

ज्ञानगंगा घरोघरी

यशवंतराव

चव्हाण

महाराष्ट्र

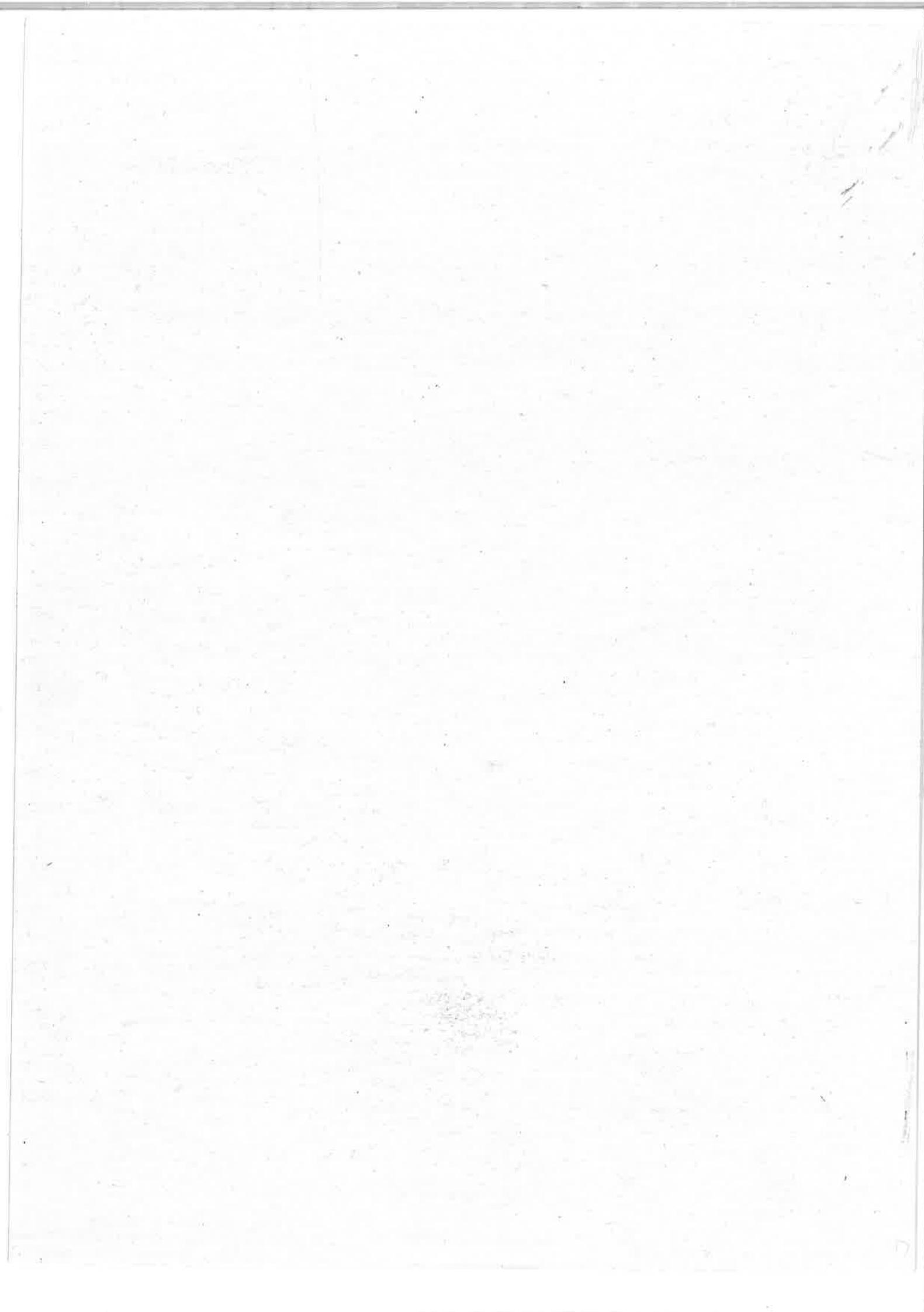
मुक्त विद्यापीठ

HIS 285

विविधतेतील एकता

३. सामाजिक पुनर्बांधणीची दिशा

ज्ञानगंगा धरोघरी

यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

HIS 285

विविधतेतील एकता

पुस्तक तिसरे

सामाजिक पुनर्बाधणीची दिशा

लेखक : डॉ. मु. ब. शाहा, डॉ. रामकृष्ण मेटकर

घटक १ : भारतीय प्रबोधन आणि धर्मसंकल्पनेचा नवा विचार १

घटक २ : भारतीय प्रबोधन आणि धर्मसंकल्पनेच्या सामाजिक सुधारणा १८

घटक ३ : भारतीय राज्यघटना : सरनाम्यातील सामाजिक आशय ३५

घटक ४ : स्वतंत्र भारतातील सामाजिक न्यायाच्या चळवळी ५२

यशवंतराव चब्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

कुलगुरु : डॉ. आर. कृष्णकुमार

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा परिषद

डॉ. रमेश वरखेडे (अध्यक्ष)	श्रीमती शिवरंजनी पांडे	श्री. प्रदीप कर्णिक
संचालक	अधिव्याख्याती	डॉ. जी. रूपरेल महाविद्यालय
मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा	मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा	माठुंगा रोड, स्टेशनसमार, माहीम
य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	मुंबई १६
डॉ. अनंत जोशी	डॉ. प्रमोद बियाणी	डॉ. श्रीपाद भा. जोशी
संचालक, शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा	अधिव्याख्याता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा	कृष्णकुंज, खेरे टाऊन
य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	धरमपेठ, नागपूर ४४० ०१०
डॉ. नारायण चौधरी	डॉ. अनुराधा देशमुख	प्राचार्य प्रभाकर बागले
प्रपाठक	प्रमुख, विद्यार्थी मूल्यमापन तंत्रज्ञान केंद्र	कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय
मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा	य.च.म.मुक्त विद्यापीठ	मनमाड, जि. नाशिक ४२३ १०४
य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	नाशिक	डॉ. सदानंद मोरे
श्री. दादासाहेब मोरे	श्री. नामदेवराव शिंदे	प्राध्यापक व प्रमुख
अधिव्याख्याता	सहायक संचालक	संत ज्ञानदेव अध्यासन, पुणे विद्यापीठ
मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा	विभागीय व अभ्यासकेंद्रे व्यवस्थापन केंद्र	गणेशखिंड, पुणे ४११ ००७
य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	डॉ. प्रभाकर देव
श्री. उमेश राजदेवकर	डॉ. शशी गायकवाड	रघुकुल, ६२-अ, गणेशनगर, नांदेड
अधिव्याख्याता, मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा, य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	अधिव्याख्याती, शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा	डॉ. किरण चित्रे
	य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	निर्माती, मुंबई दूरदर्शन केंद्र, वरळी, मुंबई

अभ्यासक्रम समिती

डॉ. ना. गो. भवरे	प्रा. डॉ. अरुण कुंभारे	डॉ. र. ना. वरखेडे
माजी प्राध्यापक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद	राज्यशास्त्र विभाग, नगर कॉलेज	संचालक, मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा
डॉ. मु. ब. शाहा	अहमदनगर	य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२ २२२
निवृत्त प्राध्यापक	डॉ. रामकृष्ण मेटकर	डॉ. नारायण चौधरी
जयहिंद कॉलेज, धुळे	माजी प्राचार्य, सिन्नर कॉलेज	प्रपाठक, मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा
डॉ. मु. ब. शाहा	सिन्नर	य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

लेखक

लेखक	संपादन समिती	श्रेयनिर्देश
डॉ. मु. ब. शाहा	डॉ. र. ना. वरखेडे	प्रा. डॉ. अरुण कुंभारे
निवृत्त प्राध्यापक	संचालक, मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा	राज्यशास्त्र विभाग, नगर कॉलेज, अहमदनगर
जयहिंद कॉलेज, धुळे	य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२ २२२	प्रा. विजय काचरे
डॉ. रामकृष्ण मेटकर	डॉ. ना. गो. भवरे	कला-वाणिज्य महाविद्यालय, लासलगाव
माजी प्राचार्य, सिन्नर कॉलेज	माजी प्राध्यापक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद	प्रा. चंद्रकांत अडावदकर
सिन्नर		५, कैवल्य, महिला बँकेजवळ, इंदिरानगर, नाशिक

अभ्यासक्रम संयोजक

श्री. उमेश राजदेवकर	डॉ. ना. गो. भवरे	कॅम्पस डायव्हर्सिटी इनिशिएटिव
अधिव्याख्याता, मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा, य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	माजी प्राध्यापक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद	फोर्ड फाऊंडेशन
		नवी दिल्ली

First edition developed under DEC development grant.

© २००२, यशवंतराव चब्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक □ प्रथम प्रकाशन : ऑक्टोबर २००२ □ प्रकाशन क्रमांक : ११७५

□ मुख्यपृष्ठ : श्री. ज्ञानेश बेलेकर □ अक्षर जुलाणी : अक्षर डी.टी.पी. युनिट, शिवाजी चौक, नाशिक

□ पुनर्मुद्रण : ऑगस्ट ०५, जून ०६, फेब्रु. ०७, एप्रिल ०७, एप्रिल ०८, डिसें. ०८, मार्च ०९, जून ०९, सप्टेंबर ०९, नोवेंबर ०९, मे १०, ११, १२, ऑगस्ट १३

□ मुद्रक : ओरिएंट प्रेस लि., एल-३१, एम.आय.डी.सी. एरिया, तारापूर, जि. ठाणे.

□ प्रकाशक : डॉ. प्रकाश अतकर, कुलसचिव, यशवंतराव चब्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२ २२२

ISBN 81-8055-038-9

(HIS 285-3)

पुस्तक तिसरे

सामाजिक पुनर्बांधणीची दिशा

प्रास्ताविक

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यावर जुन्या, पारंपरिक, धर्मश्रद्ध समाजाएवजी एक नवा विज्ञानदृष्टीसंपन्न, बुद्धिवादी व समतापूर्ण समाज स्थापित होईल, अशी आकांक्षा होती. ज्या ताकदीने आणि उमेदीने देश गुलामगिरीविरुद्ध लढला, त्याच ताकदीने आणि उमेदीने तो समाजाची पुनर्बांधणी करण्यासाठी व समाजात फूट टाकणाऱ्या शक्तीविरुद्ध लढण्यासाठी तत्पर होईल असेही वाटत होते. पण दुर्दैवाने हे स्वप्न पूर्ण होऊ शकले नाही. राष्ट्राच्या आंतरिक व बाह्य एकतेवर सतत आक्रमणे होत राहिली. अनाचार, अत्याचार आणि भ्रष्टाचाराने देश पोखरून निघाला. राजकीय आणि सामाजिक जीवनातून नीतीचे जणू पूर्णतः उच्चाटन झाले.

प्रबोधनाची इतकी दीर्घ परंपरा लाभूनही समाज पुरेसा प्रबुद्ध झाला नाही. विविधतेने नटलेल्या या दैशातले वेगवेगळे गट कधी भाषेच्या, कधी प्रदेशाच्या, कधी पाण्याच्या, कधी धर्माच्या प्रश्नांवरून इतकी टोकाची भूमिका घेऊन लागले की, देश विभक्त होण्याच्या अवस्थेला येऊन पोहोचला. हे अंतर्गत आक्रमण परकीय आक्रमणापेक्षा अधिक भयंकर होते. पण हव्हूहव्हू या संकटातूनही मार्ग निघाला.

भारताचा संवेदन-स्वभाव समन्वयवादी आहे. परस्परभिन्न विचारसरणी, आचार पद्धती, धर्म, पंथ येथे हव्हूहव्हू एका मुशीत एकजीव होऊन जातात. लहान-मोठ्या गटांची आपापसात तीव्रतेने लढाई चालते पण ते ही या समाजाचेच एक अभिन्न अंग होऊन राहू लागतात. अतिशय संथ असली तरी परिवर्तनाची एक प्रक्रिया फार पूर्वीपासून या समाजात निरंतर चाललेली आढळून येते. त्यामुळे भारतातला बहुसंख्य हिंदू समाज हा पूर्वीपेक्षा आता कितीतरी बदललेला आढळतो. या अभ्यासक्रमात ड्रिटिश राजवटीपासून तर थेट आजपर्यंत सामाजिक बदलाचे प्रयत्न कसे कसे व किती झाले, वेगवेगळ्या सामाजिक चळवळींनी आणि समाजसेवकांनी येथले जीवन बदलण्याचा कसा प्रयत्न केला याचा आढावा घेण्यात आला आहे. आपण एका समताधिष्ठित दिशेने वाटचाल करीत आहोत. आपल्या देशाची राज्यघटना एक आदर्श घटना आहे. ती समाजातल्या सर्व घटकांना न्याय देणारी असून मानवी स्वातंत्र्याचे पूर्णतः रक्खण करणारी आहे.

भारतातमुद्धा आता जागतिकीकरणाचे वारे वाहू लागले असून या प्रक्रियेत आपले स्वतंत्र अस्तित्व टिकविण्यासाठी तो प्रयत्नशील आहे. विज्ञान संस्कृतीचाही वेगाने प्रचार होत असून, समाजावर असलेला अंधश्रद्धांचा पगडा हव्हूहव्हू कमी होत आहे.

भारतीय समाजावर धार्मिकतेचा पगडा पूर्वीपासून आहे. ऐहिकतेचा प्रभाव वाढत असला तरी मूलतः असलेला आध्यात्मिकतेचा प्रभाव कमी झालेला नाही. स्वातंत्र्यापासून ते २० व्या शतकाच्या शेवटापर्यंत सामाजिक क्षेत्रात झालेल्या आपल्या वाटचालीची ओळख आपल्याला या अध्ययनक्रमात करून घेता येईल.

पहिल्या घटकात आपण ड्रिटिश अमदानीत धर्मसुधारणांच्या अंगाने सुरु झालेल्या धार्मिक प्रबोधनाच्या चळवळींचा आढावा घेणार आहोत. दुसऱ्या घटकात स्वातंत्र्यपूर्व काळापासूनच्या सामाजिक सुधारणांच्या चळवळींचा मागोवा घेणार आहोत. तिसऱ्या घटकात भारतीय राज्यघटना तयार करताना जे सामाजिक न्यायाचे तत्त्व स्वीकारण्यात आले त्याचा आशय समजावून घेणार आहोत आणि शेवटच्या घटकात स्वातंत्रोत्तर कालखंडातील सामाजिक न्यायाच्या चळवळींची दिशा समजावून घेणार आहोत. विसाऱ्या शतकातील आधुनिक भारताच्या नवनिर्माणाचे चित्र या अभ्यासातून तुम्हांला रेखाटा. येईल. भारतातील भौगोलिक, भाषिक, धार्मिक विविधतेतील एकजिनसी भारतीयत्वाची बांधणी करण्यासाठीच्या विविध प्रयत्नांमागचा सामाजिक न्यायविचार उद्याच्या समृद्ध भारताच्या जडणघडणीच्या दृष्टीने आपण समजावून घ्यावा, हां या अभ्यासक्रमाचा प्रमुख उद्देश आहे. भविष्य घडविण्यासाठी इतिहासाचा मागोवा हे सूत्र ध्यानात ठेवून या पुस्तकांचे आपण अध्ययन कराल अशी अपेक्षा आहे.

विविधतेतील एकता (HIS 285)

अभ्यासक्रम

पुस्तक १ : भारताचा सांस्कृतिक वारसा आणि सामाजिक जडणघडण

घटक १ : भारतीय संस्कृतीची जडणघडण

घटक २ : भारतीय संस्कृतीचे पुरातत्त्वीय समालोचन

घटक ३ : वैदिक आणि वैदिकेतर संस्कृतीतील आदान प्रदान

घटक ४ : भारतातील सामाजिक संस्थांचा विकास

घटक ५ : ग्रामरचना आणि समाजव्यवहार

घटक ६ : लोकसंस्कृतीतील धर्माचिरण

घटक ७ : लोकाचार आणि लोकाविष्कार

पुस्तक २ : भारतातील धार्मिक विविधता

घटक १ : भारतातील विविध धर्म व संप्रदाय भाग - १

घटक २ : भारतातील विविध धर्म व संप्रदाय भाग - २

घटक ३ : विविध धर्मातील सण-उत्सव

घटक ४ : संतांची कामगिरी

पुस्तक ३ : सामाजिक पुनर्बृथणीची दिशा

घटक १ : भारतीय प्रबोधन आणि धर्म संकल्पनेचा नवा विचार

घटक २ : भारतीय प्रबोधन आणि धर्म संकल्पनेच्या सामाजिक सुधारणा

घटक ३ : भारतीय राज्यघटना : सरनाम्यातील सामाजिक आशय

घटक ४ : स्वतंत्र भारतातील सामाजिक न्यायाच्या चळवळी

घटक १ : भारतीय प्रबोधन आणि धर्मसंकल्पनेचा नवा विचार

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ विषय-विवेचन
 - १.२.१ ब्राह्मो समाज
 - १.२.२ प्रार्थना समाज
 - १.२.३ सत्यशोधक समाज
 - १.२.४ आर्य समाज
 - १.२.५ थिओसॉफिकल सोसायटी
 - १.२.६ रामकृष्ण मिशन
- १.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- १.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- १.५ सारांश
- १.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- १.७ क्षेत्रीय कार्य
- १.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.० उद्दिष्टे

- या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला-
- ★ भारतीय प्रबोधनाचा आशय स्पष्ट करता येईल.
 - ★ धर्मसुधारणा आणि समाजसुधारणा यांच्यातील परस्परसंबंध स्पष्ट करता येईल.
 - ★ भारतीय प्रबोधनाच्या चळवळीतील ब्राह्मो समाज, प्रार्थना समाज, सत्यशोधक समाज, आर्य समाज, थिओसॉफिकल सोसायटी आणि रामकृष्ण मिशन या संस्थांचे योगदान विशद करता येईल.
 - ★ धर्मचिन्तनातील पारंपरिक रुढी-परंपरांवर मात करणाऱ्या आधुनिक विचारांची, सूत्रांची व तत्त्वांची यादी करता येईल.
 - ★ विविध प्रबोधनकारांच्या कार्याची वैशिष्ट्ये नोंदविता येतील.
 - ★ ब्रिटिश आमदानीत आधुनिक भारतीय समाजाची जडणघडण कशी होत होती याचा ऐतिहासिक आढादा घेता येईल.

१.१ प्रास्ताविक

एकोणिसाव्या शतकातील भारतीय प्रबोधनाच्या दृष्टीने राजा राममोहन रॉय, दयानंद सरस्वती, अॅनी बेझंट आणि स्वामी विवेकानंद यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. महाराष्ट्रातील दादोबा पांडुरंग, म. फुले, वि. रा. शिंदे, इत्यादी धर्मसुधारकांच्या कार्यकक्षाही विस्तारत गेल्या. राजा राममोहन रॉय (१७७२-१८३३) आणि स्वामी विवेकानंद (१८६३-१९०२) या दोन महापुरुषांचे कर्तृत्व एकोणिसाव्या शतकात बहरले. दोघांच्याही जीवित ध्येयांमध्ये आणि जीवन कार्यामध्ये विविधता असली तरी त्यांनी भारतीय प्रबोधनाला विलक्षण गती दिली. १८३३ साली राजा राममोहन रॉय यांची जीवनयात्रा संपली तेव्हा भारतीय प्रबोधन बाल्यावस्थेत होते. १९०२ साली स्वामी विवेकानंदांनी जीवनप्रवास संपला. तेव्हा भारतीय प्रबोधन तारुण्यावस्थेत येऊन पोचले होते. घड्याळाचा लंबक एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत जाऊन पोचावा, त्याप्रमाणे भारतीय समाजाची स्थितीगती विशेषत: प्रबोधनाची गतिमानता बदलत गेलेली दिसते. रुढाथर्ने राजा राममोहन रॉय, अॅनी बेझंट, दादोबा पांडुरंग, म. फुले ही मंडळी पूर्णपणे आध्यात्मिक क्षेत्रात वावरणारी नव्हती. सामान्य माणसांची जाणीव जागृती घडवून आणण्यासाठी त्यांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. धर्मावर आत्यंतिक निष्ठा ठेवणारा विस्तीर्ण समाज त्यांच्याभोवती होता. म्हणून त्यांनी धर्मसंकल्पनांना सामाजिक आशय देण्याचा प्रयत्न केला असे म्हणता येईल. यादृष्टीने आपण ब्राह्मो समाज, प्रार्थना समाज, सत्यशोधक समाज यांचा परिचय करून घेऊ. दयानंद सरस्वती, स्वामी विवेकानंद आणि वि. रा. शिंदे आदी मंडळींचा धार्मिक, आध्यात्मिक क्षेत्राशी निकट संबंध होता. त्यांनाही पारंपरिक धर्म संकल्पनांना नवे रूप देण्याची गरज भासली. त्यातून प्रवर्तित झालेल्या आर्यसमाजाचे आणि रामकृष्ण मिशनचे स्वरूप समजून घ्यावे लागेल. भारताबाबूरे स्थापन झालेली आणि भारतात बहरलेली ‘थिओसॉफिकल सोसायटी’ ची रचना ‘विविधतेतील एकते’ वर भर देणारी आहे. स्वामी विवेकानंदांनी जागतिक व्यासपीदाकर भारतीय संस्कृती आणि अध्यात्म विचाराचे अभूतपूर्व दर्शन घडवले. ‘व्यावहारिक वैदिक’ संगणारा ‘क्रियाशील संस्कारी’ कला असावा याचे अध्ययन

मिशन' मधून निर्माण केले. विसाव्या शतकात 'आर्यसमाज' आणि 'रामकृष्ण मिशन'च्या सामाजिक चळवळी जगाच्या विविध भागात जाऊन पोहोचल्या. हे भारतीय प्रबोधन यशस्वी झाल्याचे द्योतक मानावे लागेल.

या प्रबोधनाच्या वाटचालीतले प्रमुख टप्पे व प्रबोधनाच्या शिल्पकारांची वैचारिक दिशा या घटकात आपण समजावून घेणार आहोत.

ह्या घटकात आपण भारतीय प्रबोधनातील ब्राह्मो समाजापासून रामकृष्ण मिशनपर्यंतच्या विविध आधुनिक पंथ-संप्रदायांच्या कामगिरीचा परिचय करून घेणार आहोत. त्यातून आपल्याला आधुनिक भारताची सामाजिक, सांस्कृतिक जडणघडण कशी होत गेली याचा एक ऐतिहासिक पट उलगडून पाहाता येईल.

१.२ विषय-विवेचन

१.२.१ ब्राह्मो समाज

एकोणिसाव्या शतकातील ब्राह्मो समाजाचे आंदोलन ही एक ऐतिहासिक स्वरूपाची घटना आहे. 'आधुनिक भारताच्या आधुनिक विचारसरणीचे मूळ उगमस्थान ब्राह्मो समाजाच्या आंदोलनामध्ये च सापडते' असा अभिप्राय तर्क तीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी व्यक्त केला आहे. अखिल विश्व हे परमेश्वराचे मंदिर, मानवी हृदय हे परमेश्वराच्या अनुभवाचे द्वार, विकेकबुद्धी ही देववाणी, कर्तव्यबुद्धी ही ईश्वरी शासन, सत्य हे अविनाशी शास्त्र, विश्वव्यापी प्रेम हे निरपवाद नियम, मानवी जीवन ही प्रगमनशील तीर्थ्यात्रा आणि मानवजात ही विश्वाची शोभा अशा विशाल धर्मनिष्ठेचे संस्थात्मक रूप म्हणजे ब्राह्मो समाज होय. बंगाल प्रांतात कलकत्ता येथे राजा राममोहन रॉय यांनी २० ऑगस्ट १८२८ रोजी ब्राह्मो समाजाची स्थापना केली. त्याचा विस्तार देवेंद्रनाथ टागोर आणि केशवचंद्र सेन यांनी केला. काळाच्या ओपात ब्राह्मो समाजात अनेक परिवर्तने कशी घडून आली आणि मुळात धर्मसुधारणेच्या हेतूने स्थापन झालेल्या या संस्थेने समाजसुधारणांनाही कसा हातभार लावला, हे आपण संगतवार समजून घेऊ.

राजा राममोहन रॉय यांची प्रेरणा

एकच एक परमेश्वर म्हणजे ब्रह्म, त्या ब्रह्माच्या म्हणजेच ब्राह्म धर्माच्या उपासनेसाठी स्थापन झालेली संस्था म्हणजे ब्राह्मो समाज होय. राजा राममोहन रॉय (१७७२-१८३३) यांनी महाराजा द्वारकानाथ टागोर, कालिनाथ रॉय आणि मथुरानाथ मलिक यांच्यासह १८२८ साली स्थापन केलेल्या

या संस्थेचे मूळ नाव 'ब्राह्मसभा' होते. पुढे तिचे नामकरण ब्राह्म समाज किंवा 'ब्राह्मो समाज' असे झाले. २३ जानेवारी १८३० रोजी ब्राह्मो समाजाचे स्वतंत्र उपासना मंदिरात सर्व विश्वाचा जनिता, रक्षणकर्ता अशा एका शाश्वत, निर्विकार परमेश्वराचीच उपासना केली जाईल ... विवक्षित नावाने प्रचलित असलेल्या देवाची येथे उपासना होणार नाही. येथे मूर्ती, चित्र, पुतळा किंवा प्रतीक ठेवले जाणार नाही... ज्याच्या योगाने नीती, पावित्र्य, भूतदया, परोपकार, इत्यादी संदगुणांचा विकास होईल आणि सर्व धर्मांच्या आणि पंथांच्या लोकांमध्ये सलोखा वाढेल असाच उपदेश आणि संवाद येथे केला जाईल.'

राजा राममोहन रॉय यांच्या मार्गदर्शनानुसार प्रत्येक आठवड्याला सामुदायिक उपासना सुरु झाली. तिचे पुढील भाग असत. (१) वैदिक मंत्रांचे पठण, (२) उपनिषद वाचन, (३) प्रवचन, (४) सामुदायिक संगीतमय भजन. ब्राह्मो समाजाच्या स्थापनेच्या आधी राजा राममोहन रॉय यांनी जगातील सर्व धर्मांचा तौलनिक अभ्यास केला. त्यावरून कोणताही धर्मग्रंथ ईश्वरप्रणीत नाही, सर्व धर्मग्रंथ मानवनिर्मित आहेत, आपल्या हृदयातील अंतःप्रज्ञा एकच विश्वाचा जनक आणि शास्ता असलेल्या ईश्वराचा प्रत्यय देते, देवांचा अवतारवाद आणि बहुदेवतावाद हे धार्मिक जीवनातील असत्य आहे, हिंदू धर्मातील मूर्तिपूजा ही भ्रामक प्रवृत्ती आहे, इत्यादी विचारांचे अधिष्ठान ब्राह्मो समाजाला प्राप्त झाले. तात्पर्य, सामुदायिक उपासना आणि मूर्तिपूजेला विरोध या दोन मुख्य तत्त्वांवर ब्राह्मो समाजाचे धार्मिक स्वरूप निश्चित झाले.

राजा राममोहन रॉय यांना ब्राह्मो समाजाच्या धार्मिक स्वरूपाइतकेच सामाजिक स्वरूपही महत्वपूर्ण वाटले. त्यांनी या संस्थेमार्फत सामाजिक सुधारणांचे आंदोलन जिघीने उभे केले. त्यासाठी स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्त्व त्यांनी स्वीकारले. स्त्री दास्यमुक्ती आंदोलनाला गती दिली. त्या काळात पती निधनानंतर पत्नीने त्याच्या चितेवर सती जाण्याची अमानुष चाल रुढ होती. ही प्रथा ब्राह्मो समाजाच्या स्थापनेनंतर लगेच एकाच वर्षात (४ डिसेंबर १८२९) कायद्याने बंद झाली. राजा राममोहन रॉय यांनी इंग्रजी आणि संस्कृत शिक्षणाचा आग्रह धरला. वेदान्ताच्या अभ्यासासाठी वेदान्त महाविद्यालय स्थापन करण्यात पुढाकार घेतला. तात्पर्य, ब्राह्मो समाजाने केलेल्या शैक्षणिक आणि सामाजिक स्वरूपाच्या कार्याचे बीजारोपण त्याच्या जन्मकाळातच झाले.

देवेंद्रनाथ टागोर यांचे योगदान

२७ सप्टेंबर १८३३ रोजी राजा राममोहन रॉय यांचे निधन झाले. त्यानंतर आठ वर्षांनी १८४१ साली देवेंद्रनाथ टागोर यांनी ब्राह्मो समाजाचे धुरीणत्व स्वीकारले. मध्यल्या

काळात आलेली मरणाळ स्थानी यश केली. देवेंद्रनाथ टागोर यांनी तत्त्वबोधिनी पाठ्याला संप्राप्त कराला ब्राह्म धर्माचे प्रचारक निराणी क्रायवरी भर दिला. स्वामाणि खिस्ती धर्म प्रचारकांना पायबंद घालण्याचे ही धोरण होते. १८४३ साली ब्राह्मो समाजाच्या सदस्यांसाठी बंधनकारक नियमावली करण्यात आली. मूर्तिपूजेवर बंदी घालण्यात आली. पंजाबपासून बंगालपर्यंत विविध शहरांमध्ये ब्राह्मो समाजाचे प्रचारक प्रचारासाठी वारंवार जाऊ लागले. वैदिक मंत्रांचे पठण आणि वेद हे पवित्र ग्रंथ ही ब्राह्मो समाजाची प्राथमिक धारणा बदलू लागली. १८५० साली वेद-उपनिषदांना पूर्णपणे प्रमाणग्रंथ मानता येणार नाही, ही विचारसरणी स्वीकारण्यात आली. ‘अंतःप्रेरणा’ आणि ‘निसर्गावलोकन’ हे ब्राह्म धर्माचे प्रमाण आणि मुख्य आधार मानले गेले. त्यानुसार पुढील सहा कलमे निश्चित करण्यात आली.

- (१) ईश्वर हे व्यक्तिरूपाने अस्तित्वात असणारे सत्य असून त्याच्या ठिकाणी अत्युत्तम नैतिक गुण आहेत.
- (२) ईश्वर कधीही अवतार घेत नाही.
- (३) ईश्वर (उपासकाची) प्रार्थना ऐकून प्रसन्न होतो.
- (४) सर्व जाती जमाती आणि वंशाची माणसे ईश्वराच्या पूजेची अधिकारी असून सर्वांनी ईश्वराची मानसिक पूजाच करावी.
- (५) पश्चताप आणि पापनिवृत्ती यांच्या योगाने ईश्वर (सर्वांना) क्षमा करून मोक्ष देतो.
- (६) ईश्वराचे ज्ञान अंतःप्रेरणा आणि निसर्ग यांच्यातून होऊ शकते. त्यामुळे कोणताही ग्रंथ धर्माचे शुद्ध आणि पूर्ण प्रमाण मानता येत नाही.

वरील सूत्रांनुसार ब्राह्मो समाजाच्या धार्मिक-सामाजिक चळवळीला विशिष्ट दिशा आणि गती मिळाली. देवेंद्रनाथांनी ब्राह्मो आचरण पद्धतीवर पुस्तक लिहिले.

केशवचंद्र सेन यांचे कार्य

केशवचंद्र सेन १८५७ साली ब्राह्मो समाजाच्या कार्यात सहभागी झाले. ते अलौकिक ईश्वरी देणगी आहेत, असे देवेंद्रनाथ टागोरांना वाटले. त्यांनी आपले आचार्यपद केशवचंद्र सेन यांना बहाल केले. त्यांची निष्ठा, प्रज्ञा आणि चारित्र्य यांचा तत्कालीन बंगाली सुशिक्षित वर्गावर फार मोठा प्रभाव पडला. त्यांनी महिला वर्गाला ब्राह्मो समाजाच्या उपासना पद्धतीत प्रथमच प्रवेश दिला. केशवचंद्र सेन यांनी भारतभर प्रवास करून बाह्य धर्माचा सर्वत्र प्रसार केला. विधवा विवाह आणि आंतरजातीय विवाहासारख्या अनेक मूलभूत समाजसुधारणांना देवेंद्रनाथांप्रमाणेच केशवचंद्र अनुकूल होते. मात्र ब्राह्मो समाजात एक गट परंपरावादी होता. केशवचंद्रांच्या गैरहजेरीत त्यांनी ब्राह्मो समाजावर नियंत्रण मिळवले. तेव्हा १८६६ साली

केशवचंद्र सेन आपल्या समर्थकांसह ब्राह्मो समाजातून बाहेर पडले.

भारतवर्षीय ब्राह्मो समाजाची स्थापना

केशवचंद्र सेन यांनी १८६६ साली ‘भारतवर्षीय ब्राह्मो समाजा’ची स्थापना केली. पहिल्याच दिवशी बौद्धिक आणि सामाजिक स्वातंत्र्याच्या तत्वाला मान्यता देण्यात आली. तसेच हिंदू धर्मप्रिमाणे द्विस्ती, चीनी, पारशी, मुस्लीम धर्मग्रंथांतील वचन आणि स्तोत्रांचे सामुदायिक प्रार्थनेत पठण करण्यात आले. देवेंद्रनाथ टागोर ज्या ब्राह्मो समाजाचे आचार्य होते तो ‘आदि ब्राह्मो समाज’ म्हणून ओळखला जाऊ लागला. भारतवर्षीय ब्राह्मो समाजाला संपूर्ण भारतातील सुशिक्षित तरुण वर्गाचा प्रतिसाद मिळू लागला. त्यांनी ‘रविवार’ हा साप्ताहिक उपासना दिन निश्चित केला. नव्या-जुन्या ब्राह्मो समाजामध्ये मतभेद होते तरी त्यांचे परस्परसंबंध जिज्हाळ्याचे राहिले, हा एक विशेष लक्षणीय आहे.

केशवचंद्र सेन या धुरीणत्व करणाऱ्या व्यक्तिमत्त्वातील परिवर्तन अभूतपूर्व म्हणावे लागेल. भारतवर्षीय ब्राह्मो समाजाच्या स्थापनेनंतर त्यांना ‘ईश्वराचा आधार’ हवासा वाढू लागला. ईश्वर हे (समाजातील) व्यक्तिरूपाने अस्तित्वात असणारे सत्य मानणारे केशवचंद्र सेन मुळात वैष्णव संप्रदायी होते. ही त्यांची मूळ धार्मिक श्रद्धा पुन्हा जागृत झाली. ईश्वरावरील श्रद्धा आणि त्याच्याविषयी परमप्रीती या दोन गोष्टी त्यांनी भक्तीत समाविष्ट केल्या. तसेच भक्तिमार्ग हाच ईश्वर दर्शनाचा सत्याधिष्ठित उपाय आहे, असे ते प्रतिपादन करू लागले. ईश्वर कधीही अवतार घेत नाहीत हे आदि ब्राह्मो समाजाच्या सहा कलमातील दुसरे कलम होते. वैष्णव संप्रदायानुसार गौरांगप्रभू चैतन्य हे कृष्णाचे अवतार मानले जातात. त्यांच्या भक्तिमार्गातील ‘नगर कीर्तन’ हा कार्यक्रम केशवचंद्र सेन यांनी स्वीकारला. विविध वाद्यांची साथ घेऊन भक्तिगीते गात, ईश्वराचा जयजयकार करीत. गावांतून किंवा नगरांतून फेरी काढणे म्हणजे नगर कीर्तन होय. भारतवर्षीय ब्राह्मो समाजाचे अनुयायी हा उपक्रम करू लागले. त्यात जनसामान्य लोक मोठ्या प्रमाणात सहभागी होऊ लागले. या संघटनेने वार्षिक ब्रह्मोत्सव आणि इतर वार्षिक उत्सव साजरे करायला प्रारंभ केला. साहजिकच मानसपूजे प्रमाणे ईश्वरपूजाही अस्तित्वात आली.

देवेंद्रनाथ टागोरांनी ‘अंतःप्रेरणा’ आणि ‘निसर्गावलोकन’ हे दोन धर्म ज्ञानाचे आधार सांगितले होते. केशवचंद्र सेन यांनी ‘सिद्ध महापुरुष आणि श्रेष्ठ धर्म संस्थापक यांच्या वर्तीने प्रत्यक्ष ईश्वरच धर्मज्ञान देतो’ हा तिसरा ऐतिहासिक आधार निश्चित केला. त्यांना त्या काळात थोर धर्मगुरु म्हणून मान्यता प्राप्त झाली. साहजिकच, ब्राह्मो समाजात मुळात नसलेल्या गुरुपूजेचा एक प्रकारे समावेश झाला. (आदि) ब्राह्मो

समाजाच्या सहा कलमांमध्ये केशवचंद्र सेन यांनी पुढील तीन कलमांची भर घातली.

- (१) पिता, पुत्र आणि पवित्र आत्मा यांचे एकसंघ स्वरूप म्हणजे ईश्वर होय. तोच माता पिता आहे.
- (२) ब्राह्म धर्म हा नवा विश्वधर्म असून त्यात सर्व धर्मांचे सार आहे. ईश्वराचे अलीकडचे प्रकटन म्हणजे ब्राह्मो समाज आहे.
- (३) अंतःप्रेरणा, निसर्ग आणि प्रतिभासंपन्न व्यक्ती यांच्यापासून ईश्वराचे ज्ञान मिळते. ईश्वराची इच्छा आदेशाच्या रूपाने उपासकाच्या हृदयात प्रकट होते.

या तिन्ही कलमांवर ख्रिस्ती धर्माच्या तत्त्वज्ञानाची सावली पडल्याचे सहज लक्षात येते. केशवचंद्रांनी १८८१ साली भारतवर्षीय ब्राह्मो समाजाच्या वार्षिक समारंभात लाल झेंडा उभारून ‘नवविधान’ घोषित केले. म्हणजे नवा आदेश आणि साधनेचा पुरस्कार केला. हिंदू-बौद्ध, ख्रिस्ती आणि मुस्लीम या धर्मांतरची पायरी म्हणजे ‘ब्राह्मो समाज’ असा ईश्वरी संकेत जाहीर करण्यात आला. हिंदू-ख्रिस्ती धार्मिक समारंभ होम, हवन, पूजाअर्चा, प्रभू भोजन, बापिस्मा (दीक्षा) विधी, हे आचार ब्राह्म मंदिरात होऊ लागले. संतांचे उत्सव, ईश्वराचे अवतार, गृहद्वादी प्रवचन; बहुदेवतांमधून इष्टदेवता उपासना स्वातंत्र्य या गोष्टींना महत्त्व आले. केशवचंद्र सेन १८८४ साली दिवंगत झाले. त्यानंतर भारतीय ब्राह्मो समाजाला ओहोटी लागली.

केशवचंद्र सेन यांनी ब्राह्मो समाजात केलेल्या धार्मिक परिवर्तनाची आपण ओळख करून घेतली. त्यांनी व्यापक समाजसुधारणेचे कार्यही केले. त्यासाठी त्यांनी ‘द इंडियन रिफार्म असोसिएशन’ ही स्वतंत्र संस्था स्थापन केली. मुली, प्रौढ स्त्रिया आणि तरुणांसाठी शैक्षणिक संस्था सुरू केल्या. १८७२ साली विधवा विवाह आणि आंतरजातीय विवाहांना कायदेशीर मान्यता देणारा ‘ब्राह्म मैरेज अँक्ट’ भारतवर्षीय ब्राह्मो समाजाच्या पुढाकाराने अस्तित्वात आला. या गोष्टी होत असलाला असल्यात, केशवचंद्र सेन आपल्याला ईश्वरी आदेश होतो, ईश्वर आपल्यारी संवाद करतो असे साधू लागले. त्यामुळे त्यांचे सुशिक्षित अनुयायी आणि भारतवर्षीय ब्राह्मो समाज त्यांच्यापासून दुरावू लागले. तशीतले केशवचंद्रांनी आपल्या तेरा वर्षांच्या मुलीचा विवाह पंथरा वर्षांच्या युलाई वरंपरागत हिंदू पद्धतीने घडवून अणला. ब्राह्मो समाजाच्या युष्टीने ही घटना म्हणजे केशवचंद्रांनी केलेला थोर ब्राह्मधर्माविरोधी अपराध ठरला. त्यांची निवारक्षणी सुरू झाली. त्यांच्या सहकाऱ्यांनी शिवनाथ शास्त्री यांच्या ऐतिहासिकाली यशा साधारण ब्राह्मो समाज १८८६ साली रक्षाप्रयोग केला.

साधारण ब्राह्मो समाजाचा उदय

१८२८ साली स्थापन झालेल्या (आदि) ब्राह्मो

समाजातून १८६६ मध्ये भारतवर्षीय ब्राह्मो समाज अस्तित्वात आला. त्यातूनच १८८१ साली साधारण ब्राह्मो समाजाचा उदय झाला. या घटनाक्रमांवरून एकोणिसाच्या शतकात भारतातील नव्या धार्मिक सामाजिक परिवर्तनाची आपल्याला कल्पना येईल.

कोणत्याही एका व्यक्तीचा ब्राह्मो समाजावर सर्वाधिकार असूनये, या विचारातून ‘साधारण ब्राह्मो समाज’ अस्तित्वात आला. सर्व संमती किंवा समान दृष्टिकोन असल्याशिवाय कोणताही नवा कार्यक्रम स्वीकारला जाणार नाही असे ठरविण्यात आले. या संस्थेने समाजसेवा, समाजसुधारणा आणि स्त्री शिक्षणावर आपले लक्ष केंद्रित केले. ईश्वरचंद्र विद्यासागर (१८२०-१८११) यांना समाजसुधारणेच्या संदर्भात राजा राममोहन रॅय (१७७२-१८३३) यांचे वारसदार म्हटले जाते. निकोप बुद्धिवादी भूमिकेवरून त्यांनी सामाजिक कार्य केले. मिळवलेले सर्व धन त्यांनी दलित आणि उपेक्षित वर्गसाठी खर्च केले. ‘मी वास्तव जगाचा आणि त्यात राहणाच्या जीवांचाच विचार करतो. माणुसकीने वागणे हाच मी माझा धर्म मानतो’ असे त्यांचे उद्गार आहेत. त्यांची समाजसुधारणेची परंपरा साधारण ब्राह्मो समाजाने प्रभावीपणाने चालविली. योगसाधनेपेक्षा स्त्री-पुरुष समतेवर आधारित पतिपत्नी मैत्रीपूर्ण गृहस्थाश्रम श्रेष्ठ आहे, असे पंडित शिवनाथ शास्त्री (१८४७-१९१७) यांचे मत होते. रामकृष्ण परमहंसांची भावसमाधी ही मेंदूची विकृती आहे, असे त्यांनी निदान केले. (केशवचंद्र सेन यांच्या विचारांवर रामकृष्ण परमहंसांचाच सर्वाधिक प्रभाव होता.) शिवनाथ शास्त्री यांनी धर्म प्रचारक म्हणून भारतभर प्रवास केला. लोकक्षोभाची पर्वा केली नाही. आपल्या अनुयायांना गळचातील यज्ञोपविता (जानव्या)चा त्याग करायला लावले. आदि ब्राह्मो समाज आणि भारतवर्षीय ब्राह्मो समाजाच्या एकत्रित नऊ कलमांमध्ये साधारण ब्राह्मो समाजाने पुढील तीन कलमे समाविष्ट केली.

- (१) ईश्वर हा सर्व मानवांचा पिता असून सर्व मानव परस्परांचे बंधू आहेत.
- (२) आत्मा अमर असून त्याची सदैव प्रगती होते.
- (३) ईश्वर पुण्याचरणाने प्रसन्न होतो. पापाचरणासाठी त्याने केलेले दंडन केवळ मानवामध्ये सुधारणा होण्यासाठी असते.

साधारण ब्राह्मो समाजात प्रवेश मिळण्यासाठी -

- (१) अठरा वर्षांपेक्षा अधिक वय
- (२) दैनंदिन उपासनेची तयारी आणि
- (३) जात आणि मूर्तिपूजेचा त्याग

या तीन सुलभ अटी घालण्यात आल्या. आध्यात्मिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक ही तीन क्षेत्रे निवडून त्यात साधारण ब्राह्मो समाजाने विशेष कार्य केले. आध्यात्मिक क्षेत्रात उपासना, तत्त्वचिंतन आणि धर्मप्रसार यांना प्राधान्य देण्यात आले.

सामाजिक क्षेत्रात दलित, आदिवासी आणि मागासलेल्या जातींमध्ये सुधारणांकर भर देण्यात आला. त्यासाठी साधनाश्रम सुरु करण्यात आले, शैक्षणिक क्षेत्रात बंगाल आणि आसाममध्ये शेकडो शाळा स्थापन करून कष्टकरी लोकांसाठी धार्मिक व नैतिक शिक्षणाची सोय करण्यात आली. डाकका शहरात ‘विधवाश्रम’, केरळमध्ये ‘सेवासदन’ आणि बंगालमधील ‘शशीपद इन्स्टिट्यूट’ या संस्था साधारण ब्राह्मो समाजाच्या विशाल कार्याचे प्रतीक आहे.

महाराष्ट्रातील थोर समाजसुधारक विडुल रामजी शिंदे यांच्या कार्याचे मूळ साधारण ब्राह्मो समाजाच्या प्रेरणेमध्ये आढळते. त्यांना संस्थेतर्फे धर्मशिक्षण घेण्यासाठी इंग्लंडला पाठविण्यात आले होते. भारतात आल्यानंतर त्यांनी महाराष्ट्र हेच कार्यक्षेत्र निवडले.

समारोप : इ.स. १७५७ पासून बंगाल प्रांतात इंग्रजी सत्तेचा अंमल सुरु झाला. मुस्लीम राजवटीला कंटाळलेल्या बंगाली लोकांनी इंग्रजी राजवटीचे मनापासून स्वागत केले. भारताच्या इतर प्रांतांच्या मानाने बंगालवर पाश्चिमात्य संस्कृती आणि आधुनिक विचारप्रणालीचा ठसा खोलवर आणि सर्वात प्रथम उमटला. त्यामुळे आधुनिक भारतातील धार्मिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाला प्रारंभ आणि विकास बंगालमध्येच झाला. ही परिवर्तनाची लाट एकोणिसाव्या आणि विसाव्या शतकात संपूर्ण भारतात पसरली. बंगालमधील ब्राह्मो समाजाचे आंदोलन हे व्यापक धार्मिक-सामाजिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाचे भारतीय प्रेरणास्थान बनले. त्यामुळेच ब्राह्मो समाजाची स्थापना करणारे राजा राममोहन रॉय (१७७२-१८३३) यांना भारतीय नवजागरणाचा उद्गाता म्हटले जाते. त्यांच्याजवळ सत्यशोधनाची तळमळ, सर्व धर्म तत्त्वांचा समन्वय साधणारी क्रांतदर्शी दृष्टी आणि विश्लेषक, चिकित्सक असामान्य बुद्धिमत्ता होती. सार्वत्रिक स्वरूपाचा धर्म स्थापन करणे हे ब्राह्मो समाजाचे मूळ उद्दिष्ट होते. त्या काळात जगातील प्रमुख धर्मसंस्थांची धार्मिक समाजरचनेवर विलक्षण पकड होती. मैत्री, समता, बंधुता निर्माण करण्याच्या कर्तव्याला प्रचलित धर्म आणि धर्मगुरु पारखे झाले होते. खन्या धर्मनिषेतून संपूर्ण मानव समाजाचे एक विश्वकुटुंब निर्माण व्हावे, असे राजा राममोहन रॉय यांचे विशाल स्वप्न होते. ते ब्राह्मो समाजाच्या रूपाने प्रत्यक्षात आणण्याचे प्रयत्न देवेंद्रनाथ टागोर, केशवचंद्र सेन आणि शिवानाथ शास्त्री यांनी केले.

प्रारंभीच्या काळात ब्राह्मो समाजाने मूर्तिपूजेला विरोध केल्यामुळे हा समाज ख्रिस्ती धर्माचे अनुकरण करतो अशी रूढीनिष्ठ हिंदू धर्मियांची भावना झाली. केशवचंद्र सेन यांनी ख्रिस्त चरित्र आणि उपदेशविषयक अनेक पुस्तके प्रसिद्ध केली. भारतीयांनी ख्रिस्ती न बनता, ख्रिस्तांची दीक्षा न घेता त्याची

शिक्कवण स्वीकारावी असे त्यांचे मत होते. राजा राममोहन रॉय यांनाही येशू ख्रिस्त हा धार्मिक आचरणाचे उदाहरण खालून देणारा सर्वश्रेष्ठ संत आहे असे वाटत होते. ब्राह्मो समाज ख्रिस्ती धर्मरूप करण्याएवजी हिंदू धर्माला विशुद्ध करून सार्वत्रिक धर्माचे रूप द्यावे, अशी ब्राह्मो समाजाची भूमिका होती. ‘हिंदू धर्माचे विशुद्ध स्वरूप स्वयंपूर्ण आहे. त्याला ख्रिस्ती धर्मासापून घेण्यासारखे काही नाही’ असे देवेंद्रनाथ टागोर यांनी म्हटले आहे.

राजा राममोहन रॉय यांनी ख्रिस्ती धर्माप्रमाणे, इस्लाम आणि बौद्ध धर्माचा सखोल अभ्यास केला होता. १८०४ सालीच त्यांनी मनुष्याला खरे धर्मज्ञान नैसर्गिक अंतःप्रेरणेतून मिळते, प्रस्थापित धर्माच्या ग्रंथांमधून ते मिळत नाही, हा विचार एका परश्यिन भाषेतील पुस्तिकेत मांडला होता. एकेश्वर मतवादाच्या पुरस्कारासाठी त्यांनी अनेक ग्रंथ प्रसिद्ध केले. त्याचप्रमाणे, आधुनिक इंग्रजी शिक्षणाशिवाय सामाजिक सुधारणांच्या प्रेरणा दुबळ्या राहीतील, हे त्यांनी ओळखले होते. याचाच परिणाम ब्राह्मो समाजाचे कार्य केवळ धार्मिक न राहता सामाजिक स्वरूपाचे झाले.

देवेंद्रनाथ टागोरांनी ब्राह्मो समाजाला विशिष्ट आकार प्राप्त करून दिला. प्रारंभी त्यांनी ‘वेद’ हेच ब्राह्म धर्माचे पवित्र पुस्तक असल्याचे जाहीर केले होते. १८५० साली त्यांनी उपनिषदातील निवडक वेच्यांचे संकलन करून उपासना पुस्तक म्हणून प्रसिद्ध केले. याच वर्षी वेदसुद्धा संपूर्ण पवित्र ग्रंथ म्हणून ब्राह्मो समाजाला मान्य नाही, असा निर्णय घेण्यात आला. ब्राह्मो समाजाचे आचार्य असताना केशवचंद्र सेन यांनी ‘संगतसभा’ ही संघटना स्थापन करून सामाजिक सुधारणांना अधिक गती दिली. दुष्काळ्पीडित लोकांना अननदान करण्यात तिने विशेष कार्य केले. ‘इंडियन मिर’ हे इंग्रजी नियतकालिक आणि ‘कलकत्ता कॉलेज’ ही शिक्षणसंस्था स्थापन करण्यात केशवचंद्र सेन यांचा पुढाकार होता.

तात्पर्य, ब्राह्मो समाजाने भारतात वैदिक काळापासून चालत आलेल्या धर्मसंकल्पनांमध्ये फार मोठे परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. ते करताना धार्मिक आचार विचारांना सामाजिक कार्यक्रम उपक्रमांची जोड मिळत गेली. त्यामुळे भारतीय माणसाची मानसिकताही काही प्रमाणात बदलू लागली. म्हणूनच बंगालमधील ब्राह्मो समाजाचे आंदोलन भारतीय धर्मसंकल्पना, आचारविचार आणि जीवन पद्धतीवर मूलगामी परिणाम करणारे ठरले असे म्हणता येईल.

आधुनिक भारतीय समाजाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक जडणघडणीत प्रबोधनाच्या चळवळीचे फार मोठे योगदान आहे. त्याची सूत्ररूप मांडणी पुढीलप्रमाणे करता येते.

(१) ‘देव’ संकल्पनेतील अद्भुत, चमत्कारपूर्ण, अमानवी आशय नाकारून मानवी अंतःप्रजेला भावणाच्या वैशिक-

- सत्यांना देवत्वाचे मूल्य देण्याचे परिवर्तन हे प्रबोधन चळवळीचे एक ठळक वैशिष्ट्य होते. त्यामुळे मूर्तिपूजा भ्रामक असल्याचा विचार, ईश्वर अवतार घेऊन पुन्हा-पुन्हा जन्माला येतो हा अपसमज असल्याचे ब्राह्मण समाजाने ठसठशीतपणे मांडून शेंदरी देवतांच्या उपासनेमागे लागणाऱ्या धार्मिकांच्या धर्मश्रद्धेला विवेकाचे नवे परिमाण प्राप्त झाले. किंबहुना वेदप्रामाण्यही नाकारण्यापर्यंत पुढाकार घेऊन परंपराप्रियतेपेक्षा विवेकप्रवणतेला महत्त्व देणारी नवी दृष्टी निर्माण केली.
- (२) धर्माच्या नावाखाली येणारी लिंग-जातीमूलक विषमता आणि शोषणाची परंपरा नाकारून समताधिष्ठित आधुनिक मानवी मूल्यांची पायाभरणी करण्याचे काम प्रबोधन चळवळीने केले, सतीबंदीचा कायदा, विधवा पुनर्विवाह, आंतरजातीय विवाहाचा पुरस्कार, पिता-पुत्र, माता-पुत्र, पती-पती मानवी नात्यात ईश्वररूप शोधून कुटुंब संस्थेतील आप्तसंबंधांना ईश्वरी नात्याचे पावित्र्य देणे, योगसाधनेइतकेच गृहस्थाश्रमाचे मूल्य महत्त्वाचे आहे हा विचार पुढे नेणे, धर्म व नीति शिक्षणासाठी नव्या संस्था काढून प्रबोधनाला संस्थात्मक अधिष्ठान देणे हे या चळवळीचे योगदान आहे.
- (३) निरनिराळ्या धर्मग्रंथातील वचने आणि स्तोत्रे यांचे सामुदायिक पठण करण्याची परंपरा आणून सर्वधर्मसमभावाचा नवा विचार रुजवला. धर्माच्या तौलनिक अभ्यासाची नवी बुद्धिवादी परंपरा निर्माण केली.
- (४) शिक्षणसंस्था, नियतकालिके, संगतसभेसारख्या संघटना निर्माण करून संस्थात्मक सहजीवनाचा पाया रचून भारतीय समाजाच्या पारंपरिक जीवनरीतीला आधुनिक वळण प्राप्त करून दिले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (०१) ब्राह्मण समाजाच्या आंदोलनात कशाचे उगमस्थान आहे ?
- (०२) ब्राह्मण समाजाची स्थापन कोणी केव्हा केली ?
- (०३) ब्राह्मण समाजाचे स्वतंत्र उपासना मंदिर केव्हा सुरु झाले ?
- (०४) ब्राह्मण समाजाच्या स्थापनेमागील दोन मुख्य तत्त्वे कोणती?
- (०५) इ.स. १८५० साली ब्राह्मण धर्माचे कोणते प्रमाण आणि आधार मानले गेले ?
- (०६) ब्राह्मण समाजाच्या उपासना पद्धतीत महिला वर्गाला प्रवेश कोणी मिळवून दिला?
- (०७) केशवचंद्र सेन यांनी सुरु केलेल्या संस्थेचे नाव काय?

- (०८) देवेंद्रनाथ टागोरांनी कोणते पुस्तक प्रसिद्ध केले ?
- (०९) साधारण ब्राह्मण समाजाची स्थापना केव्हा झाली ?
- (१०) ब्राह्मण समाजाने घडवून आणलेल्या परिवर्तनाचे मुख्य वैशिष्ट्य कोणते?

१.२.२ प्रार्थना समाज

आधुनिक भारताच्या एकोणिसाव्या शतकातील धार्मिक आणि सामाजिक इतिहासात बंगालनंतर महाराष्ट्राचे स्थान सतत पुढेच राहिले आहे. बंगालमधील धार्मिक आंदोलने, सामाजिक चळवळी, राजकीय जागृती, इत्यादींचे अनुकरण करण्यात महाराष्ट्र नेहमीच अग्रेसर होता. म्हणून ब्राह्मण समाजानंतर महाराष्ट्रातील प्रार्थना समाजाचे कार्य समजावून घेणे अगत्याचे आहे. ब्राह्मण समाजाचा बंगाली जनजीवनावर जेवढा प्रभाव पडला तेवढा प्रार्थना समाजाचा महाराष्ट्रातील जनजीवनावर संस्कार झाला नसला तरीही धर्म आणि समाजकार्यविषयक आधुनिक विचारसरणी महाराष्ट्रात रुजण्यासाठी प्रार्थना समाज आणि सत्यशोधक समाजाचा फार मोठा हातभार लागला आहे.

प्रार्थना समाजाचे मूळ : परमहंस सभा

इंग्रजांचे राज्य भारतात स्थिरस्थावर झाल्यानंतर पाश्चिमात्य धर्म आणि संस्कृती, पाश्चिमात्य संस्था आणि समाजाचा परिचय भारतीयांना होऊ लागला. विशेषत: येथील परंपरागत हिंदू धर्मावर ख्रिस्ती मिशनाच्यांचे वैचारिक प्रभुत्व वाढले. नवशिक्षितांवर नवशिक्षणाचे संस्कार होऊन त्यांची धर्मश्रद्धा डळमळीत होऊ लागली. पंपरेची बंधने सैल होऊ लागली. त्यांना मूर्तिपूजा, जातीभेद, बहुदेवतावाद, पारंपरिक चालीरीती यांचा पुनर्विवाह करणे आवश्यक वाटू लागले. आद्य समाजसुधारक राजा राममोहन रोय (१७७२-१८३३) आणि त्यांचा ब्राह्मण समाज (स्थापना १८२८) हेच महाराष्ट्रातील धार्मिक व सामाजिक चळवळीचे प्रेरणास्थान ठरले.

ब्राह्मण समाजाच्या स्थापनेनंतर वीस वर्षांनी 'परमहंस सभा' ही संघटना १८४८ साली दादोबा पांडुरंग तर्खडकर (१८१४-१८८२) यांच्या पुढाकाराने स्थापन झाली. तिने १८६० पर्यंत अस्वरूप कार्य करून आपला अवतार संपवला. या संघटनेचे एकमेव अध्यक्ष राम बालकृष्ण जयकर होते. त्यांनी ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्यापासून प्रेरणा घेतली होती.

परमहंस सभेचे उद्दिष्ट एकेश्वरवादाचा पुरस्कार करून रोटीबंदी आणि जातीभेद नष्ट करणे हे होते. या सभेचे कार्यक्रम प्रार्थनेने सुरु होऊन संपत असत. आपली संघटना नावरुपाला आल्यावर समाजात एकदम प्रकट व्हायचे या धोरणामुळे तिचे कामकाज अत्यंत गुप्तपणाने चालत असे. अशातच सभासदांची यादी कुणीतरी पळविल्यामुळे परमहंस सभेचे पुरस्कर्ते गर्भगळित

झाले आणि १८६० साली तिचे विसर्जन झाले. हे विसर्जन म्हणजे परंपरावादांसमोर ठामपणाने उभे राहण्याची हिंमत नसलेल्या परमहंस सभेच्या सभासदांनी निमूटपणे पत्करलेला पराभव होता. दादोबा पांडुरंग तर्खडकरांनी 'मानवधर्मसभा' आणि 'प्राथना समाज' स्थापन करण्यात सहभाग घेतला. त्यांनी 'धर्मविवेचन' (१८६८) आणि 'पारमहंसिक ब्राह्मधर्म' (१८८०) हे दोन ग्रंथही तयार केले.

'मानवधर्मसभा' देखील एक ईश्वर, एक धर्म, मानव एकता, गुणाधिष्ठित योग्यता, विवेकाधिष्ठित कर्मचरण, शिक्षणप्रचार, इत्यादी उद्दिष्टानुसार कार्य कीत असे. तात्पर्य, प्राथना समाजाच्या उदयाला मानव धर्मसभा आणि परमहंस सभा या दोन संस्था कारणीभूत झाल्या.

प्रार्थना समाजाचे स्वरूप आणि विस्तार

ब्राह्मो समाजाचे प्रचारक केशवचंद्र सेन यांनी १८६४ साली मुंबई आणि पुणे शहरात जाहीर व्याख्याने दिली. त्यातून महाराष्ट्रात प्रार्थना समाजाच्या स्थापनेला चालना मिळाली. ३१ मार्च १८६७ रोजी मुंबई येथे प्रार्थना समाज स्थापन होऊन त्याच्या अध्यक्षपदी दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांचे बंधू आत्माराम पांडुरंग तर्खडकर यांची निवड झाली. थोड्याच दिवसात पुणे, नगर, सातारा, इत्यादी शहरांमध्ये प्रार्थना समाजाच्या शाखा कार्यान्वित झाल्या. स्त्री-शिक्षण, पुनर्विवाह, अस्पृश्यता निवारण, इत्यादी समाजसुधारणांचा प्रार्थना समाजाने सतत पाठपुरावा केला. अंधश्रद्धा आणि धर्मभोलेपणा नष्ट करण्यासाठी प्रार्थना समाजाने विशेष कार्य केले. प्रार्थना समाजातर्फे विलेपाले आणि पंढरपूर येथे बालकाश्रम तसेच दर्जेदार शैक्षणिक संस्थाही सुरु करण्यात आल्या.

प्रार्थना समाजाचे धार्मिक स्वरूप आपण समजावून घेऊ. प्रार्थना मंदिरामध्ये सार्वजनिक उपासना केली जाते. तिचे सर्वसाधारणपणे पुढील सहा भाग असतात. (१) उद्बोधन, (२) स्तवन, (३) ध्यान आणि प्रार्थना, (४) उपदेश, (५) प्रार्थना, (६) आरती. प्रत्येक वर्षी वार्षिकोत्सव मोठ्या प्रमाणात साजरा करण्यात येतो.

प्रार्थना समाजाची धार्मिक तत्त्वे -

- (१) परमेश्वर हा ब्रह्मांड निर्माता, नित्य, अनंत, सर्वज्ञ, नियंता, सर्वव्यापी, कृपानिधी, निराकार, निरव्यव, ज्ञान स्वरूप, आनंदमय, परमपवित्र, कल्याण निधान, पतित पावन, एकमेवाद्वितीय, सर्वशक्तिमान आहे.
- (२) परमेश्वराच्या उपासनेने इह-परलोकात शुभ प्राप्त होते.
- (३) परमेश्वराच्या ठायी पूज्यबुद्धी आणि अनन्यभाव ठेवून त्याचे मानसिक भजन-पूजन करणे, त्याला प्रिय वाटणारी कृत्ये करणे म्हणजे त्याची खरी उपासना होय.

(४) परमेश्वराची प्रतिमा आणि इतर सृष्ट पदार्थाची पूजा-अर्चा किंवा आराधना करणे हा परमेश्वरोपासनेचा खरा प्रकार नाही.

(५) परमेश्वर साव्यव रूपात अवतार घेत नाही. कोणताही धर्मग्रंथ साक्षात ईश्वरप्रणीत नाही.

(६) सर्व मानव एकाच परमेश्वराची लेकरे असून त्यांच्याशी भेदभाव न करता बंधुभावाने वागणे, परमेश्वराला परमप्रिय आहे.

प्रार्थना समाजाचे काही पुरस्कर्ते

प्रार्थना समाजाचा कोणीही एकमेव संस्थापक मानला जात नाही. मात्र प्रारंभीच्या काळात ज्यांनी प्रार्थना समाजाची उभारणी करून पुरस्कार केला अशा काही महाराष्ट्रातील व्यक्तींची ओळख आपण करून घेऊ.

(१) दादोबा पांडुरंग तर्खडकर (१८१४-१८८२) : हे मराठी भाषेचे आद्य व्याकरणकार, धर्मतत्त्व विवेचक आणि समाजसुधारक होते. सरकारी नोकरी करताना त्यांनी अनेक लोकहिताच्या कार्यात सहभाग घेतला. त्यांनी १८५७ साली भिलांचा बंडखोर पुढारी पटाजी नाईकचे बंड मोऱून काढले. म्हणून इंग्रज सरकारने त्यांना रावबहादूर हा किताब दिला. प्रार्थना समाजाप्रमाणे मराठी ज्ञान प्रसारक सभा, मुंबई विद्यापीठ, पुनर्विवाहोत्तेक सभा, बॉम्बे असोसिएशन, आदी संस्थांच्या उभारणीत त्यांचा सहभाग होता.

(२) रामकृष्ण गोपाल भांडारकर (१८३७-१९२५) : धर्म हा त्यांचा खास आस्थाविषय होता. सामाजिक सुधारणांना धर्म आणि नीतीचा पाया असावा, या भूमिकेतून त्यांनी प्रार्थना समाजाच्या उभारणीला साहृ केले. त्या आधी ते परमहंस सभेशी संबंधित होते. प्रार्थना समाजासाठी त्यांनी 'संस्कार विधी' तसेच तत्त्वे, उद्देश, प्रार्थना यांची पद्धतशीर मांडणी केली. म्हणून त्यांना वैचारिक संस्थापक म्हटले जाते. 'प्रार्थना समाज हा ख्रिस्ती धर्माचे अनुकरण आहे' हा आरोप त्यांनी साधार खोडून काढला. स्त्री-शिक्षण, बालविवाह प्रतिबंध, मद्यपानबंदी, देवदासी पद्धत बंदी, इत्यादी सामाजिक सुधारणा व्हाव्यात म्हणून त्यांनी अविरत परिश्रम घेतले. पुणे डेक्कन कॉलेजमध्ये संस्कृतचे प्राध्यापक म्हणून त्यांनी कार्य केले. सेवानिवृत्तीनंतर बत्तीस वर्षे त्यांनी विद्याव्यासांग आणि समाजसेवे साठी घालवली. त्यांनी प्राचीन भारताच्या इतिहासाची सुसंगत मांडणी केली तसेच त्यांच्या अनेक संशोधनपर ग्रंथांमधून धार्मिक तत्त्वज्ञान, विविध संप्रदाय, इत्यादी मौलिक विषयांची चर्चा आढळते.

(३) महादेव गोविंद रानडे (१८४२-१९०१) : इंग्रजी राजवटीत मुंबई उच्च न्यायालयाचे न्यायमूर्तीपद भूषिविणारे म. गो. रानडे हे त्यावेळचे एकमेव महाराष्ट्रीय न्यायमूर्ती आहेत.

प्रार्थना समाजाचा जन्म भवित्वमार्गाचा प्रचार करण्यासाठी आहे, असे त्यांचे मत होते. प्रार्थना समाजाची तत्त्वे, उपासना पद्धती आणि विधीचे समर्थन करणारा ‘एकेश्वरनिष्ठाची कैफियत’ हा इंग्रजी निबंध त्यांनी लिहिला. त्यांचे धर्मचिंतन पुढीलप्रमाणे होते.

धर्मानुभवाची नैसर्गिक योग्यता माणसाच्या अंतःकरणामध्ये असते. अंतःकरण चिंतनशील बनले आणि विकारांच्या बंधनातून बाहेर पडले की आतील विवेकाचा प्रकाश प्राप्त होतो. त्यानंतर पवित्र, निराकार, विश्व नियंत्याची अनुभूती येते. तिच्यातून शुद्ध नैतिक विवेक जागृत होतो. संत आणि धर्मसंस्थापकांचे विचार मानवी अनुभवांना परिपुष्ट करतात. सर्व माणसांची नैतिक मूल्ये विवेक बुद्धीने निश्चित होतात. पवित्र, निराकार अशा एकाच ईश्वराचा प्रत्यय आणि त्याच्याविषयीची भक्ती भावना हृदयातून व्यक्त होते. म्हणून सगळ्या मानव जातीचा मूलभूत शुद्ध धर्म एकच आहे.

न्या. रानडे यांचे वरील चिंतन प्रार्थना समाजाच्या तत्त्वज्ञानवर प्रकाश टाकते. हे चिंतन राजा राममोहन राय यांच्या विचारसरणीतील मौलिक विचारात टाकलेली भर मानले जाते.

न्या. रानडे यांनी प्रार्थना समाजाव्यतिरिक्त डेक्कन सभा, सामाजिक परिषद, औद्योगिक परिषद, सार्वजनिक सभा, इंडियन नॅशनल कॉण्ट्रोस, इत्यादी संस्था स्थापन करण्यात विशेष पुढाकार घेतला. ते भारतीय अर्थशास्त्राचे जनक मानले जातात. ‘सामाजिक परिषदे’च्या माध्यमातून त्यांनी समाज-सुधारणेचे तत्त्वज्ञान प्रथमच मांडले. त्यांच्या मते, धार्मिक, आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक सुधारणा ही भिन्न वाटणारी अंगे परस्पर संबद्ध आहेत. म्हणून समाजजीवनाच्या साकळ्याने विचार केला पाहिजे. वंशभेद किंवा धर्मभेद न मानता सर्व माणसांमध्ये न्याय आणि समता प्रस्थापित करणे हे नव्या युगातील माणसाचे आद्य कर्तव्य आहे. त्यासाठी मानवी बुद्धी परंपरागत अंधश्रद्धा आणि धर्मग्रंथांच्या बंधनातून मुक्त झाली पाहिजे. दैववादाऐवजी बुद्धिनिष्ठा स्वीकारून मानवी प्रतिष्ठा समर्तेच्या तत्त्वावर झाली पाहिजे.

(४) राजारामशास्त्री भागवत (१८५१-१९०१) : एकोणिसाब्या शतकातील एक थोर विचारवंत, धर्म आणि समाजसुधारक म्हणून राजारामशास्त्रीचे नाव घेतले जाते. प्रार्थना समाजाच्या ‘सुबोध पत्रिका’ या साप्ताहिकात त्यांनी समाजसुधारणाविषयक विपुल लेखन केले. विधवा विवाहाविषयी त्यांची मते प्रारंभी जुनाट होती, मात्र ती पालटली. अस्पृश्यता निवारणाकडे त्यांनी सक्रिय लक्ष पुरविले. राजारामशास्त्रीनी केलेल्या हिंदू धर्माच्या परखड समीक्षेची डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विशेष प्रशंसा केली. ब्राह्मणांनी मांसाहार करावा, अंत्यजांसह सर्व मुर्लींच्या मौंजी कराव्या ही त्यांची मते त्यावेळी विक्षिप्त आणि वादग्रस्त ठरली. पण

जातिभेद निर्मलनाच्या विचाराचा पाया भरण्यासाठी हे चिंतन उपयुक्त होते.

(५) विठ्ठल रामजी शिंदे (१८७३-१९४४) : प्रार्थना समाजाचे प्रचारक म्हणून विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी विशेष कार्य केले. लहानपणापासून त्यांच्यावर भागवत धर्माचे संस्कार झाले. युनिटेरियन शिष्यवृत्तीच्या साहाने १९०१ साली ऑक्सफर्ड येथील मॅचेस्टर कॉलेजात तुलनात्मक धर्मशास्त्राच्या अभ्यासासाठी दाखल झाले. १९०३ साली त्यांनी ‘लिबरल रिलिजन इंडिया’ या निबंधाचे वाचन युनिटेरियन परिषदेत केले. प्रार्थना समाजाच्या प्रसारासाठी त्यांनी संपूर्ण भारताची तीन वेळा यात्रा केली. १९०६ साली त्यांनी ‘डिप्रेस्ड क्लास मिशन सोसायटी ऑफ इंडिया’ (भारतीय निराश्रित साहाय्यकारी मंडळी) ही संस्था स्थापन करून आपल्या कार्याच्या कक्षा व्यापक केल्या. १९१० पासून त्यांनी प्रार्थना समाजाचे कार्य संपूर्ण अस्पृश्यता निवारण कार्यासाठी स्वतःला वाहून घेतले. ते रुढी आणि कर्मकांडाचे कट्टर विरोधक होते. त्यांच्या आचारविचारांची बैठक धार्मिक आणि आध्यात्मिक होती म्हणूनच ते महर्षी शिंदे या नावाने परिचित आहेत.

थोडक्यात, महाराष्ट्रात प्रार्थना समाजाने पुरोगामी विचारांची पायाभरणी केली. रुढी आणि कर्मकांडांना विरोध करून जाति-धर्मनिरपेक्ष मानवी मूल्यांना महत्व देणारा मानवकेंद्री धर्मविचार पुढे आणण्यात प्रार्थना समाजाचे महत्वपूर्ण योगदान राहिले आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

खालील प्रश्नांच्या उत्तरांसाठी योग्य पर्यायाची निवड करा.

- (१) प्रार्थना समाजाचे मूळ कशात आहे?
 - (क) परमहंस सभा, (ख) ब्रह्मसभा,
 - (ग) इंद्रसभा, (घ) सार्वजनिक सभा.
- (२) परमहंस सभेचे विसर्जन कोणत्या साली झाले?
 - (क) १८४०, (ख) १८६०, (ग) १८८०, (घ) १९२०
- (३) प्रार्थना समाजाचे पहिले अध्यक्ष कोण?
 - (क) रा. ब. जयकर, (ख) दादोबा पांडुरंग तर्खडकर,
 - (ग) आत्माराम पांडुरंग तर्खडकर, (घ) रा. गो. भांडारकर.
- (४) दादोबा पांडुरंग यांना इंग्रज सरकारने कोणता किताब दिला?
 - (क) सर, (ख) जंगबहादूर,
 - (ग) समशेर बहादूर, (घ) राव बहादूर.
- (५) ‘प्रार्थना समाज हा ख्रिस्ती धर्माचे अनुकरण आहे’ हा आरोप कोणी खोडून काढला?
 - (क) रा. गो. भांडारकर, (ख) म. गो. रानडे,
 - (ग) वि. रा. शिंदे, (घ) दादोबा पांडुरंग.

- (६) म. गो. रानडे यांनी कोणता ग्रंथ लिहिला?
 (क) माझी कैफियत, (ख) एकेश्वर निष्ठाची कैफियत,
 (ग) एका नास्तिकाची कैफियत, (घ) न्यायमूर्तीची
 कैफियत.
- (७) प्रार्थना समाजाच्या साप्ताहिकाचे नाव कोणते?
 (क) आचार पत्रिका, (ख) विचार पत्रिका,
 (ग) सुबोध पत्रिका, (घ) प्रबोध पत्रिका.
- (८) वि. रा. शिंदे प्रार्थना समाजाचे कोण होते?
 (क) संस्थापक, (ख) प्रवर्तक,
 (ग) समर्थक, (घ) प्रचारक.

१.२.३ सत्यशोधक समाज

महाराष्ट्रातील बहुजन समाजाच्या धर्मविषयक संकल्पनांमध्ये व्यापक परिवर्तन घडवून आणण्याचे कार्य महात्मा जोतीराव फुले (१८२७-१८९०) यांच्या ‘सत्यशोधक समाज’ (स्थापना १८७३) ने केले. परमहंस सभा, प्रार्थना समाज, आर्य समाज या इतर धार्मिक चळवळीपेक्षा सत्यशोधक समाजाचे वेगळेण महत्वाचे आहे. या चळवळी साक्षर, सुशिक्षित, सुधारणोत्सुक पांढरपेशा, मध्यमवर्गीय समाजांमध्ये आपली मुळे रुजवीत होत्या. तर सत्यशोधक समाजाचा उद्देश निरक्षर, अशिक्षित, बंधनग्रस्त, दलित आणि बहुजन समाजात जाणीव जागृती करणे हा होता. मऱ्हाराष्ट्रात एकोणिसाव्या शतकात जुन्या धार्मिक आणि सामाजिक चौकटीत कालानुरूप नवा आशय भरण्याचे कार्य प्रार्थना समाजाबोरबर सत्यशोधक समाजाने केले. नाळशास्त्री जांभेकर, लोकहितवादी, न्यायमूर्ती रानडे, रा. गो. भांडारकर, नारायणराव चंदावरकर, गो. ग. आगरकर, विष्णुशास्त्री पंडित, जगन्नाथ शंकरशेठ, वि. रा. शिंदे, धो. के. कर्वे, या नवविचारवंत मंडळींमध्ये जोतीराव फुले यांचाही समावेश होता. या सर्वांना राजकीय स्वातंत्र्याच्या मोबदल्यात आपल्याला सामाजिक सुधारणेच्या नव्या दृष्टीचे वरदान मिळाले असे वाटत होते. त्या भूमिकेवरून त्यांनी समाजातील अनिष्ट रुढी, प्रथा, परंपरा यांच्यावर घणघाती प्रहार केले. विविध परंपरांचा संबंध प्रामुख्याने धार्मिक व सामाजिक चौकटीशी होता. साहजिकच धर्म व समाज-सुधारणाविषयक विचार वेगवेगळ्या चळवळींच्या रूपाने प्रस्थापित होऊ लागले. आर्य समाज, प्रार्थना समाज आणि सत्यशोधक समाज यांच्या उदयाची कारणे एकोणिसाव्या शतकातील या विशिष्ट परिस्थितीमध्ये आहे.

दि. २३ सप्टेंबर १८७३ रोजी म. जोतीराव फुले यांनी ‘सत्यशोधक समाज’ची स्थापना केली. त्यांच्या कार्याला न्यायमूर्ती रानडे, लोकहितवादी, डॉ. रा. गो. भांडारकर, इत्यादी ब्रह्मण मंडळींनी सक्रिय पाठिंबा दिला. ज्याप्रमाणे प्रार्थना समाजाने धर्मातीत समतेचा पुरस्कार केला होता,

धार्मिक कार्यातील भटभिक्षुक, पुरोहितांचे वर्चस्व नाकाराले होते. त्याचप्रमाणे म. फुले यांनी सत्यशोधक समाजातर्फे ‘सर्वसाक्षी जगत्पती, त्याला नकोच मध्यस्थी’ अशी घोषणा करून कार्याला प्रारंभ केला.

सत्यशोधक समाजाची तत्त्वे

‘म. जोतीराव फुले यांनी ‘गुलामगिरी’ या ग्रंथात धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय अशा सर्वकष गुलामगिरीचे वास्तव उघड केले. त्यातच सत्यशोधक समाजाच्या स्थापनेची बीजे आहेत. त्याची प्रमुख तत्त्वे पुढीलप्रमाणे होती-

- (१) देव आणि भक्त यांच्यात मध्यस्थाची गरज नाही. अंधश्रद्ध लोकांना धार्मिक गुलामगिरीतून मुक्त केले पाहिजे. धर्माचा धाक दाखवून भटभिक्षुक अडाणी जनतेची पिळवणूक करतात, ती थांबविली पाहिजे.
- (२) सावकार आणि जमीनदार यांच्या मगरमिठीतून शेतकऱ्यांची सुटका केली पाहिजे.
- (३) सर्वांना शिक्षण मिळावे, म्हणून प्रथत्न केले पाहिजे.

वरील तीन तत्त्वांच्या पायावर सत्यशोधक समाजाची चळवळ उभी राहिली. ‘विवाह’ हा धार्मिक विधी नसून करार आहे, अशी भूमिका म. जोतीराव फुले यांनी घेतली. त्यातून इ.स. १८८० पासून नव्या विवाहपद्धतीला प्रारंभ झाला. वधु-वरांनी परस्परांना पुण्यमाला घालून भटजीशिवाय साधा सुटसुटीत विवाह सोहळा प्रचारात आला. धार्मिक गुलामगिरीचे जोखड फेकून देण्याचे लोण पसरू लागले तेव्हा सनातनी लोक कोर्टात गेले. ‘भटजीशिवाय लग्न आणि धार्मिक विधी करण्यास मनाई करावी, आणि तसे करणाऱ्यांनी भटजीला नुकसान भरपाई द्यावी’ असा दावा न्यायमूर्ती रानडे यांच्यासमोर आला. तेव्हा त्यांनी पारंपरिक हक्काचा भंग केल्याबद्दल नुकसान भरपाई मागण्याचा अधिकार मान्य केला आणि कोणीही आनुवंशिक ब्राह्मणाशिवाय कोणाकडूनही धार्मिक विधी करू नयेत, असा हिंदूना आदेश दिला. ‘भटजीशिवाय लग्न’ हे सत्यशोधक समाजाचे पहिले तत्त्व पुढे म. फुले यांच्या ‘सार्वजनिक सत्यधर्म’ पुस्तकात अधिक विस्तार पावले.

सावकारी पाशातून बहुजन समाजाची सुटका करणे, या तत्त्वाचा धर्मकारणाशी काही संबंध नव्हता. ते अर्थकारणाशी निगडित आणि तत्कालीन समाजाला जखडून टाकणारे होते. म्हणून जोतीराव फुले यांनी जमीनदार आणि सावकारशाहीविरुद्ध जनआंदोलने उभी केली. सावकारांनी कर्जदारांना दहशत बसविण्यासाठी न्यायालयाचा मार्ग स्वीकारला.

सार्वत्रिक शिक्षण हा जोतीरावांच्या कार्याचा आरंभबिंदू होता. सत्यशोधक समाजाच्या स्थापनेआधीच त्यांनी १८४८

पासून स्वतःच अभ्यासक्रम तयार करून मुलींना आणि अस्पृश्यांना प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या शाळा सुरु केल्या. ‘शिक्षणाशिवाय ज्ञान नाही, ज्ञानाशिवाय मती नाही, मतीशिवाय गती नाही, गतीशिवाय प्रगती नाही’ ही त्यांची वैचारिक धारणा होती. शिक्षण प्रसारासाठी जोतीरावांनी खिस्ती मिशनरी लोकांची साथ घेतली. सत्यशोधक समाजाच्या स्थापनेनंतर १८८८ साली त्यांनी ‘फ्री स्कूल’ स्थापन करण्यात पुढाकार घेतला. त्यात चार महिन्यांत मुलांची संख्या ५०० झाली. ही शाळा दीड वर्षे चालली. बडोदा नरेश सयाजीराव गायकवाड यांनी दरमहा १०० रुपये अनुदानही सुरु केले होते. तथापि, ब्राह्मणांनी त्यांची भेट घेऊन शाळेची ‘जीवनवाहिनी’ बंद करण्यात यश मिळविले.

सारांश, सत्ता, शिक्षण, संपत्ती आणि प्रतिष्ठा यांचे बळ नसलेल्या बहुजन समाजासह संपूर्ण समाजाला नवीन दिशा देण्याचे कार्य सत्यशोधक समाजाने केले. या चळवळीत आलेल्या अनुभवांवरून जोतीरावांनी आयुष्याच्या अखेरी, ‘सार्वजनिक सत्यधर्म’चे प्रवर्तन केले. त्याची ओळख आता आपण करून घेऊ या.

सार्वजनिक सत्यधर्माचे स्वरूप

‘सार्वजनिक सत्यधर्माची तत्त्वे’ जोतीरावांनी इ.स. १८८९ साली ‘सार्वजनिक सत्यधर्म’ नावाच्या पुस्तिकेत नमूद केली. ती त्यांच्या निधनानंतर इ.स. १८९० साली प्रसिद्ध झाली. त्यासंबंधी जोतीराव म्हणतात, ‘हा ग्रंथ आम्हांला विस्ताराने लिहावयाचा होता. परंतु एकंदर सर्व मानव स्त्रीपुरुषांस प्रपंच आवरून जर हा ग्रंथ त्यास वाचता न येईल, तर एकंदर सर्व रिकामटेकडे धूर्त त्यास लुटून खातील.’

सार्वजनिक सत्यधर्माच्या तत्त्वांची कक्षा व्यापक विश्वधर्मपर्यंत जाऊन पोहोचते. त्यातील काही महत्त्वाची तत्त्वे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- (१) सत्य वर्तन केल्याशिवाय मनुष्यप्राणी सुखी होणार नाही.
- (२) निर्मिकाचे स्वरूप अनंत आहे. त्याला खुश करण्यासाठी नैवेद्य, नामघोष, इत्यादीची आवश्यकता नाही. स्वर्ग, नरक, इत्यादी भ्रामक कल्पना आहेत.
- (३) सर्व मानव समान आहेत. स्त्री-पुरुषांमधील भेद किंवा जाती-जातीतील भेद खोटे आहेत.

‘सार्वजनिक सत्यधर्म’ या पुस्तिकेत जोतीरावांनी एकूण मुख्य २८ विषय मांडलेले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे - स्त्री, जन्म, मृत्यु, स्वर्ग, पाप, पुण्य, लग्न, धर्म, नीती, सुख, पूजा, श्राद्ध, तर्क, दैव, पुरुष, नैवेद्य, अन्नदान, अनुष्ठान, जातीभेद, निर्माणकर्ता, धर्मपुरुष, नामस्मरण, मानवप्राणी, पशु, पक्षी, प्राणी, प्रेताची गती. या मुख्य विषयांच्या अनुषंगाने अनेक उपविषयांचा त्यांनी परामर्श घेतला आहे. ‘सार्वजनिक

सत्यधर्म’त जोतीरावांना अभिप्रेत असलेल्या सत्यवर्तनाचे एकूण ३३ नियम आहेत. त्यातील प्रमुख नियम पुढीलप्रमाणे-

- (०१) स्त्री-पुरुष समान मानावे.
- (०२) मूर्तिपूजा करू नये.
- (०३) इतरांना निर्थक त्रास देऊ नये.
- (०४) परस्परांशी बंधुभावाने आचरण करावे.
- (०५) प्रत्येकाला मत स्वातंत्र्य आणि विचार स्वातंत्र्य असावे.
- (०६) मादक पदार्थांचे सेवन आणि मनुष्यहत्या निषिद्ध मानावी.
- (०७) असत्य बोलू नये.
- (०८) चोरी करू नये.
- (०९) धर्मपुस्तक सर्वांना खुले असावे.
- (१०) पिढीजात श्रेष्ठता आणि पावित्र्य मानू नये.
- (११) विद्या शिकवताना दुजाभाव करू नये.
- (१२) अज्ञानी जनांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊ नये.
- (१३) पांगू, अनाथ आणि महारोग्यांना दानधर्म करावा.
- (१४) सर्व धर्मांनी परस्परांबद्दल आदरभाव बाळगावा.
- (१५) प्राणिमात्रास त्रास देऊ नये.
- (१६) धर्म, गावकी व मुलकी यासंबंधीची प्रत्येक मानवाची स्वतंत्रता मान्य करावी.
- (१७) वृद्धांचे पालनपोषण करणे व त्यांचा सन्मान करणे ही जबाबदारी निभवावी.
- (१८) स्वतःच्या हितासाठी न्यायाने राज्य करण्याच्यांविरुद्ध वा लोकप्रतिनिधींविरुद्ध बंड करू नये.
- (१९) कपटी बढाईखोरांवर विश्वास ठेवू नये.
- (२०) पिढीजात श्रेष्ठ-कनिष्ठता मानू नये.
- (२१) शाळेत शिकवताना अध्यापकाने हितसंबंधांनुसार विद्यार्थ्यांबोरबार दुजाभाव दाखवू नये, सर्वांना समान दर्जाने शिकवावे.
- (२२) न्यायाधीशाने न्यायदानात पक्षपात करू नये.

समारोप : एकोणिसाव्या शतकात म. जोतीराव फुले आपल्या कार्याला शिक्षण प्रसारापासून प्रारंभ करून त्यांनी ‘सत्यशोधक समाज’ आणि शेवटी ‘सार्वजनिक सत्यधर्म’पर्यंत मजल मारली. त्यांनी केलेले प्रबोधन बहुजन समाजाच्या सर्वांगीण जागृतीसाठी अत्यंत उपकारक ठरले.

धर्मसंस्थेतील दलालांचे उच्चाटन करण्याचा म. फुले यांचा कृति-कार्यक्रम, स्वर्ग-नरकाच्या संकल्पनांतील बुळेपणा उघड करणे आणि नैवेद्य, मंत्र जागराने ईश्वरोपासनेचा मार्ग अवलंबण्याने होणारे शोषण उघडे करणे हे म. फुले यांच्या सत्यशोधक चळवळीचे महत्त्वांचे योगदान होते. पिढीजात श्रेष्ठता वा पावित्र्य न मानता विवेकाधिष्ठित विचारांना प्राधान्य देणे, स्त्री-पुरुष समानतेचे मूल्य जोपासणे, जातीप्रथा मोडणे हा पुरोगामी विचार आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीचा पाया प्रशस्त करणारा होता.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

गाललेल्या जागा भरा.

- (१) सत्यशोधक समाजाची स्थापना _____ साली झाली.
(क) १८४३, (ख) १८५३, (ग) १८६३, (घ) १८७३.
- (२) सत्यशोधक समाजाचा उद्देश समाजात जाणीव जागृती करण्याचा होता.
(क) बंदिजन, (ख) अभिजन, (ग) बहुजन, (घ) सज्जन.
- (३) सत्यशोधक समाजाने जुन्या धार्मिक-सामाजिक चौकटीत _____ नवा आशय भरला.
(क) स्थलानुरूप, (ख) कामानुरूप,
(ग) आचारानुरूप, (घ) विचारानुरूप.
- (४) 'सर्वसाक्षी जगत्पती, त्याला नकोच मध्यस्थी' ही घोषणा _____ यांनी केली.
(क) म. जोतीराव फुले (ख) महर्षी वि. रा. शिंदे
(ग) राजर्षी शाहू महाराज (घ) गाडगे महाराज
- (५) म. फुले यांनी नव्या विवाह पद्धतीचा प्रारंभ _____ साली केला.
(क) १८६०, (ख) १८७०, (ग) १८८०, (घ) १८९०.
- (६) म. फुले यांच्या कार्याचा आरंभबंदू _____ मानला जातो.
(क) बालहत्या प्रतिबंध, (ख) सार्वत्रिक शिक्षण,
(ग) ग्रंथलेखन, (घ) अस्पृश्यता निवारण.
- (७) सार्वजनिक सत्यधर्माच्या तत्त्वांची कक्षा _____ धर्मापर्यंत जाऊन पोहोचते.
(क) हिंदू, (ख) ख्रिश्चन, (ग) मुस्लीम, (घ) विश्व.
- (८) म. फुले यांनी सत्यवर्तनाचे एकूण _____ नियम सांगितले.
(क) ३३, (ख) ४३, (ग) ५३, (घ) ६३.

१.२.४ आर्य समाज

आतापर्यंत आणण बंगालमध्ये उदयाला आलेला 'ब्राह्मो समाज' (१८२८) तसेच महाराष्ट्रातील 'प्रार्थना समाज' (१८६७) व सत्यशोधक समाज (१८७३) यांची ओळख करून घेतली. त्यांच्या प्रभावाच्या कक्षा विशिष्ट स्थळकाळाशी सीमांत राहिल्या. एकोणिसाव्या शतकातील आणखी एक महत्त्वाची, धार्मिक प्रबोधनाचे कार्य करणारी संस्था म्हणजे 'आर्य समाज' (स्थापना १० एप्रिल १८७५) होय. राजा राममोहन रॉय (ब्राह्मो समाज), दादोबा पांडुरंग (प्रार्थना समाज) आणि म. जोतीराव फुले (सत्यशोधक समाज)

यांच्यापेक्षा 'आर्य समाज' चे प्रवर्तक दयानंद सरस्वती यांची प्रेरणा भिन्न स्वरूपाची होती. धार्मिक क्षेत्रात नवीन सुधारणा करण्याएवजी जे जुने सनातन धार्मिक क्षेत्र भारतात होते, त्याचे पुनरुज्जीवन करणे ही दयानंद सरस्वतींची मुख्य प्रेरणा होती. या दृष्टीने त्यांनी भारतातील प्राचीनतम वैदिक धर्माची नव्याने शिकवण देण्यासाठी 'आर्य समाज' ही संस्था १० एप्रिल १८७५ ला स्थापन केली. कालमानानुसार केवळ धर्मकारणावर भर न देता त्यांनी त्याला समाजकारणाचीही जोड दिली, हे एक 'आर्य समाज' चे वैशिष्ट्य नोंदवावे लागते.

मूळ वेदवाङ्मयात अणि वैदिक धर्मात मूर्तिपूजा, तीर्थ, ब्रते, अवतारवाद, पौराणिक अनुष्ठाने, इत्यादींचा पुरस्कार केलेला नाही हे लक्षात घेऊन आर्य समाजाने या गोष्टी त्याज्य ठरविल्या. श्राद्धविधी बंद केले. पुरोहितांची उचलबांगडी केली. राम आणि कृष्ण हे ईश्वरी अवतार नसून श्रेष्ठ मानव असल्याचे प्रतिपादन केले. जातीभेद आणि अस्पृश्यता या कल्पनांचा त्याग केला. जातीभेद हा 'जन्मसिद्ध' नाही असे सांगून त्यांनी 'गुणसिद्ध चातुर्वर्ण्याची चौकट' प्रमाण मानली. त्यांच्यामते तप, विद्या, शांती हे गुण असलेल्यांना 'ब्राह्मण', नेतृत्व-वीरवृत्ती धारण करणाऱ्यांना 'क्षत्रिय', धन-विद्या चतुर असलेले 'वैश्य' आणि शरीराश्रमावर भर देणारे 'शूद्र' होत. या चारही वर्णाना वेदाध्ययनाचा समानाधिकार आहे, प्रत्येकाने 'मोक्ष' मिळविण्यासाठी प्रयत्न केला पाहिजे. प्रत्येकाने वेदकालीन साधे 'सोऽमा संस्कार' करावेत, असे आर्य समाजाच्या तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप होते.

वेद म्हणजे ज्ञान असे दयानंद सरस्वती यांचे मत होते. वेदवाङ्मय ईश्वरप्रणीत असून त्यात सर्व शास्त्रांची मूलतत्वे आहेत, ते स्वयं-सिद्ध आणि सत्यस्वरूप आहे. त्यांच्यात वैज्ञानिक आणि पारमार्थिक विचारांचा उगम आहे म्हणून चारही वेदांच्या मंत्रसंहिता प्रमाणभूत आहेत असे आर्य समाजाचे प्रतिपादन होते. त्याने वेदवाङ्मयानंतर निर्माण झालेल्या ब्राह्मण ग्रंथ, सहा शास्त्रे, स्मृतिग्रंथ, अठारा पुराणे यांना मान्यता दिली नाही, हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. साहजिक च 'वेदवाङ्मयाचा उद्घार करणे' आणि 'सार्वजनिक प्रसार करणे' हे आर्य समाजाचे मुख्य कार्य ठरले. प्रत्येकाने पंच महायज्ञ (ब्रह्म यज्ञ, देवयज्ञ, पितृयज्ञ, अतिथी यज्ञ, बलियज्ञ) रोज केले पाहिजेत, असा दंडक निर्माण झाला. आर्य समाजाच्या शिकवणीचे आणि आचारधर्माचे सार दयानंद सरस्वती यांच्या 'सत्यार्थ प्रकाश' या ग्रंथात साठवलेले आहे तोच आर्य समाजाचा प्रमाण ग्रंथ मानला जातो.

आर्य समाजाची दहा तत्त्वे

- (०१) सर्व यथार्थ ज्ञानाचा उगम आणि सर्व वस्तूंचे आदि कारण परमेश्वर आहे.

- (०२) ईश्वर हा सच्चिदाननंद असून तो शास्त्रा, पालक, निर्माता, अनादि, अनंत, निराकार, निष्कलंक, सर्वसाक्षी, कनवाळू, परमन्यायी, सर्वशक्तिमान आहे. (त्याचे भजनपूजन करावे.)
- (०३) वेद म्हणजे ईश्वराची निःश्वसिते असून सर्व यथार्थ ज्ञानाचा उगम वेदातच आहे. त्याचे अध्ययन करणे हे प्रत्येक आर्याचे पवित्र कर्तव्य आहे. जो वेद प्रमाण मानतो त्याला आर्य म्हणावे.
- (०४) प्रत्येकाने सत्याचा स्वीकार करून धर्माप्रिमाणे वागावे.
- (०५) प्रत्येकाने आपली आध्यात्मिक, सामाजिक, अधिभौतिक उन्नती करून मनुष्य जातीचे सर्वांगीण कल्याण साधावे.
- (०६) सर्वांनी सर्वांगी प्रेमाने आणि न्यायाने वागावे.
- (०७) सर्वांनी ज्ञानाचा प्रसार करावा.
- (०८) प्रत्येकाने इतरांच्या उत्कर्षातच आपला उत्कर्ष आहे असे मानावे.
- (०९) प्रत्येकाला स्वतःच्या मताप्रमाणे वागण्याचे स्वातंत्र्य आहे.
- (१०) सामाजिक कल्याण साधण्यासाठी सर्वांनी परस्परांमधील मतभेद आणि हेवेदावे विसरावे.

आर्य समाजाची उपासना पद्धती

आर्य समाजाची बांधणी अतिशय व्यापक पायावर करण्यात आली. त्याच्या 'स्थानिक', 'प्रांतिक' आणि 'अखिल भारतीय' अशा तीन 'सभा' निश्चित करण्यात आल्या. स्वामी दयानंदांच्या निधनानंतर एका शाखेने मूळ शिकवणीबरोबर 'मांसाहार' आणि 'पाश्चिमात्य उच्च शिक्षणाचा पुरस्कार' करून 'आंतरराष्ट्रीय' पातळीवर जाण्याचा प्रयत्न केला.

आर्य समाजाची दर आठवड्यातून एकदा रविवारी एकत्र येऊन धार्मिक उपासना करतात. त्याप्रसंगी व्यासपीठाजवळील अग्नीमध्ये समंत्रक आहुती देण्यात येते. ही उपासना तीन-चार तास चालते.

आर्य समाजाचे सामाजिक कार्य

आर्य समाजाचे कार्य केवळ धार्मिक क्षेत्रापुरते मर्यादित राहिले नाही. संपूर्ण भारतात, विशेषतः उत्तर भारतात आर्य समाज मंडळींनी अनेक गुरुकुले, विद्यालये, महाविद्यालये, माध्यमिक शाळा, विध्याश्रम, अनाथालये, इत्यादी संस्थांची स्थापना करून सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रात भरीव कार्य केले. १९२१ साली मलबार प्रांतात बाटवल्या गेलेल्या (धर्मान्तरीत करण्यात आलेल्या) सुमारे अडीच हजार लोकांना पुन्हा हिंदू धर्मात आणण्याची कामगिरी आर्य समाजाने केली. पुनर्विवाह, प्रौढ विवाहांचा पुरस्कार करून सामाजिक परिवर्तनाला त्याने चालना दिली.

समारोप : सत्यशोधक समाजाप्रमाणे 'आर्य समाज' हा दयानंद सरस्वती यांच्या मार्गदर्शनानुसार विकसित झाला. जोतीराब फुल्यांप्रमाणे त्यांचे एकमुखी नेतृत्व मान्यता पावले. दयानंद सरस्वती हे आधुनिक वेदमहर्षी, निर्भय समाजमुधारक आणि कुशल संघटक होते. त्यांनी भारतभर परिभ्रमण करून मूर्तिपूजा, रुढीप्रियता, जातीभेद यांच्याविरुद्ध जनजागृती केली. काशीला जाऊन 'मूर्तिपूजा सिद्ध करा नाही तर विश्वेश्वराची मूर्ती फोडून टाका' असे त्यांनी आव्हान केले होते. अनेक खिस्ती, इस्लामी महापंडितांना त्यांनी वादविवाद करून नामोहरम केले. अनेक राजे रजवाडे आणि सहस्रावधी लोक त्यांच्या प्रभावाने 'आर्य समाजीय' झाले. आर्य समाजाचा परदेशी प्रसार करण्यासाठी त्यांनी 'परोपकारिणी सभा' ही स्वतंत्र संघटना उभारली. त्यांच्या हिंदी भाषेतील व्याख्याने, प्रवचनांमुळे हिंदी भाषेला राष्ट्रभाषेचा दर्जा मिळण्यास फार मोठे साहं मिळाले, असे एक मत आहे. त्या काळातील ब्राह्मो समाज आणि प्रार्थना समाजाचे अनेक कार्यकर्ते आर्य समाजाकडे वळले. जाती-पंथ-भाषा यांचा भेद न करता आर्य समाजात येण्याचे मुक्तद्वार होते. निष्प्रभ झालेल्या वैदिक धर्माला तेजस्वी बनविण्याचे दयानंद सरस्वतीचे कार्य अत्यंत यशस्वी झाले. त्यामुळे पारंपरिक हिंदू धर्मामध्ये त्यांची आचारविचार तत्त्वे विलीन झाली. विसाऱ्या शतकातील हिंदू धर्म सौम्य, प्रागतिक, पुरोगामी आणि सर्वसमावेशक होण्यास फार मोठा हातभार लागला.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

खालील विधाने चूक की बरोबर ते सांगा.

- (०१) आर्य समाजाची स्थापना वैदिक काळात झाली.
- (०२) आर्य समाजाने केवळ धार्मिक क्षेत्रात कार्य केले.
- (०३) आर्य समाजाने राम व कृष्णाला ईश्वरी अवतार मानले.
- (०४) दयानंद सरस्वती यांनी ज्ञानप्रकाश ग्रंथ लिहिला.
- (०५) आर्य समाजी दर शुक्रवारी एकत्र येऊन धार्मिक उपासना करतात.
- (०६) आर्य समाजाने बालविवाहांचा पुरस्कार केला.
- (०७) आर्य समाजाचा प्रसार प्रामुख्याने दक्षिण भारतात झाला.
- (०८) आर्य समाजाची आचारविचार तत्त्वे खिस्ती धर्मात विलीन झाली.
- (०९) आर्य समाजात जाती-पंथ-भाषा यांचा भेद केला जात असे.
- (१०) आर्य समाजाने धर्मकारणाला अर्थकारणाची जोड दिली.

१.२.५ थिअॱ्सॉफिकल सोसायटी

भारताबाहेर स्थापन झालेल्या आणि भारतीय लोक-मानसावर प्रभाव निर्माण करणाऱ्या 'थिअॱ्सॉफिकल

‘सोसायटी’च्या एकोणिसाब्या शतकातील कार्याचा परिचय आपण करून घेऊ या. ‘थिओसॉफी’ या शब्दाचा अर्थ ‘जीव, जगत् आणि ईश्वर यांच्या विषयीच्या सत्याचा शोध’ असा होतो. व्यापक अर्थाने जीवनविषयक ज्ञानाला ‘तत्त्वज्ञान’, ईश्वरविषयक ज्ञानाला ‘धर्म’ आणि विश्वविषयक ज्ञानाला ‘विज्ञान’ असे म्हटले जाते. जगत् अनेक प्रकारच्या ज्ञान परंपरा प्रचलित आहेत. त्यामध्ये ‘थिओसॉफी’ची विविध रूपे दिसतात. भारतातील उपनिषदे, चीनमधील तावोमत, ईजिप्तचे नद बुक ऑफ द डेड, पारशी धर्मायांचा अवेस्ता, ज्यूलोकांच्या कब्बाला पंथाचे ग्रंथ, इस्लाममधील सूफी साहित्य, इत्यादी अनेक पंथोपरंथाच्या, धर्मोपधर्माच्या प्रमाणित ग्रंथांमधून ईश्वरविषयक ज्ञान मांडलेले आहे. त्याची सुव्यवस्थित मांडणी करण्याचा आणि पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न ‘थिओसॉफिकल सोसायटी’ ने केला.

जागतिक पातळीवरील ‘थिओसॉफिकल सोसायटी’ (स्थापना : १८७५) आध्यात्मिक महिला श्रीमती हेलेना ब्लॉब्ह ट्रूस्की (१८३१-१९११) आणि कर्नल हेन्री स्टील ऑस्कर्ट (१८३२-१९०७) या दोघांनी अमेरिकेत न्यूयार्क शहरात स्थापन केली. हे दोघे पाश्चिमात्य भारतात १८७९ साली आले. त्यांनी चेनर्नई (मद्रास) जबलील अडयार येथे सोसायटीचे जागतिक केंद्र १८८२ मध्ये स्थापन केले. भारतीय पातळीवरील ‘थिओसॉफिकल सोसायटी’चा विस्तार श्रीमती डॉ. अॅनी बेझंट (१८४७-१९३३) यांनी केला. त्यांचे मूळ वास्तव्यस्थान लंडन येथे होते. १८७४ पासून त्यांच्यावर प्रारंभी नास्तिक विचारांचा पगडा होता. पुढे त्यांनी १८८९ साली श्रीमती ब्लॉब्ह ट्रूस्की यांचे शिष्यत्व पत्काले. त्याचा परिणाम श्रीमती अॅनी बेझंट यांच्या नास्तिकतेचे रूपांतर आस्तिकतेत होण्यात झाले. १८९३ साली डॉ. अॅनी बेझंट भारतात आल्या आणि आयुष्याच्या अखेरपर्यंत येथेच राहिल्या. त्यांनी हिंदू धर्म आणि संस्कृतीचे सखोल अध्ययन केले. १९०५ साली त्यांनी गीतेचे इंग्रजी भाषांतर केले. त्यांनी सुमारे ४५० ग्रंथ लिहिले आहेत. एका पाश्चिमात्य महिलेने भारतीय संस्कृतीचे मोठे पण सांगितल्यामुळे त्यांचा भारतीय जनमानसावर फार मोठा प्रभाव पडला. ‘थिओसॉफिकल सोसायटी’ प्रमाणे त्यांनी भरतातील धार्मिक, आध्यात्मिक, सांस्कृतिक, राजकीय प्रबोधन कार्याला भरीव योगदान दिले. बालवयीन जे. कृष्णमूर्ती यांना ‘मसीहा’ मानून त्यांचे पालकत्व बेझंटबाईनी पार पाढले. त्यांच्या निधनानंतर ‘थिओसॉफिकल सोसायटी’चे कार्य अरुंडेल व सी. जिनराज दास यांनी सांभाळले. श्री. नीलकंठन श्रीराम हे सध्याचे सोसायटीचे अध्यक्ष असून तिच्या ५५ देशांत १४०० शाखा कार्य करीत आहेत.

थिओसॉफिकल सोसायटीचे उद्देश

या सोसायटीचे ब्रीदवाक्य ‘सत्यान्नास्ति परोधर्मः’

(सत्यासारखा दुसरा धर्म नाही) असे आहे. सोसायटीच्या सर्व सभासदांना पूर्ण मतस्वातंत्र्य असून तिची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत-

- (१) जात-धर्म-लिंग-वर्ण यांसारखे भेद न मानता मानव जातीच्या बंधुत्वाचे एक केंद्रस्थान निर्माण करणे.
- (२) धर्म, तत्त्वज्ञान आणि भौतिक शास्त्रांच्या तौलनिक अभ्यासाला प्रोत्साहन देणे.
- (३) अज्ञात सृष्टीनियम आणि मानवी अंतरंगातील शक्ती यांचे संशोधन करणे.
- (४) सेवा, सहिष्णुता, समभाव आणि आत्मविश्वास या गुणांनी मुक्त मानवी समाज निर्माण करणे.

वरील उद्देशानुसार थिओसॉफिकल सोसायटी ही एक सर्वधर्मसमावेशक विचारसरणी असल्याचे स्पष्ट होते. कोणत्याही व्यक्तीला आपला धर्म न सोडता ‘थिओसॉफिस्ट’ होता येते. सर्व धर्माच्या अनुयायांमध्ये अंतिम सत्याविषयी निषा जशी वाढेल तसेतसा धर्मसमन्वय होईल, क्षुद्र भेदभावांमुळे येणारे संघर्ष टळतील आणि जागतिक पातळीवर ‘सर्वधर्मसमभाव’ अस्तित्वात येईल, अशी सोसायटीची नितांत श्रद्धा आहे. त्यादृष्टीने तिचे कार्य चाललेले आहे.

ईश्वरविषयक ज्ञान कोणत्याही व्यक्तिगत प्रयत्नांतून किंवा कोणत्याही धर्माच्याद्वारे होऊ शकते अशी थिओसॉफिकल सोसायटीची मुख्य धारणा आहे. तिच्यामते प्रत्येक व्यक्ती ईश्वराचाच आविष्कार असते. त्यामुळे स्वतःचे ज्ञान म्हणजे आत्मज्ञान म्हणजेच ईश्वरज्ञान होय. सर्व प्राणीमात्र ईश्वराचाच आविष्कार असल्यामुळे त्यांच्यामध्ये बंधुभाव आढळून येतो. तात्पर्य, ईश्वराचे ज्ञान मिळविणे आणि आपण व आपल्याभोवतीचे विश्व एकच आहे, हा साक्षात्कार होण्यावर थिओसॉफिकल सोसायटीच्या अनुयायांचा भर असतो.

जगातील प्रत्येक धर्म संस्थापकाला दैवी प्रेरणा मिळालेली असते. त्यातूनच त्यांना धर्मज्ञान होते. ते सारख्याच प्रकारचे असल्यामुळे सर्व धर्मांमध्ये अनेक साम्यस्थळे आढळतात. ती शोधून काढून त्यांची किंवा थिओसॉफी (ईश्वरविषयक ज्ञाना)ची आधुनिक रचना करणे. थिओसॉफिकल सोसायटीला अभिप्रेत आहे. ईश्वर हा एकमेव असून त्याचा आविष्कार (माणसाच्या) इच्छा, ज्ञान आणि मन या तीन माध्यमातून होतो. पुनर्जन्म आणि आत्म्याचे अमरत्व ही तत्त्वे थिओसॉफिकल सोसायटी मानते. तिच्या मते जगात पृथ्वी, आप (पाणी), तेज, वायू, आकाश, जीव आणि ईश्वर ही सात मूलद्रव्ये आहेत. तिचा पुनर्जन्माप्रमाणे कर्म सिद्धान्तावर विश्वास आहे. त्यानुसार चांगल्या कर्माची चांगली फळे आणि वाईट कर्माची वाईट फळे भोगावी लागतात. सत्कर्माइतकेच सद्विचारांचे महत्त्व असते. अनेक जन्म घेऊन, प्रत्येक जन्मात

सत्कर्मे केल्यास माणसाला परिपूर्ण अवस्था प्राप्त होते - असा सोसायटीच्या तत्त्वज्ञानाचा गाभा आहे. तिने हिंदू धर्मातील अवतार कल्पना मान्य केलेली आहे. तसेच संत महात्मे आणि श्रेष्ठ धर्मग्रंथांच्या शिकवणुकीवर आधारित नीतिशास्त्र विकसित केले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

खालील विधाने चूक की बरोबर ते सांगा.

- (१) ईश्वरविषयक ज्ञानाला धर्म असे म्हणतात.
- (२) भारतात थिअॉसॉफिकल सोसायटीचे जागतिक केंद्र आहे.
- (३) डॉ. अऱ्नी बेझंट यांचा जन्म भारतात झाला.
- (४) डॉ. अऱ्नी बेझंट यांनी कुराणाचे इंग्रजी भाषांतर केले.
- (५) 'सत्यानास्ति परोधर्म' : हे थिअॉसॉफिकल सोसायटीचे ब्रीदवाक्य आहे.
- (६) कोणत्याही व्यक्तीला आपला धर्म न सोडता थिअॉसॉफिस्ट होता येते.
- (७) जगात नऊ मूलद्रव्ये आहेत, असे थिअॉसॉफिकल सोसायटीच्या तत्त्वज्ञानाचे मत आहे.
- (८) थिअॉसॉफिकल सोसायटीला हिंदू धर्मातील अवतार कल्पना मान्य नाही.

१.२.६ रामकृष्ण मिशन

एकोणिसाब्या शतकातील भारतीय प्रबोधनाच्या दृष्टीने ब्राह्मो समाजाचे योगदान आपण समजून घेतले. त्याचे पुढारी केशवचंद्र सेन यांनी रामकृष्ण परमहंस (१८३६-१८८६) यांना प्रकाशात आणले. कोलकाता येथील दक्षिणेश्वराच्या कालिमातेचे पुजारी असलेले रामकृष्ण परमहंस हे एक गूढवादी, अंतर्ज्ञानी, साक्षात्कारी सत्पुरुष होते. 'सर्व आध्यात्मिक मार्ग मोक्षाकडे च जातात' अशी त्यांची धारणा होती. स्वामी विवेकानंदांनी त्यांचे शिष्यत्व स्वीकारले. १८८६ साली रामकृष्णांची जीवनयात्रा संपल्यानंतर स्वामी विवेकानंदांनी अनेक वेळा भारतभ्रमण केले. अमेरिका, इंग्लंड, न्यूयॉर्क, इत्यादी ठिकाणांना भेटी देऊन भारतीय धर्म, संस्कृती आणि तत्त्वज्ञानाचा जागतिक पातळीवर प्रसार केला. रामकृष्ण परमहंसाच्या शिष्य मंडळाचे नेतृत्व स्वामी विवेकानंद करीत असत. त्यांनी स्वयंप्रज्ञेने स्वतःच्या सुसंवादी मार्गाची निर्मिती केली. वेदान्त हा रामकृष्ण परमहंसांच्या आस्थेचा विषय होता. त्याला स्वामी विवेकानंदांनी व्यावंहारिकतेची जोड दिली. ज्ञानदान हे पवित्र कर्म मानले. आपत्प्रसंगी मदतीला धावून जाणे हे कर्तव्य आहे. याची जाण गुरुबंधूंमध्ये निर्माण केली. यातून 'रामकृष्ण मिशन'चा उदय झाला.

रामकृष्ण मिशन ही संस्था कोलकाता येथे १ मे १८९७ रोजी स्थापन करण्यात आली. याप्रसंगी केलेल्या भाषणात स्वामी विवेकानंद म्हणाले, "निरनिराळ्या देशांतून मी केलेल्या प्रवासावरून माझी अशी ठाम खात्री झाली आहे की, संघटनेशिवाय कोणतेही श्रेष्ठ आणि चिरस्थायी कार्य करता येणार नाही. हिंदुस्थानातील सध्याची स्थिती पाहता लोकशाही तत्त्वावर अधिष्ठित, प्रत्येक सभासदाला स्वतःचे मत प्रतिपादन करण्याचा समान अधिकार ज्यात आहे, ज्या ठिकाणचे निर्णय बहुमतावर आधारलेले असतात, अशा तन्हेची संघटना उभी करावी, असे मला वाट नाही. शिक्षणाचा प्रसार होऊन त्याग भावना अंगी रुजल्यावर व्यक्तिगत स्वार्थाच्या आणि लोभाच्या पलीकडे जाऊन सामाजिक अथवा राष्ट्रीय उत्कर्षच आम्हांला मूल्यवान वाढू लागल्यावर, आपल्यामध्ये सुद्धा लोकशाही तत्त्वांचा अंगीकार करून कार्य करता येईल... ज्यांच्यासाठी आम्ही संन्यास पत्करला आणि आपण संसारी लोक ज्यांचे ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवून संसारयात्रा करीत आहात, त्यांच्याच नावने आपला संघ ओळखला जावा हे योग्य, म्हणून या संघाचे नाव 'रामकृष्ण मिशन' असे राहील."

रामकृष्ण परमहंसांनी मानवजातीच्या हितासाठी शिकवलेली तत्त्वे आचरणात आणणे, त्यांचा प्रसार करणे, सर्वांगीण प्रगतीसाठी उपयोगात आणणे त्यासाठी शिक्षक, शिक्षणसंस्था चालवणे, परोपकारी वृत्तीने कार्य करणे हे या संस्थेचे प्रारंभिक उद्देश होते. ते सफल करण्यासाठी कर्तृत्ववान कार्यकर्ते निर्माण करण्याचे ठरविण्यात आले. संन्यासी आणि संसारी अशा दोन्ही प्रकारच्या शिष्यगणांमार्फत भारतात विविध ठिकाणी मठ-आश्रमांचे जाळे विणण्यात आले. स्वदेशात आणि परदेशात कार्यविस्ताराच्या योजना आखण्यात आल्या, ज्यांची श्री रामकृष्ण परमहंसांच्या जीवन कार्यावर श्रद्धा आहे, सामाजिक कार्याला सहानुभूती आहे अशा कोणाही व्यक्तीला मिशनमध्ये प्रवेश खुला ठेवण्यात आला.

'तन्नोहस प्रचोदयात' हे मिशनचे बोधवाक्य स्वामी विवेकानंदांनी सांगितले असून 'कर्म, ज्ञान, भक्ती आणि योग यांच्या समन्वय साधनेतून परमात्म्याचे दर्शन घडते' असे प्रतिपादन केले आहे.

इ.स. १८९८ साली स्वामी विवेकानंदांनी बेलूर मठाची स्थापना केली. तो रामकृष्ण मिशनच्या कार्याचा मुख्य केंद्र झाला. तिथे संन्यासी, ब्रह्मचारी, कार्यकर्ते यांच्या प्रशिक्षणाची व्यवस्था करण्यात आली. मूळ संस्थेचे 'रामकृष्ण मठ' आणि 'रामकृष्ण मिशन' असे दोन विभाग करण्यात आले. मठातर्फे प्रामुख्याने धार्मिक, आध्यात्मिक कार्य केले जाते. ध्येयनिष्ठ संन्यासी संघामधून शिक्षक, कार्यकर्ते घडविले जातात. त्यांना जगाच्या विविध भागांमध्ये सेवा कार्यासाठी पाठविले जाते. 'रामकृष्ण मिशन'चे कार्य प्रामुख्याने सामाजिक व मानवतावादी

स्वरूपाचे आहे. रुग्णालये, शिक्षणसंस्था उभारणे, संकट काळात सेवाकार्य करणे, इत्यादी गोष्टी शिस्तबद्ध रितीने केल्या जातात. त्यासाठी सामान्य कार्यकर्ते, विशेष सहकार्य करतात.

सामान्य माणसे ही ईश्वराची रूपे आणि देवाची लेकरे आहेत अशी रामकृष्ण मिशनची श्रद्धा आहे.

१९०२ साली स्वामी विवेकानंदांची जीवनयात्रा संपली तरी ‘रामकृष्ण मिशन’ या संस्थेचा उत्कर्ष होत राहिला. भारतात आणि परदेशात शेकडो शाळा, रुग्णालये, वसतिगृहे, महाविद्यालये, शिक्षणसंस्थांमार्फत मिशन आजही कार्यरत आहे. त्याने स्त्री शिक्षणाच्या क्षेत्रात भरीव कामगिरी केली आहे. मिशनतर्फे ब्रह्मावादीन, प्रबुद्ध भारत, उद्बोधन, इत्यादी नियतकालिके आणि भारतीय संस्कृतीचे सर्वांगीण दर्शन घडविणारे शेकडो ग्रंथ प्रसिद्ध होत असतात.

समारोप : स्वामी विवेकानंदांचे अवघे ३९ वर्षांचे जीवन विलक्षण ध्येयवादी आणि समर्पित स्वरूपाचे होते. ‘प्रत्येकाच्या अंतःकरणात असलेल्या आत्मशक्तीची जाणीव करून देणे’ हे आपले जीवनकार्य असल्याचे त्यांनी म्हटले आहे. त्या जाणिवेतूनच मनुष्याला मनुष्यत्व प्राप्त करून देणारी, संजीवनी देणारी धर्मशक्ती अवतरेल असा त्यांना विश्वास होता. यादृष्टीने त्यांनी स्थापन केलेल्या ‘रामकृष्ण मिशन’चे कार्य मौलिक स्वरूपाचे ठरले आहे. ते म्हणतात, ‘गेली हजार वर्षे, तुम्ही कोणी नव्हते, तुम्ही क्षुद्र आहात, तुमच्यामध्ये काहीही नाही.’ असे सारखे सांगितले गेलेले आहे आणि त्यामुळे खरोखरीच तसे असावे असे आम्हांला वाढू लागले आहे. असल्या कल्पनांना मी के व्हाच थारा दिलेला नाही. माझ्या ठारी परिपूर्ण आत्मविश्वास होता. म्हणून जे दुर्बल आहेत, पददलित आहेत ते मला गुरु म्हणून मानतात. स्वतःमध्ये असीम सामर्थ्य, सर्वदर्शी ज्ञान, अप्रतिहत प्रेरणा आहे, असा आत्मविश्वास तुमच्यात जागृत झाला तर तुम्हीसुद्धा असामान्य कार्य करू शकाल. हे रहस्य तुम्ही जाणले पाहिजे, शिकले पाहिजे आणि मग शहरा-शहरातून, खेड्या-खेड्यातून, दारोदारी जाऊन या कल्पनांचा प्रसार तुम्ही केला पाहिजे. जा आणि प्रत्येक हिंदूला सांगा, ‘उठ, जागा हो, स्वप्नसृष्टीचा त्याग कर, खडबडून जागा हो आणि अंतरी असलेले आत्मतत्त्व प्रकाशयुक्त कर.’ या आत्मतत्त्वाच्या सामर्थ्याची प्रचीती आली म्हणजे असे कोणतेही दुःख अथवा दैन्य नाही की, जे तुम्ही त्याच्यायोगे दूर करू शकणार नाही. यावर श्रद्धा ठेवा आणि मग तुम्ही सर्व शक्तिमान व्हाल.

रामकृष्ण परमहंसापासून प्रेरणा घेऊन स्वामी विवेकानंद आणि त्यांच्या गुरुबंधूंनी लोकोद्धाराच्या कार्याला प्रारंभ केला. १८९७ साली ‘रामकृष्ण मिशन’ अधिकृतपणे स्थापन झाले. स्वामीजींच्या काही गुरुबंधूंनी संस्था कार्यावर आक्षेप घेतले. त्यांचे सेवाकार्य, देशकार्य, व्याख्याने, प्रचार पद्धती या गोष्टी

पाश्चिमात्य वळणाच्या असून रामकृष्णांच्या उपदेशाशी विसंगत आहे, असा त्यांचा अभिप्राय होता. त्याविषयी स्वामी विवेकानंद म्हणाले, ‘जो अथांग आणि अमर्याद कल्पनांचा सागरच, त्या श्री रामकृष्णांना तुम्ही तुमच्या कोंडीमध्ये बंद करून ठेऊ इच्छिता काय? मी ही कोंडी फोडणार आणि त्यांच्या कल्पनांचा सर्व जगभर प्रसार करणार! त्यांची पूजाअर्चा आणि इतर असल्याच गोष्टी चालू कराव्यात, हे त्यांनी मला कधीही सांगितले नाही. त्यांनी दिलेली शिकवण, धर्मविचार या गोष्टी आपण जाणल्या पाहिजेत आणि मनुष्यमात्राला शिकवल्या पाहिजेत. जे जग नाना प्रकारच्या पंथोपंथांनी आधीच भरलेले आहे, त्यात एका नव्या पंथाची भर टाकावी, यासाठी माझा जन्म झालेला नाही.’ (राष्ट्रदृष्टे स्वामी विवेकानंद : वि. वि. पेंडसे)

यावरून संन्यास आणि सेवा या दोन गोष्टी परस्परविरोधी नसून परस्परपोषक ठरण्यासाठी स्वामी विवेकानंदांनी ‘रामकृष्ण मिशन’ स्थापन केले असे म्हणता येईल.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ६

जोड्या लावा.

(१) १८३६	(क) स्वामी विवेकानंदांचा जन्म
(२) १८६३	(ख) रामकृष्ण परमहंसांचे निधन
(३) १८८६	(ग) रामकृष्ण मिशनची स्थापना
(४) १८९७	(घ) स्वामी विवेकानंदांचे निधन
(५) १९०२	(च) रामकृष्ण परमहंस यांचा जन्म

१.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

प्रबोधन : सुधारणावादी विचारांची चळवळ

थिआँसॉफी : जीवनविषयक ज्ञान, जीव-जगत-ईश्वरविषयक सत्याचा शोध घेणारी ज्ञानशाखा.

धुरीनत्व : नेतृत्व पुढारपण

तावोमत : चीनमधील ‘तावो’ संप्रदायाचे जीव-जगत् व ईश्वरविषयक तत्त्वज्ञान.

१.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (अ) (०१) आधुनिक भारताच्या आधुनिक विचारसरणीचे मूळ उगमस्थान ब्राह्मो समाजाच्या आंदोलनात आहे.

- (०२) राजा राममोहन रॉय यांनी ब्राह्मो समाजाची स्थापना २० अॅगस्ट १८२८ साली केली.
- (०३) २३ जानेवारी १८३० रोजी ब्राह्मो समाजाचे स्वतंत्र उपासना मंदिर सुरु झाले.
- (०४) सामुदायिक उपासना आणि मूर्तिपूजाविरोध ही ब्राह्मो समाजाच्या स्थापनेमार्गील मुख्य तत्व होती.
- (०५) अंतःप्रेरणा आणि निसर्गावलोन ब्राह्मो समाजाचे प्रमाण आणि आधार इ.स. १८५० साली मानण्यात आले.
- (०६) केशवचंद्र सेन यांनी महिला वर्गाला ब्राह्मो समाजाच्या उपासना पद्धतीत प्रवेश मिळवून दिला.
- (०७) केशवचंद्र सेन यांनी सुरु केलेल्या संस्थेचे नाव 'द इंडियन रिफॉर्म असोसिएशन' असे होते.
- (०८) देवेंद्रनाथ टागोरांनी उपनिषदातील निवडक वेच्यांचे संकलन करून 'उपासना पुस्तक' प्रसिद्ध केले.
- (०९) इ.स. १८८१ साली साधारण ब्राह्मो समाजाची स्थापना झाली.
- (१०) धार्मिक आचार-विचारांना सामाजिक कार्यक्रम-उपक्रमांची जोड देणे हे ब्राह्मो समाजाच्या परिवर्तनाचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) (१) (क), (२) (ख), (३) (ग), (४) (घ),
 (५) (क), (६) (ख), (७) (ग), (८) (घ).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (अ) (१) (घ), (२) (ग), (३) (ख), (४) (क),
 (५) (ग), (६) (ख), (७) (घ), (८) (क).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (अ) (०१) आर्य समाजाची स्थापना आधुनिक काळात, दि. १० एप्रिल, १८७५ रोजी झाली.
- (०२) आर्य समाजाने धार्मिक क्षेत्राबरोबर सामाजिक क्षेत्रातही कार्य केले.
- (०३) आर्य समाजाने राम व कृष्ण यांना ईश्वरी अवतार न मानता श्रेष्ठ मानव ठरवले.
- (०४) दयानंद सरस्वती यांनी सत्यार्थ प्रकाश ग्रंथ लिहिला.

- (०५) आर्यसमाजी दर रविवारी एकत्र येऊन धार्मिक उपासना करतात.
- (०६) आर्य समाजाने प्रौढ विवाहांचा पुरस्कार केला.
- (०७) आर्य समाजाचा प्रसार प्रामुख्याने उत्तर भारतात झाला.
- (०८) आर्य समाजाची आचार-विचार तत्वे हिंदू धर्मात विलीन झाली.
- (०९) आर्य समाजात जाती-पंथ-भाषा यांचा भेद न करता सर्वांना मुक्तद्वार होते.
- (१०) आर्य समाजाने धर्मकारणाला समाजकारणाची जोड दिली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

- (अ) (१) बरोबर, (२) बरोबर, (३) चूक, (४) चूक,
 (५) बरोबर, (६) बरोबर, (७) चूक, (८) चूक.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ६

- (अ) (१) (च), (२) (क), (३) (ख), (४) (ग),
 (५) (घ).

१.५ सारांश

एकोणिसाऱ्या शतकात इंग्रजी राज्यकर्त्यांच्या सहवासात भारतीयांना आपल्या समाजातील अनिष्ट प्रथा आणि रुदींची तीव्र जाणीव होऊ लागली. याच काळात ख्रिस्ती मिशनारी लोकांचे हिंदू धर्म आचार-विचारांवर प्रवर्ह हल्ले सुरु झाले. परिचय होऊ लागलेल्या ख्रिस्ती धर्म आचार-विचारांची बलस्थाने कोणती आहेत याचा शोध भारतीय विचारवंत घेऊ लागले. त्याचप्रमाणे आपला धर्म न सोडात त्यात कोणत्या नवीन सुधारणा घडवून आणता येतील या दिशेने धर्म आणि समाज-सुधारकांचे प्रयत्न सुरु झाले. धर्म संकल्पना बदलण्याची प्रक्रिया प्रथम बंगाल प्रांतात राजा राममोहन रॉय यांनी सुरु केली. त्यातूनच १८२८ साली ब्राह्मो समाज स्थापन झाला. कालांतराने ही प्रक्रिया गतिमान होऊन 'भारतवर्षीय ब्राह्मो समाज', 'साधारण ब्राह्मो समाज' अशा समान उद्दिष्टांच्या संघटना सुरु झाल्या. दयानंद सरस्वती यांच्या 'आर्य समाज'ने आणि स्वामी विवेकानंदांच्या 'रामकृष्ण मिशन'ने भारतीय प्रबोधन घडवून आणण्यात मोठा वाटा उचलला. बंगाल प्रांतात ज्या धार्मिक आणि सामाजिक सुधारणांच्या चळवळी सुरु होत्या त्याचे पडसाद महाराष्ट्रात 'प्रार्थना समाज'

आणि 'सत्यशोधक समाज' स्थापन होण्याच्या रूपाने उमटले. पहिली संस्था मध्यमवर्गीय महाराष्ट्रीय लोकांच्या जीवनात परिवर्तनाची अपेक्षा करू लागली तर दुसऱ्या संस्थेचे उद्दिष्ट मध्यम आणि दलित वर्गाला आपल्या शिकवणीने प्रभावित करण्याचे होते. या दोन्ही संस्थांना मर्यादित स्वरूपाचेच यश मिळाले. अमेरिकेत स्थापन झालेल्या 'थिओसॉफिकल सोसायटी'ने भारतातील सुशिक्षित उच्च मध्यमवर्गाला आकर्षित करण्याचे प्रयत्न केले. पण भारतीय समाजावर तिचा फारसा प्रभाव पढू शकला नाही.

सारांश, या घटकात आपण एकोणिसाव्या शतकातील ब्राह्मो समाज, प्रार्थना समाज, सत्यशोधक समाज, आर्य समाज, थिओसॉफिकल सोसायटी आणि रामकृष्ण मिशन या संस्थांच्या कार्य परिचयातून भारतीय प्रबोधन आणि धर्मसंकल्पनांचे बदलते स्वरूप जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

- (१) 'एकोणिसाव्या शतकातील धर्म संकल्पना' या विषयावर टिप्पण तयार करा.
- (२) म. जोतीराव फुले यांच्या जीवन कार्यावर आधारित एक निबंध लिहा.
- (३) स्वामी विवेकानंदांचे प्रकाशित साहित्य वाचून तुमचा अभिप्राय व्यक्त करणारे टिप्पण लिहा.
- (४) धर्मनिष्ठा आणि विज्ञाननिष्ठा यांच्यातील साम्यभेद स्पष्ट करणारा लेख लिहा.

१.७ क्षेत्रीय कार्य

- (१) तुमच्या परिसरातील सामान्य माणसाच्या धर्मसंकल्पना जाणून घेण्यासाठी प्रश्नावली तयार करा.
- (२) स्वामी विवेकानंदांच्या विविध व्याख्यानांतून ५० सुभाषितांचा संग्रह तयार करा.

१.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (०१) सरदार, गं. बा. (संपा) : महाराष्ट्र जीवन : खंड पहिला
- (०२) सरदार, गं. बा. (संपा) : महाराष्ट्र जीवन : खंड दुसरा
- (०३) जोशी, महादेवशास्त्री (संपा.) : भारतीय संस्कृती कोश
- (०४) जोशी, लक्ष्मणशास्त्री (संपा.), मराठी विश्वकोश.
- (०५) साळुंखे, पी. बी. (संपा.) : महात्मा फुले गौरव ग्रंथ
- (०६) पेंडसे, वि. वि. : राष्ट्रद्रष्टे विवेकानंद
- (०७) नेहरू जवाहरलाल : भारताचा शोध
- (०८) Divekar, V. D. (Edi.) : *Social Reform movements in India.*
- (०९) Ramchandrashekhar Rao R. V. : *Indian Unity : A Symposium.*
- (१०) फडके य. दि. (संपा.) : महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, म. रा. सा. सं. मंडळ, मुंबई.

घटक २ : भारतीय प्रबोधन आणि धर्मसंकल्पनेच्या सामाजिक सुधारणा

अनुक्रमणिका

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रास्ताविक
- २.२ विषय-विवेचन
 - २.२.१ भारतातील प्रबोधनाची पाश्वर्भूमी
 - २.२.२ ब्रिटिश राजवटीचे परिणाम
 - २.२.३ सामाजिक सुधारणांच्या चळवळी
 - २.२.४ सामाजिक पुनर्बांधनीत समाजसुधारकांचे योगदान
- २.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- २.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- २.५ सारांश
- २.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- २.७ क्षेत्रीय कार्य
- २.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.० उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला-

- ★ भारताची प्रबोधन काळापूर्वीची धार्मिक व सामाजिक परिस्थिती कशी होती हे विशद करता येईल.
- ★ पूर्वीचे समाजजीवन कोणत्या कारणामुळे कुंठित झाले होते त्याची कारणमीमांसा करता येईल.
- ★ भारतात ब्रिटिश राजवट आल्यानंतर काय फरक पडला आणि पाश्चात्य शिक्षणामुळे आपले स्वदेशाविषयीचे आणि एकूण ऐहिक जगाचे ज्ञान कसकसे वाढत गेले, या स्थित्यंतराचे स्वरूप स्पष्ट करता येईल.
- ★ ब्रिटिश राजवटीत सामाजिक सुधारणेच्या चळवळी कशा आकाराला येत गेल्या याचे ज्ञान होईल आणि वेगवेगळ्या समाजसुधारकांनी कोणते योगदान दिले याची माहिती सांगता येईल.

२.१ प्रास्ताविक

भारतीय समाजाचा स्वभाव परंपराप्रिय आहे. तो भौतिक जगापेक्षा आधिभौतिक जगाची काळजी अधिक करतो. भौतिक जग हे इंद्रियांना अनुभवता येणारे आणि कार्यकारण संबंधानी जाणून घेता येणारे जग असते. याउलट जे इंद्रिय अनुभवांपलीकडचे, तकपिलीकडचे न दिसणारे वास्तव आहे त्याला ‘आधिभौतिक जग’ असे म्हणतात. हे (भौतिक) जग नशवर आहे, केवळ आभासमय आणि मायायुक्त आहे या विचारसरणीचा प्रभाव अजूनही भारतीय समाजावर मोठ्या प्रमाणात आहे. धर्मग्रंथांतील शास्त्र वचनांवर विसंबून राहण्याची प्रबृत्ती, स्वतंत्र विचार रुजायला आणि वाढायला प्रतिकूल ठरत असते. त्यामुळे समाजजीवन बहुतांशी गतिहीन होते. कर्मकांडात्मक धर्मामध्ये अडकलेल्या समाजाची निर्माणक्षम रचनात्मक शक्तीही कुंठित होत जाते. असा समाज ‘गतानुगतिक समाज’ म्हणून ओळखला जातो. त्याच्यात विषमतेची पाळेमुळे खोलवर आणि फार झापाटचाने रुजतात. असा समाज अधिकाधिक बंदिस्त होत जातो. नवी स्वप्ने, नवे शोध, नवे विचार निर्माण होऊन, प्रस्थापित समाज अधिक गतिमान होण्याची शक्यता अशा समाजात नसते म्हणून विज्ञाननिष्ठ समाजाच्या तुलनेत असा आधिभौतिक समाज मागे-मागे पडत जातो. शास्त्राला समोर ठेऊन, स्वतःची बुद्धी चालवून पाहण्याचा आणि स्वतंत्र विचार करण्याचा दृष्टिकोन ब्रिटिशपूर्वकालीन समाजात क्वचितच आढळतो. ‘आहे त्या स्थितीत टिकून राहणे’ असे त्या वेळच्या समाजाचे स्थूल स्वरूप होते. परंपरांच्या राजकीय आणि धार्मिक आक्रमणाला तोंड देण्यासाठी भारतीय समाज अधिकाधिक धर्मनिष्ठ होत गेला. जुन्या परंपरांना अधिकाधिक घटू धरून राहू लागला. त्यामुळे अशा धर्मनिष्ठ, परंपराप्रिय आणि गतानुगतिक समाजामध्ये प्रबोधनाची प्रक्रिया सहसा आढळत नाही आणि आढळली तरी ती मंद स्वरूपी आणि परिणामहीन असते.

भारतीय प्रबोधनाची पाश्वर्भूमी वरील प्रकाराची आहे. ब्रिटिश शासनामुळे भारतीय समाजाच्या स्थिती-गतीत बदल होत गेला. ब्रिटिशांकडून आम्हांला भौतिक विद्यासंबंधी ज्ञान प्राप्त होऊ लागले आणि आपल्या धर्माची तर्ककठोर चिकित्सा

करण्याची प्रवृत्ती वाढीला लागली. या गोष्टी बदलाचे कारण ठरल्या. हा बदल कसकसा होत गेला, प्रबोधनाला आवश्यक असलेली सामाजिक मनोवृत्ती निर्माण करण्याचे कार्य वेगवेगळ्या समाजसुधारकांनी कसे केले हे आपण या घटकात अभ्यासणार आहोत. भारतीय समाजाचा प्रवास धर्मनिष्ठेकडून विज्ञानिष्ठेकडे, आधिभौतिकतेकडून ऐहिकतेकडे आणि गतानुगतिकतेकडून गतिमान समाजधारणेकडे कसा झाला हे आपल्याला जाणून घ्यायचे आहे.

२.२ विषय-विवेचन

२.२.१ भारतातील प्रबोधनाची पाश्वर्भूमी

आपला देश आणि संस्कृतीला पाच हजार वर्षांची दीर्घ परंपरा आहे. इतर देशांतील समाजांप्रमाणे भारतीय समाजावर प्रारंभीच्या काळात धर्माचा पगडा अधिक होता. धर्म विचारांत वास्तव जगापेक्षा आध्यात्मिक आणि आधिदैविक जगाची चिंता अधिक असते. त्यामुळे भारतीय समाजात भौतिक, वास्तव जगाला तुच्छ लेखण्याची प्रवृत्ती फार पूर्वीपासून रुजलेली आहे. ‘आत्मा अमर आहे’, ‘शरीर नाशिवंत आहे’, ‘आयुष्य क्षणभंगूर आहे’, इत्यादी संकल्पना भारतीय समाजावर सतत प्रभाव गाजवत आल्या आहेत. त्याचा परिणाम म्हणून आपले भौतिक जीवन बदलण्याचे प्रयत्न भारतीय समाजाने फारसे केले नाहीत. ‘ठेविले अनंते, तैसेचिरहावे’ ही सर्वसाधारण प्रवृत्ती रुजत गेली. ‘ईशकृपेने जे व्हायचे असेल तेच होईल’ अशा प्रकारचा भाबडा आत्मविश्वास पूर्वीपासून चालत आला आहे. ‘जुने मोऱू नये, नवे करू नये’ असे छत्रपतींनी पेशव्यांना लिहिलेल्या पत्रात म्हटले आहे ते समाजाच्या सर्व क्षेत्रांना लागू पडते. स्थितीशील राहण्यात धन्यता मानल्यामुळे भारतीय समाज जिथे होता तिथेच राहिला. तो गतिमान होऊ शकला नाही. जुन्या प्रथा, परंपरा, रुढी, चालीरितींना समाजातील लोक सदैव कवटाळून धरत असत. ब्रिटिशांची सत्ता प्रस्थापित होण्यापूर्वीच्या (आधीच्या) सुमारे एक हजार वर्षांच्या इतिहासात कोणतीही ठळक परिवर्तने झालेली आढळत नाहीत.

ब्रिटिशपूर्वकालीन समाजस्थितीचे स्वरूप

ब्रिटिशांच्या आगमनाआधी भारतातील सर्वसाधारण समाजस्थिती गतिशूल्य, स्थितीशील आणि परंपराप्रिय स्वरूपाची होती. कर्मकांड, व्रतवैकल्ये आणि पापपुण्यांच्या कल्पनेत संपूर्ण समाज रात्रंदिवस गुरुफटलेला होता. कर्मकांडात्मक धर्माचे आचरण करण्यातच सर्वांना धन्यता वाटत होती. कौल, मुहूर्त, शुभाशुभ, दानधर्म, शकून-अपशकून,

इत्यादीना समाजाच्या दैनंदिन जीवनात अनन्यसाधारण महत्त्व होते. धर्म म्हणजे कर्मकांड अशी लोकसमजूत मोठ्या प्रमाणात होती. जातीभेद आणि स्पृश्यास्पृश्यतेच्या वेडगळ कल्पनांनी समाजमन भारवलेले होते. त्यामुळे वरवर समाज एकसंघ दिसत असला तरी तो आतून चिरफाळलेला होता. तिरस्कार, परस्परद्वेष, उच्चनीच भावनांनी त्याला आरपार पोखरलेले होते.

ईश्वर भक्तीच्या क्षेत्रात जातिधर्माची बंधने शिथील होती पण सामाजिक व्यवहारात मात्र तीच जाचक आणि ताठर होत असत. संतमंडळात गोरा कुंभार, चोखा मेळा, नरहरी सोनार असे अठरा पगड जातीतील भक्त होते. जनाई, मुक्ताई, कान्होपात्रासारख्या स्त्रिया होत्या पण एकूण सामाजिक व्यवहारात जातीभेद, स्त्री-पुरुष विषमता कायम होती. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी भोड्या शर्थांने नवे मराठी राज्य स्थापन केले पण परंपरागत समाजाच्या आचार-विचारांची स्थितीशील चौकट त्यांना मोडता आली नाही. ‘प्रबोधन’ आणि ‘परिवर्तना’च्या दृष्टीने ब्रिटिशपूर्वकालीन समाज पूर्णपणे निष्क्रिय आणि निष्प्रभ होता. थोड्याफार फरकाने केवळ महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण देशात हीच परिस्थिती होती. रुढी, अंधश्रद्धा, जातीभेद, कर्मकांड, परंपरांची निमूट स्वीकृती, इत्यादींची पकड महाराष्ट्रात आणि महाराष्ट्राबाहेरील संपूर्ण भारतीय समाजावर जवळपास सारख्याच प्रकारची होती.

राजकीय क्षेत्रात राजवटी बदलून सत्तांतर होत असत. पण त्यांचा प्रभाव प्रचलित समाजजीवनावर पडत नसे. मराठेशाहीच्या उत्तरार्धात लोक स्वराज्यालाच कंटाळले असावेत असे काही अभ्यासकांनी दाखवले आहे. मराठ्यांचे साप्रान्य अठराव्या शतकाच्या अखेरीस पार डबघाईला आले. जातीय विषमता वाढल्यामुळे समाजिक एकता भंग पावण्याच्या सीमेवर येऊन पोहोचली होती. स्वामीनिष्ठा, राज्यनिष्ठा, धर्मनिष्ठा, समाजनिष्ठा यांचा लोप झाला होता. ‘जो तो आपुल्या जागी जखडे, नजर न धावे तटापलिकडे’ अशी समाजाची अवस्था झाली होती. प्रत्येकजण स्वार्थलोलुप आणि स्वार्थपरायण झाला होता. अशा परिस्थितीत महाराष्ट्रातील राज्यकर्ते नादान आणि अगतिक झाल्यामुळे इ.स. १८१८ साली मराठ्यांचे राज्य (पेशवाई) समाप्त होऊन ब्रिटिश शासनाला प्रारंभ झाला.

ब्रिटिशपूर्वकालीन समाजस्थितीची जी अधोगती झाली तिची कारणे सारांशरूपाने पुढीलप्रमाणे आहेत-

(०१) आपल्याला अवगत असलेल्या ज्ञानाचा डोळसपणे उपयोग केला गेला नाही तसेच नवनवे ज्ञान हस्तगत केले गेले नाही.

(०२) धर्म, समाज किंवा राजकारणाच्या बाबतीत प्रबोधनाची दृष्टी ठेऊन बुद्धीचा वापर केला गेला नाही.

- (०३) पापविषयक कल्पना विकृत होत गेल्या उदाहरणार्थ, समुद्र प्रवास करणे, स्त्रियांना शिकवणे, विशिष्ट जातीतील लोकांना स्पर्श करणे, त्यांच्या हातचे अन्न खाणे, या गोष्टींना पाप मानले जाऊ लागले.
- (०४) विद्या, कला, विज्ञान, इत्यादी क्षेत्रांत स्वतंत्र बुद्धीचा वापर करणारे प्रज्ञावान विचारवंत फारसे निर्माण झाले नाहीत. जे थोडेफार निर्माण झाले त्यांचा प्रभाव फारसे पदूशकला नाही. त्यामुळे भौतिक शास्त्रांची वाढ खुटली.
- (०५) कर्मकांडात्मक धर्मशास्त्रात आणि अध्यात्मज्ञानाच्या क्षेत्रात आचार-विचारांची प्रगती होऊन विपूल प्रमाणात ग्रंथनिर्मिती होऊ लागली. मात्र गणित, भूगोल, इतिहास, जीवशास्त्र, वनस्पतीशास्त्र, इत्यादी शास्त्रांची दैनंदिन जीवनाशी नाळ जोडली गेली नाही.
- (०६) एकेकाळी प्रगतावस्थेत असलेला भारताचा व्यापारउदीम कमी होत गेला. भारतीय व्यापारी परदेशात जाण्याचे प्रमाण कमी होऊन परदेशी व्यापारी भारतात येण्याचे प्रमाण वाढत गेले. याचा परिणाम भारताचे आर्थिक परावरलंबन निर्माण होण्यात झाला. कारगिरांचे व्यावसायिक कौशल्य अस्तंगत होत गेले.
- (०७) भारतातील खेडी एकेकाळी स्वयंपूर्ण होती. त्यांच्यात प्रत्येक जातीचा व्यवसाय बहुधा ठरलेला होता. तो सहसा न सोडण्याची किंवा न बदलण्याची समाजाची प्रवृत्ती होती. त्यामुळे विविध व्यवसायांना साचेबंदपणा येऊन विकासाच्या वाटा बंद झाल्या. स्पर्धा नसल्यामुळे मालाच्या गुणवत्तेची आवश्यकता नाही अशी स्थिती निर्माण झाली.
- (०८) शेती हाच आपल्या देशातील मुख्य व्यवसाय होता. हा व्यवसाय पूर्णपणे निसर्गाच्या लहरीवर अवलंबून होता. शेती करण्याच्या पद्धती पारंपरिक आणि गतानुगतिक स्वरूपाच्या होत्या. त्यात नवे प्रयोग करण्याची उमेद फारशी कुणीही दाखवली नाही. मोट नाडा, लाकडी-लोखंडी, औजारे यांच्यामध्ये शतकानुशतके काहीच बदल झाला नाही.
- (०९) व्यापार आणि व्यवसायाचे स्वरूपही शतकानुशतके साचेबंद आणि सांकेतिक राहिले. देशांतर्गत व्यापार पारंपरिक स्वरूपातच होत राहिला. डच, फ्रेंच, इंग्रज, पोर्तुगीज, इत्यादी परदेशी व्यापारी भारतात येऊ-जाऊ लागले. त्यांची उद्योजकता आत्मसात करावी असे कुणाला फारसे वाटले नाही. त्यामुळे भारतीय बाजारपेठ परदेशी विशेषत: इंग्रज व्यापान्यांच्या हातात कायमची गेली.
- (१०) स्त्रिया आणि दलित समाज हा समाजाचा सर्वाधिक मोठा घटक सर्वाधिने मागासलेला राहिला. त्यांना शिक्षणाची
- संधी नव्हती आणि अधिकारी नव्हता. सामाजिक व्यवहार करण्याचे मोकळेपणाचे स्वातंत्र्यही नव्हते. बालविवाह, जरठविवाह, सतीप्रथा, इत्यादी रुढीमुळे स्त्री-जीवन कायमचे ग्रासले होते. अस्पृश्यता विचारांच्या प्राबल्यामुळे दलित समाजाची सतत कोंडी होत राहिली.
- (११) मोगल आणि मराठ्यांच्या राजवर्टीनी भारतात वेळोवेळी वेगवेगळे प्रांत जिंकले पण तेथील निरनिराळ्या मानवी समाजांना एकात्मतेच्या सूत्रात गुंफण्यात, त्यांच्यात उद्यमशीलता निर्माण करण्यात आणि त्यांना गतिमान ठेवण्यात कोणत्याही राज्यकर्त्याला लक्षणीय यश आले नाही.
- (१२) जे मोगल आणि मराठ्यांच्या राजवर्टीना शक्य झाले नाही. ते ते सर्व ब्रिटिश राजवर्टीने अल्पावधीत योजनापूर्वक शक्य करून प्रत्यक्षात आणले. यालाच ‘सामाजिक पुनर्बांधणीची प्रक्रिया’ असे म्हणता येईल. त्या पुनर्बांधणीची दिशा समजून घेण्याआधी आपण भारतीय सामाजिक बांधणीचे स्वरूप काही मुद्यांच्या आधारे जाणून घेऊ.

सामाजिक बांधणीचे स्वरूप

(१) टिकून राहणे एवढेच ध्येय : प्रा. गं. बा. सरदारांच्या मते आपल्या जीवनसरणीमध्ये ‘धारणा’ हे एक महत्वाचे मूल्य होते. त्याचा अर्थ टिकून राहणे असा होतो. जुन्या काळात परंपरा, चालीरिती, सामाजिक संस्था यांच्यामध्ये टिकून राहण्याला अत्यंत महत्व होते. जी गोष्ट पिढ्यानुपिढ्या चालत आली आहे ती अभिमानाची निशाणी समजली जात असे. सामाजिक जीवनावर धर्माचे नियंत्रण होते आणि धर्माचा अर्थ ‘जो (समाजाची) धारणा करतो. तो धर्म’ असा घेतला जात असे. त्यामुळे विकास, परिवर्तन, प्रगतिशीलता या कल्पनांना सामाजिक मानसात मुळीच थारा नव्हता.

(२) बदल नको : परंपरागत धर्म आणि सर्वमान्य नीती नियमांना धक्का लागू नये म्हणून जुन्या काळातील धर्ममार्त्तड, विचारवंत आणि राजकारणधुरीण अतिशय दक्षता बाळगत. सर्वसामान्य जनसमूहाला धर्मशास्त्राच्या अंतर्गत रहस्यापर्यंत जाण्याची क्षमता नव्हती आणि उत्सुकता नव्हती. त्यामुळे कोणत्याही क्षेत्रात ‘बदल नको’ हा जणू काही परवलीचा मंत्र झाला.

(३) शब्दप्रामाण्यावर सर्वांची भिस्त : कोणत्याही क्षेत्रातील अधिकारी व्यक्तींचा सांगितलेला शब्द (ज्ञान) किंवा लिहून ठेवलेला शब्द (ज्ञान) प्रमाण मानण्याची प्रवृत्ती म्हणजे शब्दप्रामाण्य होय. भारतीय समाजजीवनात धार्मिक क्षेत्रात धर्म संस्थापक, धर्मचार्य, धर्मगुरु यांच्या शब्दांना विलक्षण पावित्र्य आहे, असे मानले जात असे. त्याबाबत शंका उपस्थित करणे,

प्रश्न विचारणे, चर्चा करणे, या गोष्टी अत्यंत धाडसांच्या होत्या. अन्याय्य गोष्टींविरुद्धही बंड करण्याची कोणाची प्राज्ञा होत नसे. आपल्या जुन्या इतिहासात एकेकट्या व्यक्तीने शब्दप्रामाण्य झुगाऱून बंड केल्याची काही उदाहरणे सापडतील पण ते तेवढ्यापुरतेच राहील अशी सामाजिक बांधणी सिद्ध झालेली होती.

(४) समान श्रद्धास्थानांचा अभाव : समाज एकात्म होण्यासाठी काही समान श्रद्धास्थाने असावी लागतात. त्यांच्या रक्षणासाठी समाज आपल्या सर्व शक्तीनिशी संघर्ष करायला सिद्ध असतो. भारतासारख्या खंडप्राय देशात शेकडो जाती-जमार्तींमध्ये समाज विखुरला गेल्यामुळे आगदी स्वाभाविकपणाने समान श्रद्धास्थानांचा अभाव निर्माण झाला. वैष्णव विष्णूला मानणारे, शैव शंकराची उपासना करणारे, शाकत देवीला भजणारे अशा श्रद्धास्थानांच्या विभागणीमुळे 'सामाजिक बांधणी' जेवढी बळकट असायला हवी तेवढी कधीच झाली नाही. भारतावर मोगल आणि इंग्रजांची प्रामुख्याने आक्रमणे झाली. त्या वेळी समस्त भारतीय एक दिलाने, एक मुखाने त्या आक्रमणाविरुद्ध उभे राहिल्याचे चित्र व्वचित्र दिसते. याउलट भारतात स्थायिक झालेला मुस्लीम समाज समान श्रद्धास्थानाच्या प्रभावाने सामाजिक बांधणीबाबत बळकट होत गेला.

(५) भारतीय एकत्र होते पण एक नव्हते : भारत हा मुळात एक विस्तीर्ण खंडप्राय देश आहे. काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत, पंजाबपासून बंगालपर्यंत पसरलेल्या या देशात वेगवेगळे समाजगट एकत्र राहत होते पण एकात्म मानसिकता असलेले नव्हते. प्रत्येकाच्या उपास्य देवता, उपासना पद्धती, आचार-विचार, प्रमाण ग्रंथ, जीवनशैली यांच्यात भिन्नता होती. जात ही प्रत्येक व्यक्तीची ओळख होती. तिने प्रत्येक व्यक्तीला समाजव्यवस्थेत स्थान मिळवून दिले होते. तिचे कार्य निश्चित करून दिले होते. जातिनिष्ठ श्रमविभागणी हे भारतातील सामाजिक बांधणीचे मुख्य सूत्र होते. त्यामुळे जातीत राहणे म्हणजे समाजात राहणे, असे प्रत्येकाला वाटत असे. वास्तविक व्यापक समाजात छोट्या-मोठ्या जातींचा समावेश असणे युक्त होते. तथापि भारतातील लोकांना जातीतच राहणे अधिक सुरक्षित आणि प्रतिष्ठित वाटत असे. त्यामुळे 'बहुजातीय सामाजिक बांधणी' अस्तित्वात आली. भारतीय जीवनशैलीच्या संदर्भात 'जातिनिरपेक्ष सामाजिक बांधणी'ची कल्पनासुद्धा करता येणार नाही. त्यामुळे चे भारतीय एकत्र होते पण एक नव्हते या विधानाला अत्यंत खोल अर्थ आहे.

समारोप : भारतात ब्रिटिशांची सत्ता प्रस्थापित होताना समाजव्यवस्था बंदिस्त अवस्थेला पोहोचली होती. तिला खुली करण्याची कामगिरी ब्रिटिशांनी अतिशय चातुर्याने पार पाडली. भारताच्या विस्तीर्ण भूभागावर ब्रिटिशांच्या रूपाने एकछत्री

अंमल सुरु झाला. त्यांचे कायदे एकाच वेळी फार मोठ्या भौगोलिक प्रदेशातील समाजावर लागू झाले. भारतीय जनजीवन नव्या एकात्मतेच्या सूत्रात गुफायला प्रारंभ झाला. त्यामुळे ब्रिटिशांचे आगमन राजकीय स्थित्यंतराप्रमाणे सामाजिक परिवर्तनाची नांदी ठरले. त्यामुळे सामाजिक सुधारणांना अभूतपूर्व गती आली. नवी स्पर्धाप्रधान अर्थव्यवस्था निर्माण झाली. नव्या शिक्षण पद्धतीने समाजात लक्षणीय बदल घडवून आणले. सारांश, राज्यव्यवस्था, अर्थव्यवस्था, समाजव्यवस्था आणि शिक्षणव्यवस्था या महत्वाच्या जीवन क्षेत्रांत ब्रिटिशांच्या पुढाकाराने भारतीय प्रबोधनाची चाहूल लागली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

(अ) खालील प्रश्नांची प्रत्येकी एक वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (०१) ब्रिटिशांच्या आगमनाआधी भारतातील समाजस्थिती कशी होती?
- (०२) ब्रिटिशपूर्व भारतावर कोणकोणत्या गोष्टींची पकड होती?
- (०३) ब्रिटिशपूर्व काळात कोणत्या गोष्टींना पाप म्हटले जाऊ लागले?
- (०४) भारताचे आर्थिक परावलंबन का निर्माण झाले?
- (०५) आपल्या देशातील शेतीचे स्वरूप कसे राहिले?
- (०६) मोगल आणि मराठ्यांच्या राजवटींना कोणत्या बाबतीत अपयश आले?
- (०७) आपल्या सामाजिक बांधणीची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करणारे मुद्दे सांगा.
- (०८) शब्दप्रामाण्य म्हणजे काय?
- (०९) ब्रिटिशपूर्व काळात भारतीय समाज 'एकत्र होता पण एक नव्हता' या विधानाचे स्पष्टीकरण करा.
- (१०) भारतीय प्रबोधनाची चाहूल कोणकोणत्या क्षेत्रात लागली?

२.२.२ ब्रिटिश राजवटीचे परिणाम

भारतामध्ये ब्रिटिशांची सत्ता इ.स. १८१८ साली प्रस्थापित झाली. त्याच्या आधीची सुमारे एक हजार वर्षे येथील समाजजीवन स्थिरपद आणि गतिशूल्य अवस्थेतील होते. कर्मठ स्वरूपातील धर्मनिष्ठा आणि परंपराप्रियता यांच्या पगड्यामुळे समाजव्यवस्थेत 'प्रबोधन'ची निकडसुद्धा कुणाला भासत नव्हती.

ब्रिटिशपूर्व काळात आपल्या देशाला गतिमान ठेवणाऱ्या सामाजिक संस्थांचा अभाव होता. याउलट, देशाला स्थिरपद देणाऱ्या जातीसंस्थेचा प्रभाव होता. त्यामुळे

समाजचिंतकांऐवजी धर्मचिंतक, समाजसुधारकांऐवजी धर्माभिमानी, पुरोगामी विचारवंतांऐवजी सनातनी पंडितांना विशेष मानाचे स्थान होते. त्यांचे नेतृत्व समाज मानत होता. ही परिस्थिती ब्रिटिश राजवटीच्या प्रारंभापासून हव्हूहव्हू बदलू लागली.

भारतीय विद्येपेक्षा पाश्चात्यविद्येचे स्वरूप सर्वस्वी भिन्न होते. पहिलीचा पाया पारलैकिक तर दुसरीचा पाया भौतिक, लैकिक स्वरूपी होता. पहिली जीवनातील धर्म क्षेत्रात सर्वाधिक काळ रमलेली होती तर दुसरीने जीवनाची विविध क्षेत्रे पादाक्रांत केली होती. भारतीय विद्या वर्णवर्चस्वाच्या पिंजऱ्यात कोंडली गेली होती तर पाश्चात्य विद्या वर्णमुक्तीचा संदेश देणारी होती. अशा पाश्चात्य विद्येने देशात एकनवा सुशिक्षित वर्ग आकार घेऊ लागला. ब्रिटिशांनी आपल्या इंग्रजी शिक्षणाचे स्वरूप जाणीवपूर्वक दुहेरी ठेवले. राज्य शासन चालविण्यासाठी नोकरवर्ग निर्माण करणे आणि राज्य शासनाला पाठिंबा देणारा उच्चविद्याविभूषित सुशिक्षित वर्ग निर्माण करणे अशी इंग्रजी शिक्षणाची दुहेरी भूमिका होती. ब्रिटिश राजवटीच्या प्रारंभीच्या काळात जे उच्चविद्याविभूषित झाले त्यांना ज्ञान संपादनासाठी जगाची दारे खुली झाली. जगात कोणकोणत्या राजकीय आणि सामाजिक चळवळी चालू आहेत, आपल्या देशाला गुलामगिरीत जावे लागण्याची कारणे कोणती अशा अनेक विषयांचे ज्ञान त्यांना होऊ लागले. पाश्चात्य देशांमध्ये वेगवेगळ्या सामाजिक संस्थांनी देशाच्या प्रगतीला जसा हातभार लावला तसा तो भारतात लागण्यासाठी ‘संस्थात्मक जीवना’ची उभारणी झाली पाहिजे, याची जाणीव नवशिक्षित वर्गाला होऊ लागली.

ब्रिटिशांनी भारतात रेल्वेमार्गाची बांधणी केली. तार, टपाल, टेलिफोन, इत्यादी दलणवळणाची साधने निर्माण केली. त्यामुळे भारतातील लोकांचा परस्परांशी संपर्क वाढला. विचारांची देवघेव वाढली. नव्या सोयी-सुविधांमुळे समाजजीवनात नवे अभिसरण-चलनवलन सुरू झाले. नवशिक्षणामुळे तयार झालेली तरुण पिढी अधिक डोळसपणाने सामाजिक प्रश्नांचा विचार करू लागली. पाश्चात्य वैज्ञानिक संस्कृतीची येथील अधिभौतिक संस्कृतीशी तुलना करू लागली. त्यातून नवी सूत्रे, नवे तोडगे, नव्या उपाययोजना पुढे येऊ लागल्या.

ब्रिटिश राजवटीने अत्यंत पद्धतशीरपणाने भारतातील देशी उद्योग, व्यापार व व्यवसायांची दुर्दशा केली. येथील कच्चा माल आपल्या देशात न्यायचा, आपल्या देशातील तयार माल येथे आणून चढऱ्या किमतीने विकायचा असे ब्रिटिश राजवटीचे आर्थिक धोरण होते. त्याचा परिणाम भारत कंगाल, दुबळा आणि परावलंबी होण्यात झाला. प्रचलित ग्रामव्यवस्थेला तडे जाऊ लागले. जातिनिष्ठ उद्योगांमध्ये खिळखिळे होऊ लागले.

ब्रिटिशांची राजवट भारतात प्रस्थापित होण्याआधी हा देश छोट्या-मोठ्या संस्थानिकांच्या आधिपत्याखाली होता. अनेक राज्यकर्ते, संस्थानिक लहरी, विलासी आणि अदूदृष्टीचे होते. त्यांची राज्यसत्ता अनियन्त्रित स्वरूपाची होती. ‘बळी तो कान पिढी’, ‘तळे राखी तो पाणी चाझी’ यांसारख्या वाक्प्रचारांतून तत्कालीन राजकीय परिस्थितीचे स्वरूप स्पष्ट होईल. या पासर्वभूमीवर ब्रिटिश राजवटीचे मूल्यमापन करता येईल. तिने संपूर्ण देशात एकछत्री अंमल सुरू केला. कायद्याचे राज्य निर्माण करण्यासाठी सर्वांना समान हक्क बहाल केले. जी समानता भक्तीच्या क्षेत्रात प्रचलित होती ती ब्रिटिश राजवटीत समाजजीवनात वेगाने पसरत आली. हव्हूहव्हू स्थिरावत गेली.

पाश्चात्य धर्माभिमांसा ऐहिक जीवनाचे महत्त्व मानणारी, नैतिक आचरण, परोपकार, चारित्र्य, इत्यादी मूल्यांवर भर देणारी होती. तिच्या परिचयाने नवशिक्षित वर्गाचे प्रबोधन होऊ लागले. आपल्या धर्मतत्त्वांची कठोर चिकित्सा करण्याची त्यांची प्रवृत्ती वाढीला लागली. मायावाद, निवृत्तीवाद, इत्यादींच्या प्रभावामुळे आपल्या समाजाच्या ऐहिक जीवनविषयक आकांक्षा कुंद झाल्या होत्या. त्यांना पुन्हा प्रफुलित करण्याचे कार्य नवविचारवंतांनी केले. त्यातूनच धर्माला अधिक जीवनसन्मुख करण्याचा विचार पुढे आला. त्यासाठी संस्थात्मक जीवनाची उभारणी करण्याची निकड उत्पन्न झाली.

भारतामध्ये धर्मसुधारणेची चळवळ प्रथम बंगाल प्रांतात आणि नंतर महाराष्ट्रात सुरू होऊन हव्हूहव्हू देशभर पसरली. ‘मानवधर्मसभा’, ‘परमहंससभा’, ‘प्रार्थना समाज’, ‘आर्य समाज’, ‘धर्मनिर्णय मंडळ’ यांसारख्या वेगवेगळ्या संस्थांनी विविध पातळ्यांवर धर्मचर्चा घडवून आणल्या. त्या संस्थांवर वेगवेगळ्या धर्म संप्रदायांचा प्रभाव होता. उदाहरणार्थ, प्रार्थना समाजावर ब्रिस्ती धर्माचा आणि आर्य समाजावर वैदिक तत्त्वज्ञानाचा पगडा होता. वरील सर्व संस्थांची धर्मसुधारणेची तळमळ निश्चितच निर्विवाद स्वरूपाची होती. धर्मातील विसंगती, अंधश्रद्धा, अन्यायमूलकता दूर करण्यासाठी फार मोठ्या धैर्याची, कठोर चिकित्सेची आणि तर्कशुद्धतेची गरज होती. पाश्चात्य शिक्षणामुळे अशा प्रकारचे धाडस निरनिराळ्या विचारवंतांमध्ये प्रगट होऊ लागले.

ऐहिक जगाचे ज्ञान : परिवर्तनाचे एक साधन

या जगाचा आणि सृष्टीचा व्यवहार कसा चालतो त्याचे वैज्ञानिक ज्ञान नवशिक्षितांना भौतिक शास्त्रांमधून होऊ लागले. त्यामुळे भौतिक ज्ञान हे पहिले परिवर्तनाचे महत्त्वाचे साधन ठरले. त्याची महती राजा राममोहन रॉय यांसारख्या विचारवंतांनी ओळखली. ब्रिटिश राजवटीतील अधिकारी

वर्गाला आणि विचारवंतांना भौतिक ज्ञानाचे संक्रमण किंवा अभिसरण भारतीय लोकांमध्ये कोणते परिणाम घडवून आणेल, याची कल्पना होती. जोपर्यंत हिंदुस्थानातील राजेजवाडे, सरदार आणि सर्वसामान्य जनता अज्ञानी आहेत. तोपर्यंत त्यांना एकत्र येऊन परकीय सत्तेविरुद्ध लढावे असे वाटणार नाही. जोपर्यंत या देशातील विद्वान भौतिक ज्ञानात पारंगत होत नाहीत तोपर्यंत हिंदुस्थानी जनतेची भीती बाळगण्याचे कारण नाही. ज्या क्षणी जनतेची राष्ट्रभावना जागृत होईल त्या क्षणी आपल्याला हा देश सोडावा लागेल. हे ब्रिटिश राजवटीला आधीच अवगत होते.

भौतिक ज्ञानाप्रमाणे वेगवेगळ्या सामाजिक शास्त्रांच्या ज्ञानामुळे परिवर्तनाला अधिकच गती मिळत गेली. इतिहास, भूगोल, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, नागरिकशास्त्र, इत्यार्दीमुळे समाजाचे अंतर्बाह्य स्वरूप उलगडत गेले. तर्कसंगत विचार पद्धती, गुणदोष मीमांसा, विश्लेषण तंत्रे यांच्या परिचयामुळे ‘सामाजिक बांधनी’ची रूपरेषा तत्कालीन विचारवंतांसमोर साकार झाली. ज्ञानाधारित नव्या जागिवा बराच काळ उच्च शिक्षितांच्या वर्तुळात कार्यरत झाल्या. बहुजन समाज मात्र त्यापासून दूरच राहिला.

शिक्षण आणि शिक्षणसंस्थांचा विस्तार

ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी भारतीय लोकांना शिक्षण देणे हे आपले आद्य कर्तव्य मानले. त्यांचप्रमाणे त्यांनी मिशनारी लोकांना शिक्षणसंस्था सुरू करण्यासाठी मदतही दिली. सरकारतर्फेही काही शाळा सुरू करण्यात आल्या. नव्या इंग्रजी शिक्षणाची पायाभरणी मुंबई प्रांताचे गव्हर्नर मार्केंस्ट ट्यूअर्ट एलफिन्स्टन (१७७९-१८५९) यांनी केली. इ.स. १८१८ साली पेशवाई नष्ट झाल्यावर इ.स. १८२३ साली एलफिन्स्टन साहेबांनी ईस्ट इंडिया कंपनीला शिक्षण विस्ताराची योजना सादर केली. तिच्यात लोकांच्या धार्मिक श्रद्धांना धक्का न लावता त्यांना विज्ञानभिमुख करण्यावर भर दिलेला होता. पाश्चात्य विद्येच्या शिक्षणामुळे लोकांना भौतिक जगाविषयी अधिक प्रेम वाटले पाहिजे, त्यांच्या निष्ठा बदलल्या पाहिजेत असे धोरण होते.

एलफिन्स्टन साहेबांच्या प्रेरणेतून महाराष्ट्रात ‘डेवकन एज्युकेशन सोसायटी’, ‘शिक्षक प्रसारक मंडळी’, ‘महाराष्ट्र एज्युकेशन सोसायटी’, ‘स्टुडन्ट्स लिटररी अॅण्ड सायंटिफिक सोसायटी’ म. फुले प्रणीत ‘स्त्री शिक्षण समिती’, तसेच ‘महाराष्ट्र लोकांस विद्या शिकविणारी मंडळी’ इत्यादी अनेक शिक्षणसंस्था सुरू झाल्या. एका दिव्याने दुसरा दिवा लावावा त्याप्रमाणे या शिक्षणसंस्थांनी महाराष्ट्र जीवनाचा गाभारा एकोणिसाब्या शतकात उजळू टाकला.

सामाजिक जागृती

आधी समाज सुधारणा की राजकीय सुधारणा या विषयी तत्कालीन विचारवंतांमध्ये द्विधा मनस्थिती होती. तरीही अनेकांनी समाजसुधारणांना अग्रक्रम देऊन त्या दिशेने कार्याला प्रारंभ केला. धर्मसुधारणा आणि समाजसुधारणा या त्यांच्या काळात एकाच नायाच्या दोन बाजू होत्या. त्यामुळे जुने ते टाकून न देता नव्या-जुन्यांचा समन्वय साधून प्रगतीची पावले पडायला सुरुवात झाली. जुन्यातील जे त्याज्य आहे ते झुगारून देऊन नव्या जीवन पद्धतीचा स्वीकार करण्याची समाजाची मानसिकता हव्हाळू वाढत गेली. या दृष्टीने, एकोणिसाब्या शतकात जगन्नाथ शंकरशेठ (१८०३-१८६५), बाळशास्त्री जांभेकर (१८१०-१८४६), दादोबा पांडुरंग (१८१४-१८८२), जोतीबा फुले (१८२७-१८९०), गो. ग. आगरकर (१८५६-१८९५) इत्यादी व्यक्तींनी सामाजिक सुधारणा प्रत्यक्षात येण्यासाठी अपरंपर कृष्ण घेतले.

जगन्नाथ शंकरशेठ यांना आधुनिक मुंबईचे जनक म्हटले जाते. विधी आणि वैद्यकीय महाविद्यालय स्थापनेत त्यांनी पुढाकार घेतला. तसेच अनेक सामाजिक संस्थांच्या उभारणीसाठी प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष मदत केली. ब्रिटिश राज्यकर्ते तत्कालीन सामाजिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रांतील प्रश्नांबाबत त्यांच्या शब्दाला प्रमाण मानत असत. त्यांनी सतीप्रथेबाबत सामाजिक जागृती घडवून आणली आणि स्त्री शिक्षणाला गती दिली. महाराष्ट्रातील सार्वजनिक जीवनाचा, राजकीय चळवळीचा आणि लोककल्याणकारी सुधारणांचा पाया जगन्नाथ शंकरशेठ यांनी घातला.

बाळशास्त्री जांभेकर यांनी महाराष्ट्रात ‘दर्पण’ हे वृत्तपत्र इ.स. १८३२ साली सुरू केले. त्यांना समाज प्रबोधनाचे अग्रदूत म्हटले जाते. बाळशास्त्रीनी ब्रिटिश सरकारच्या शिक्षण विभागात अनेक अधिकारांच्या जागा सांभाळल्या. तसेच गणित, भूगोल, इतिहास, व्याकरण, मानसशास्त्र, समाजसुधारणा, इत्यादी विषयांवर उपयुक्त पुस्तके लिहिली. मुंबईमध्ये शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी अध्यापन वर्ग सुरू करण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. बालविवाह प्रथा, स्त्री शिक्षण आणि विधवा विवाहाची आवश्यकता यावर त्यांनी मौलिक विचार मांडले.

दादोबा पांडुरंग हे पहिल्या पिढीचे कळकळीचे समाजसुधारक होते. त्यांनी ब्रिटिश शासनात उपजिल्हाधिकारी पदापर्यंत जाऊन सरकारी नोकरी केली. ती सांभाळून मराठी भाषेचे व्याकरण (इ.स. १८३६) सिद्ध केले. तसेच ‘मानव धर्मसभा’ (इ.स. १८४४) ‘परमहंससभा’ (१८४८) यांच्या उभारणीसाठी प्रेरणा दिली. ‘पुनर्विवाहोत्तेजक सभा’, ‘मराठी ज्ञान प्रसारक सभा’, इत्यादी संस्थांच्या कार्यात त्यांचा फार मोठा सहभाग होता. विधवांच्या पुनर्विवाहाचे समर्थन करणारा त्यांचा निबंध त्याकाळात विशेष गाजला.

एकोणिसाब्या शतकात महाराष्ट्रात समाजसुधारकांची विशाल परंपरा निर्माण झाली. अनेक समाजसुधारकांनी केलेले सुधारणाकार्य अतिशय मौलिक आणि महनीय स्वरूपाचे आहे. बहुतेकांना पाश्चात्य देशातील सुधारणांविषयी लेखन आणि चळवळी यांच्यापासून प्रेरणा मिळाली. निर्धार, ध्येयनिष्ठा, आणि दूरदृष्टी यांच्या बळावर समाजसुधारकांनी आपापल्या परीने महाराष्ट्रातील सुधारणा कार्याला हातभार लावला. सर्वांनी धर्माच्या नावाखाली लादलेल्या बालविवाह, सतीप्रथा, इत्यादी रूढींचा निषेध केला. स्त्री-पुरुषांमध्ये समानता आणली पाहिजे, स्त्रीबरील अन्यायकारक बंधने दूर झाली पाहिजेत, तिच्या शिक्षणाची व्यवस्था झाली पाहिजे, जातिभेद नष्ट झाला पाहिजे. या तन्हेचे विचार सर्वच समाजसुधारकांनी मांडून त्यांचा हिरीरीने पुरस्कार केला.

एकोणिसाब्या शतकाच्या उत्तरार्धात पाश्चात्य शिक्षणाचा प्रभाव वाढू लागला. शाळा आणि सामाजिक संस्थांचे प्रमाण वाढले. सभासंगेलने आणि वर्तमानपत्रांमधून धर्मव्यवस्था, समाजव्यवस्था, वर्णव्यवस्था, जातीव्यवस्था स्त्री-पुरुष समता, स्पस्सिपर्श विचार, विवाहपद्धती, इत्यादी अनेक विषयांवर साधकबाधक वादविवाद होऊ लागले. त्यामुळे सामाजिक जागृतीला गती मिळाली.

राजकीय परिवर्तन

सोळाब्या शतकापासून भारतात व्यापारी म्हणून ब्रिटिशांचे आगमन सुरु झाले. इ.स. १७५० नंतर ते राज्यकर्ते म्हणून बावरू लागले. संपूर्ण बंगाल प्रांत ताब्यात आल्यानंतर त्यांच्यात भारतावर राज्य करण्याची अभिलाषा निर्माण झाली. त्यासाठी त्यांना तेब्हाच्या मराठेशाहीच्या सत्तेशी संघर्ष करावा लागला. इ.स. १८१८ साली पेशवाई समाप्त होऊन भारतात फार मोठे राजकीय परिवर्तन झाले.

एकोणिसाब्या शतकातील सामाजिक परिस्थिती या राजकीय परिवर्तनाला अनुकूल होती. ब्रिटिश राजसत्तेचे आणि राजवटीचे स्वागत करण्याची मानसिकता त्या काळात दिसून आली. नव्या राजवटीचे आदरमिश्रित कौतुक झाले. त्या काळातील भारतीय समाजाचा मागासलेपण आणि ब्रिटिश सत्तेकडील ऐहिक अभिवृद्धीची साधनसामग्री यांचा मेळ राजकीय परिवर्तनात घातला गेला. मुळात ब्रिटिश राजसत्ता लोकशाहीप्रिय होती तरी तिचा भारतातील अवतार साप्राञ्यशाहीच्या स्वरूपाचा होता. तिचे अंतःस्थ धोरण आर्थिक पिलवणुकीचे होते. जाती, धर्म, भाषा, संस्कार यांच्यात विविधता असलेले भारतीय भूप्रदेश सलगपणे किंवा एकाचवेळी ब्रिटिश राजवटीखाली आले नाहीत. भारतातील त्यांची सत्ता सार्वभौम झाल्यावरही संस्थानी प्रदेश मर्यादित स्वातंत्र्य उपभोगत राहिले. त्यामुळे भारतातील राजकीय

परिवर्तन क्रांतिकारक न ठरता उत्क्रांतीमय स्वरूपात झाले. संघर्ष, समन्वय आणि अनुकरण असे या राजकीय परिवर्तनाचे स्वरूप आहे.

ब्रिटिश राजवटीचे फायदे सांगताना लोकमान्य टिळकांनी ‘शांतता, कायद्याची सर्वत्र व्यवस्था, अपराध्यांचा बंदोबस्त, सार्वजनिक आरोग्य, व्यापार समृद्धी, शेतकी सुधारणा, खनिज संपत्तीची अभिवृद्धी विद्यादानाच्या अनुपम सोयी, स्वराज्य कारभाच्यांची प्राप्ती, लेखन स्वातंत्र्य, यंत्रादी सामग्रीचा परिचय आणि स्वातंत्र्याची अभिरूची’ या गोर्झींचा निर्देश केला आहे. (केसरीतील लेख खंड १, पृष्ठ ७३) या राजवटीमुळे भारतात अनेक क्षेत्रात अनेक प्रकारांचे द्वंद्व निर्माण झाले. सुशिक्षित-अशिक्षित, सनातनी-सुधारक, ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर, उच्चवर्णीय समाज-बहुजन समाज अशा काही ठळक द्वंद्वात्मक जोड्या सांगता येतील.

दादाभाई नवरोजी (१८२५-१९१७), न्यायमूर्ती रानडे (१८४२-१९०१), लोकहितवादी (१८२३-१८९२), गोपाळकृष्ण गोखले (१८६६-१९१५), लोकमान्य टिळक (१८५६-१९२०), महात्मा गांधी (१८६९-१९४८) यांच्यासह अनेक नेत्यांनी ‘स्वातंत्र्य’ हे उदिष्ट ठेऊन भारतीय समाजात राजकीय जागृती निर्माण केली. दादाभाई नवरोजींनी ‘बॉबे असेसिएशन’ ही संस्था आणि न्यायमूर्ती रानडे यांनी ‘सार्वजनिक सभा’ ही संस्था स्थापन करण्यात पुढाकार घेतला. पुढे इ.स. १८८५ साली ‘भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस’ या प्रबल राजकीय संघटनेची स्थापना होऊन भारतीय राजकारणाला नेमकी दिशा मिळाली.

समरोप : भारतात ब्रिटिश राजवट जसजशी स्थिरावत आणि विस्तारात गेली तसेतशी ‘व्यक्तिस्वातंत्र्य’ आणि ‘उदारमतवाद’ ही दोन मूल्ये भारतीय समाज जीवनात महत्वाची झाली.

सतीची चाल बंद करणे, बालविवाह प्रतिबंधक कायदा करणे (१८२९), विधवा विवाहाला कायदेशीर मान्यता देणे (१८५६), स्त्रीहत्येवर बंदी घालणे (१८७०), विशेष विवाह कायदा संमत करणे (१८७२), विवाहाचे संमती वय वाढवणे (१८९१), इत्यादी ब्रिटिशांनी घडवून आणलेल्या सुधारणांमागे ‘व्यक्तिस्वातंत्र्यांचा पुरस्कार’ हेच मूल्य आहे.

एखाद्या सिद्धान्ताला. चिकटून न राहता व्यापक, व्यावहारिक आणि प्रयोगशील दृष्टिकोनातून राजकीय किंवा सामाजिक समस्येचा विचार करणे म्हणजे उदारमतवाद होय. ही विचारसरणी कालबाबा झालेल्या गोर्झींना त्याज्य ठरवते. व्यक्तिस्वातंत्र्य, विचारस्वातंत्र्य आणि बुद्धिप्रामाण्य ही उदारमतवादाची मुख्य तत्त्वे आहेत. भारतात प्रस्थापित झालेली ब्रिटिश राजवट प्रारंभापासून उदारमतवादी कशी होती हे आपल्याला या घटकाच्या अभ्यासातून समजेल. स्थूलमानाने

असे म्हणता येईल की, मुळात धूर्तं व्यापारी असलेले ब्रिटिश राज्यकर्ते सुसंस्कृत आचार-विचारांचे होते. राज्य सरकार निर्वेधपणाने चालविण्यासाठी त्यांनी अत्यंत विचारपूर्वक पावले उचलली. अनेक क्षेत्रांत सुधारणा घडवून आणल्या. भारतातील संस्थात्मक जीवनाला प्रारंभ केला.

व्यक्तीची किंवा राष्ट्राची स्वातंत्र्यकांक्षा उपजत असते. तिच्यावर जितकी बंधने घातली जातील तितकी ती स्वाभाविकपणाने उफाळते. ब्रिटिश राजवटीने भारतात जी जागृती निर्माण केली, ज्या सुधारणा घडवून आणल्या त्यातूनच स्वातंत्र्याची ठिणगी प्रज्वलित झाली. तिनेच स्वातंत्र्य चलवळीचा वणवा पेटवला. सारांश, विसाव्या शतकातील आधुनिक भारताचा चेहरामोहरा घडविण्याचे श्रेय मोठ्या प्रमाणात ब्रिटिश राजवटीला द्यावे लागेल.

स्वयं-अद्ययनासाठी प्रश्न - २

(अ) गाळलेल्या जागा भरा.

- (१) ब्रिटिशपूर्व काळात आपल्या देशात सामाजिक संस्थांचा ————— आणि जातीसंस्थेचा ————— होता.
- (२) पांश्चात्य विद्येने आपल्या देशात एक नवा ————— वर्ग आकार घेऊ लागला.
- (३) ब्रिटिश राजवटीच्या आर्थिक धोरणामुळे भारत —————, ————— आणि ————— झाला.
- (४) ब्रिटिश राजवटीमुळे संपूर्ण देशात अंमल सुरु झाला.
- (५) भारतात धर्मसुधारणेची चलवळ प्रांतात सुरु झाली.

(आ) समर्पक शब्दांच्या जोड्या लावा.

(क) प्रार्थना समाज	(१) वैदिक तत्त्वज्ञानाचा पगडा
(ख) आर्य समाज	(२) डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीची प्रेरणा
(ग) एल्फिन्स्टन	(३) आधुनिक मुंबईचे जनक
(घ) जगन्नाथ शंकरशेठ	(४) 'दर्पण' वृत्तपत्राचे संपादक
(च) बाळशास्त्री जंभेकर	(५) ख्रिस्ती धर्माचा पगडा

(इ) खालील विधाने चूक की बरोबर ते सांगा.

- (१) दादोबा पांडुरंग यांनी विधवांच्या पुनर्विवाहाचे समर्थन करणारा निबंध लिहिला.

- (२) इ.स. १८५७ मध्ये पेशवाईची राजवटी समाप्त झाली.
- (३) भारतातील राजकीय परिवर्तन उत्क्रांतीमध्य स्वरूपाचे आहे.
- (४) दादाभाई नवरोजी यांनी सार्वजनिक सभा स्थापन केली.
- (५) भारतीय समाजजीवनात व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि उदारमतवाद ही दोन महत्वाची मूळ्ये आहेत.

२.२.३ सामाजिक सुधारणांच्या चलवळी

या उपघटकात आपण महिला, दलित, आदिवासी, कष्टकरी यांची स्थितीगती आणि त्यांच्या सामाजिक सुधारणांच्या चलवळीचा अभ्यास करणार आहोत.

भारतीय समाज हा एखाद्या विशाल महासागरासारखा आहे. त्याच्यात सर्व प्रकारची विविधता पूर्णपासून अस्तित्वात आहे. त्यातील काही समाज घटक सुस्थिर, सुशिक्षित, प्रस्थापित तर काही अस्थिर, अशिक्षित आणि उपेक्षित होते. अशा काही समाज घटकांची ओळख आपल्याला करून घ्यायची आहे.

महिलांविषयक दृष्टिकोन

प्राचीन धर्मशास्त्रांमध्ये स्त्रीला माता, देवी, आदिशक्ती म्हणून गौरविले असले तरी सर्वसाधारणपणे समाजरचनेत तिचे स्थान नेहमीच गौण आणि दुय्यम राहिले. एकीकडे 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते, रमन्ते तत्र देवता' असे म्हटले गेले आणि दुसरीकडे तिची अवहेलना करण्यात आली. वैदिक काळात तिला सन्मानाचे स्थान होते पण पुढील काळात मात्र तिला अवनत दशा प्राप्त झाली. संत महंतांनी तिची अपरंपार निंदा केली. ती पुरुषाला मोक्षापासून दूर नेते, मोहात पाढून नरकात ढकलते, अशा विपरित कल्पना रूढ झाल्या. ती पुरुषाची दासी आहे, गुलाम आहे, उपभोग्य वस्तू आहे, तिला स्वातंत्र्य देता कामा नये, अशा अवास्तव समजूतीचा पगडा समाज मनावर कायमचा बसला. 'चित्रीची ही स्त्री न देखावी' इथर्पर्यंत स्त्रीला उपेक्षित ठरविण्यात आले.

अस्पृश्य-आदिवासी-भटके

भारतीय समाजव्यवस्था जुन्या काळापासून जाती व्यवस्थेने विभागलेली आहे. मडक्यांच्या उतरंडीची कल्पना केली तर अस्पृश्य-आदिवासी-भटके हे त्या उतरंडीच्या तळाशी होते. त्यांच्यावर विविध प्रकारांची बंधने लादण्यात आली होती. ती जाचक आणि अन्यायकारक होती. ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य हे त्रैवर्णिक वर्णीय उतरंडीला अनुसरून जितक्या सन्मानाने जगू शकत होते तितका सन्मान शूद्रांच्या वाट्याला कधीच आला नव्हता. उच्चवर्णीयांना जन्मजात प्रतिष्ठा आणि

शूद्रांना कर्मजात हालअपेणा अशी भारताची सामाजिक बांधणी होती. अर्थोत्पादनाची सर्व साधने उच्चवर्णीयांच्या हातात एकवटत्यामुळे शूद्रांना उपेक्षेबोराच दैन्य, दारिद्र्य, उपासमार भोगावी लागत होती.

शूद्र, अस्पृश्यापेक्षा आदिवासी आणि भटक्या लोकांची स्थितीगती बरी म्हणावी अशी होती. हे लोक रानावनात राहून आपली गुजराण करीत असत. त्यांचा समाजजीवनाच्या मुख्य धारेशी संबंध नव्हता. त्यामुळे विषमतायुक्त उतरंडीची दुःखे त्यांच्या वाटचाला फारशी आली नाहीत. त्यांच्या धार्मिक कल्पना पारंपरिक धर्म विचारापेक्षा वेगळ्या झाल्या. सर्वांगीण सामाजिक प्रगतीचा विचार करताना हे लोक फारच अप्रगत आणि असुरक्षित राहिले. रोगराई, अस्मानी-सुलतानी संकटे यांचे सर्वांधिक परिणाम त्यांना शतकानुशतके भोगावे लागले. जेव्हापासून त्यांचा मुख्य समाजाशी संबंध येऊ लागला तेव्हापासून ते सर्व प्रकारच्या शोषणाचे बळी होऊ लागले.

भटक्या जातीचे लोक चोर, गुन्हेगार, बदमाश असल्याचे शिक्के ब्रिटिश राजवटीत मारले गेले. रानोमाळ भटकणे, पोटासाठी ठरावीक उद्योग करणे असा त्यांचा जन्मापासून मृत्यूपूर्यंत जीवनक्रम असे. त्यामुळे त्याची दखल कोणत्याही राजवटीने किंवा समाजाने घेतलेली दिसत नाही.

भारतातील सामाजिक बांधणीचे स्वरूप आपण आतापर्यंत समजून घेतले. तिच्यात महिला, अस्पृश्य, आदिवासी, भटके हे समाजाचे घटक एकूण सामाजिक प्रगतीच्या दृष्टीने अप्रगत आणि मांगासलेले राहिले. मानव जातीचा अर्धा भाग म्हणजे स्त्रीवर्ग होय. ब्रिटिश राजवटीत प्रबोधनाला चालना मिळाल्यानंतर सुधारणांच्या दृष्टीने स्त्री वर्गाकडे समाजसुधारकांचे लक्ष केंद्रित होणे स्वाभाविक होते. यादृष्टीने गो. ग. आगरकरांचे कार्य लक्षणीय आहे. अस्पृश्य, दलित सुधारणांचे कार्य म. जोतीबा फुले, महर्षी वि. रा. शिंदे, छत्रपती शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकर, गाडगेबाबा, इत्यादीनी स्वीकारले. आदिवासी आणि भटक्या समाजाच्या सुधारणा कार्याला स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर अधिक वेग आला. त्यासंदर्भात गोदावरी परूळे कर, अनुताई वाघ, इत्यादी सामाजिक कार्यकर्त्यांची नावे सहज सुचतात. सारांश, समाजसुधारकांच्या आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांच्या अथांग प्रयत्नांनी सामाजिक पुनर्बांधणी कशी झाली हे आपण पुढील उपघटकात जाणून घेऊ.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

(अ) खालील विधाने पूर्ण करा.

(१) भारतीय समाज हा एखाद्या विशाल

(२) उच्चवर्णीयांना जन्मजात प्रतिष्ठा आणि

(३) मानवजातीचा अर्धा भाग म्हणजे

(४) स्त्रीला माता, देवी, आदिशक्ती म्हणून गौरविले असले तरी

(५) मडक्यांच्या उतरंडीची कल्पना केली तर,

२.२.४ सामाजिक पुनर्बांधणीत समाज-सुधारकांचे योगदान

एकोणिसाच्या आणि विसाच्या शतकात नवसमाज निर्मितीसाठी ज्यांचा हातभार लागला अशा काही समाजसुधारकांची आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांची ओळख आपण या उपघटकात करून घेणार आहोत. भारतात ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर समाजाचे प्रबोधन पर्व सुरु झाले. बंगाल आणि महाराष्ट्र हे दोन प्रांत सामाजिक जागृतीच्या दृष्टीने अग्रेसर होते. साहजिकच समाजसुधारणांना गती देणारे अनेक समाजसुधारक या प्रांतांमध्ये उदयाला आले. त्यांच्यापैकी काही जणांचा कालक्रमानुसार परिचय आपण करून घेऊ या.

राजा राममोहन रॉय (१७७२-१८३३)

आधुनिक भारताचे अग्रगण्य धर्म आणि समाजसुधारक म्हणून यांचा निर्देश केला जातो. भागवत, बायबल आणि कुराण आदी धर्मग्रंथांच्या अभ्यासातून त्यांची धर्मविषयक मते सिद्ध झाली. त्यानुसार त्यांनी बहुदेवतावाद, मूर्तिपूजा आणि जातीभेद यांना विरोधी भूमिका घेतली. 'सृष्टीकर्ता' आणि पालनकर्ता एक निराकार परमेश्वर आहे हा सिद्धान्त सर्व धर्मांचा पाया आहे. निरनिराळ्या धर्मांच्या लोकांनी या धर्मतत्त्वावर भल्भलत्या कल्पनांचा डोलरा चढवला त्यामुळे भिन्न-भिन्न धर्म संप्रदाय अस्तित्वात आले. धर्मांचे खरे मूलभूत तत्त्व ठरविण्यासाठी खन्याखोट्याचा ऊहापोह केला पाहिजे' ही भूमिका त्यांनी तुहफात-उल्ल मुबाहिदीन (ईश्वरभक्तास देणगी) या निबंधात मांडली. पुढे इ.स. १८१४ साली त्यांनी 'आत्मीय सभा' स्थापन केली. जेथे एखादी स्त्री सती जात असे त्या ठिकाणी जाऊन ते आणि त्यांचे सहकारी तिला परावृत करू लागले. ही अमानुष चाल म्हणजे आप्तेष्टांकदून राजरोस होणारे स्त्रियांचे खून आहेत हे त्यांनी तत्कालीन गवर्नर लॉर्ड बेंटिंग यांना पटवून दिले. त्यानुसार इ.स. १८२९ मध्ये सतिबंदीचा कायदा लागू झाला.

भारतातील पहिले नियतकालिक 'संवाद कौमुदी' १८२१ रोजी सुरु करण्याचे श्रेय राजा राममोहन रॉय यांना आहे. त्यातील प्रखर भाषा आणि सुधारणाविषयक विचारांमुळे गवर्नर

जनरलच्या परबानगीशिवाय कुणीही वृत्तपत्र काढू नये असा हुक्म निघाला. त्यामुळे राजा राममोहन रॉय यांना वृत्तपत्र स्वातंत्र्यावरील गंडोतर दूर करण्यासाठी झागडावे लागले.

इ.स. १८२२ साली कलकत्याला शिक्षण खात्याची स्थापना झाली. संस्कृत कॉलेज सुरु करण्याची तयारी झाली. राजा राममोहन रॉय यांनी त्याला विरोध करून भारताच्या भाग्योदयासाठी आधुनिक पाश्चात्य पद्धतीचे शिक्षण देण्याचा आग्रह धरला. भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र, तंत्रज्ञान, भूगोल, इतिहास, अर्थशास्त्र, इत्यादी विद्यांचे शिक्षण देणे कसे आवश्यक आहे हे त्यांनी राज्यकर्त्याना पटवून दिले.

इ.स. १८२८ साली राजा राममोहन रॉय यांनी नव्या उपासना पद्धतीवर आधारित 'ब्राह्मो समाज' ही संस्था स्थापन केली. 'ईश्वरपूजा म्हणजे ईश्वरांच्या गुणांचे चिंतन' हे या संस्थेचे मुख्य सूत्र होते.

सारांश, कन्याविक्रिय, कन्या हत्या, बालविवाह, बालवृद्धविवाह, सतिप्रथा, इत्यादी हीन चालींच्या बंधनातून भारतीय स्त्रीला मुक्त करण्यासाठी राजा राममोहन रॉय यांनी आंदोलन उभारले. बुद्धिप्रामाण्य, व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि मानवी समानता ही तीन मूळे म्हणजे या समाजसुधारकांची आधुनिक भारताला अमूल्य देणगी आहे.

महात्मा जोतीबा फुले (१८२७-१८९०)

महाराष्ट्रातील श्रमजीवी वर्गाच्या शोषणाची आणि सामाजिक दास्याची मीमांसा करणारे पहिले समाजसुधारक म्हणून जोतीबा फुले अग्रस्थानी आहेत. टॉमसपेन (१७३७-१८०९) यांच्या 'राईट्स ऑफ द मॅन' या ग्रंथापासून त्यांना समाजसुधारणेची प्रेरणा मिळाली. मानवी समता आणि स्वातंत्र्य या तत्त्वावर आधारित नवा ध्येयवाद प्रस्थापित करण्यासाठी जोतीबांनी जीवाचे रान केले. जातिभेद हा खोटा आहे हे तत्त्व त्यांनी अनेक ठिकाणी स्पष्टपणाने मांडले.

विद्येविना मर्ती गेली

मर्तीविना नीती गेली

नीतीविना गर्ती गेले

गर्तीविना वित्त गेले

वित्तविना शूद्र खचले

इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

हा जोतीबांच्या विचारांचा सारांश आहे. त्यांनी प्रचलित हिंदू धर्मसंस्था, तिच्यावर आधारित समाजरचना आणि ब्रिटिश राजवट यांचे गुणावगुण जाणून घेऊन त्यांचा शूद्रांवर (शेतकीरी आणि दलितांवर) कोणता परिणाम होतो याची मूलगामी मीमांसा केली. शूद्रांना त्यांच्या दैन्यावस्थेतून बाहेर काढण्यासाठी लोकशिक्षण हा उपाय त्यांनी सुचिविला. इ.स. १८४८ साली पुण्यामध्ये त्यांनी पहिली मुलींची शाळा सुरु

केली. पुढे १८५१ साली अस्पृश्यांच्या दोन शाळा सुरु केल्या. बाल आणि तरुण विधवांच्या पुनर्विवाहाच्या चळवळीला त्यांचा पूर्ण पाठिंबा होता. अशा स्त्रिया वासनेला बळी पडून गर्भपात करतात हे पाहून जोतीबांनी आपल्या घरी 'बालहत्या प्रतिबंधक गृहा'ची स्थापना इ.स. १८६३ साली केली. विधवांच्या केशवपनाला विरोध करण्यासाठी त्यांनी न्हाव्यांचा संपही घडवून आणला. अस्पृश्यांना पिण्याचे पाणी देण्यासाठी आपल्या वाड्यातील पाण्याचा हौद कायमचा खुला केला.

'सत्यशोधक समाज' ही संस्था जोतीबांनी इ.स. १८७३ साली स्थापन केली. धर्मभेदमूलक विद्वेष, जातिभेदमूलक उच्च-नीच भाव, स्त्रीदास्य, मूर्तिपूजा, कर्मकांड यांचे उच्चाटन करून समताप्रधान समाज निर्माण करणे हे जोतीबांचे ध्येय होते. समाजातील सर्व जाती धर्माच्या नागरिकांनी संस्थेचे सभासद व्हावे अशी ही योजना होती. सार्वजनिक सत्यधर्म (१८९१) या ग्रंथात ते म्हणतात, 'स्त्री अथवा पुरुष जे एकंदर सर्व गावाच्या, प्रांताच्या, देशाच्या व खंडाच्या संबंधाने अथवा कोणत्याही धर्मातील मताच्या संबंधाने आवडनिवड न करणारे, या सर्व स्त्री पुरुषांनी या भूगोलावर आपले एक कुटुंब समजून एकमताने, एकजुटीने एकमेकांशी सत्यवर्तन करून वागावे. इतकेच काय, एकाच घरात बौद्धधर्मी बायको, ख्रिस्तधर्मी नवरा, इस्लामधर्मी कन्या व सार्वजनिक सत्यधर्मी पुत्र यांना प्रेमाने नांदयाला लावील तोच खरा धर्म.'

'शेतकऱ्याचा असूड' या ग्रंथात जोतीबा फुले यांनी शेती आणि शेतकऱ्याच्या आर्थिक दुरावस्थेची मूलगामी चिकित्सा केली. ब्रिटिश राजवटीच्या आर्थिक धोरणांवर कडाईून टीका केली.

सारांश, जोतीबा फुले यांचे समाजसुधारणाविषयक कार्य अत्यंत व्यापक पायावर झाले. त्यासाठी त्यांनी आयुष्यभर आपली वाणी आणि लेखणी राबवली. फ्रेंच राज्यक्रांतीतून पुढे आलेल्या स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव या मूल्यांवर आधारलेली विश्वकुटुंबवादी विचारसरणी त्यांनी सातत्याने मांडली. त्यांच्या कार्यात त्यांना त्यांची पत्नी सावित्रीबाई फुले यांचीही साथा मिळाली हे संस्मरणीय आहे.

गोपाळ गणेश आगरकर (१८५६-१८९५)

ज्यांनी आपल्या वाणी आणि लेखणीतून सातत्याने सर्वकष सुधारणावाद मांडला असे गो. ग. आगरकर हे एक बुद्धिप्रामाण्यवादी विचारवंत होते. लोकशिक्षण आणि लोकजागृती हे ध्येय डोळ्यांसमोर ठेऊन त्यांनी 'सुधारक' हे वृत्तपत्र चालविले. जॉन स्टुअर्ट मिल आणि हर्बर्ट स्पेन्सर यांच्या विचारांचे संस्कार त्यांच्यावर झाले. त्यामुळे बुद्धीच्या कसोटीशिवाय अन्य कोणतीही कसोटी उपयोगात आणायची नाही असा त्यांचा बाणा होता. सदाचरणी समाजाच्या

निर्मितीसाठी ईश्वर आणि धर्म यांची आवश्यकता त्यांना वाटत नव्हती. बुद्धिवाद, व्यक्तिवाद, समतावाद आणि मानवतावाद या चतुःसूत्रीने त्यांच्या विचारांचा पट विणलेला होता. त्यामुळे त्यांनी पूर्वजन्म, पुनर्जन्म, चातुर्वर्ष्य, जातिसंस्था, अस्पृश्यता, बालविवाह या गोर्धनीना सतत विरोध केला. मनुष्य जातीचे ऐहिक सुखसंवर्धन हे त्यांचे ध्येय होते. 'इष्ट असेल ते बोलणार आणि साध्य असेल ते करणार' हा त्यांचा बाणा होता. भारतीय परिस्थितीच्या संदर्भात त्यांनी पाश्चात्य प्रागतिक विचारांची मांडणी केली. दुर्दैवाने ती समकालीन विचारवंतांच्या आणि जनसामान्यांच्या आवाक्यात येऊ शकली नाही.

इंग्रज भारतात येण्यापूर्वीच्या समाजाचे 'शिलावस्था' असे वर्णन करून आगरकर म्हणतात, 'ही शिलावस्था तर बदललीच पाहिजे. ती आपण होऊन उद्योग करून बदलली पाहिजे. सुधारणा आपोआप होईल, या आचरण वृत्तीला थारा देता उपयोगी नाही. ज्या दुर्मतीनी, दुराग्रहांनी व दुराचारांनी महारोगाप्रमाणे या देशाच्या बुद्धिचा, नीतीचा आणि शरीर सामर्थ्याचा हजारो वर्षे फडशा चालविला आहे, त्यांचे यथाशक्ती निरूलन करण्याचा प्रयत्न करणे अत्यंत उचित होय. शिक्षणाने नवीन ज्ञान झाले, वस्तुस्थितीचा उमज पडला की, कार्यभाग संपत नाही तर या ज्ञानाचे पर्यवसात आचरणात आले पाहिजे.'

समकालीन शास्त्रीमंडळी सुधारणांना धर्मगळानी म्हणत असत. आगरकरांना ते म्हणणे मान्य नव्हते. त्यांच्यामते, मूर्तिपूजा नाहीशी झाली पाहिजे, यज्ञयागाचे थोतांड कमी झाले पाहिजे, वर्णसंकर झाला पाहिजे, अन्नोदक, मिश्रविवाह सर्वस झाले पाहिजेत, स्त्री-पुरुषांना हव्या त्या वयापर्यंत अविवाहित राहून हवे ते धर्मग्रंथ अभ्यासता आले पाहिजेत आणि हवे ते धंदे करता आले पाहिजेत. यावरून आगरकरांच्या सामाजिक सुधारणांची झेप किती मोठी होती, हे लक्षात येईल.

आगरकरांनी जातिभेदाच्या निर्मितीची सविस्तर चर्चा केली असून त्याच्या निरूलनासाठी मनाचा 'हिण्या' करून विचारपूर्वक कृती केली पाहिजे, असे आवाहन केले आहे. अस्पृश्यता निवारणाचा आग्रह धरताना ते म्हणतात, 'नीच मानल्या गेलेल्या महारांची स्थिती सुधारून त्यांची व वेदशास्त्र संपन्न ब्राह्मणांची एक पंगत झालेली जर आम्हास पाहता आली तर आम्ही स्वतः स मोठे कृतार्थ मानले असते.'

स्त्री-सुधारणाविषयक सूक्ष्म आणि सखोल विचार हा आगरकरांच्या विचारांचा मुख्य गाभा आहे. स्त्रियांचे पोशाख, विधवांचे केशवपन, सोवळे ओवळे, त्यांचे सहशिक्षण, विवाहाचे संमतीवय, इत्यादी विषयांचा त्यांनी जळजळत्या भाषेत परामर्श घेतला आहे.

सारांश, आगरकरांची सुधारणाविषयक विचारसरणी

निर्भयता, तर्कशुद्धता, सारासारविवेक आणि परखडपणा या गुणविशेषांनी परिपूर्ण आहे. त्यांनी नवोदित राष्ट्रवादाला सर्वांगीण सामाजिक सुधारणांची जोड देऊन राष्ट्रवादी तत्त्वांची सुदृढ पायावर बांधणी करण्यासाठी अखेरपर्यंत एकाकी धडपड केली.

महर्षी धोंडो केशव कर्वे (१८५८-१९६२)

आधुनिक भारताच्या सामाजिक सुधारणेच्या इतिहासात ज्यांनी स्त्री-शिक्षण आणि विधवाविवाह हा एक प्रश्न घेऊन त्याच्या सोडवणुकीसाठी चिकाटीने आजन्म कार्य केले ते धोंडो केशव कर्वे हे एकमेश समाजसुधारक असावेत.

इ.स. १८९१ साली त्यांनी स्वतः एका विधवेशी पुनर्विवाह करून एक आदर्श निर्माण केला. पुढे इ.स. १८९३ साली 'विधवाविवाह प्रतिबंध निवारक मंडळ' ही संस्था त्यांनी स्थापन केली: तिच्या वतीने पुनर्विवाहितांचे कौटुंबिक मेलावे घेण्यात आले. म. कर्वे यांनी विधवांच्या शिक्षणाची सोय करण्यासाठी 'अनाथ बालिकाश्रम' ही शिक्षणसंस्था सुरु केली. महिलांना 'सुगृहिणी' करण्याच्या दृष्टीने 'श्रीमती नाथीबाई दामोदरदास ठाकरसी महिला विद्यापीठ इ.स. १९१६ साली साकार केले. महर्षी कर्वे यांच्या शिक्षणसंस्थांमधून शिक्षण घेऊन आतापर्यंत लाखो स्त्रियांच्या जीवनाला अर्थपूर्णता लाभली आहे. ज्या कामात विधवा स्त्रियांच्या प्रश्न समाजाच्या हेटाळणीचा विषय होता. त्या काळात म. कर्वे यांनी हजारो निराधार, निराश्रित विधवांना शिक्षण देऊन स्वावलंबी बनवले. त्यांना पुनर्विवाहाची संधी प्राप्त करून दिली. एखादी सामाजिक समस्या विचारपूर्वक, प्रदीर्घ परिश्रम घेऊन कशी सोडवावी याचा दुर्मिळ आदर्श वस्तुपाठ म. कर्वे यांच्या कायर्ने निर्माण केला. त्यांना समाजसुधारकाप्रमाणे सच्चे समाजसेवक म्हणणे अधिक औचित्यपूर्ण ठरेल.

म. कर्वे यांचे १०४ वर्षांचे आयुष्य पूर्णपणे संस्थापय होते. आपल्या गावाच्या विकासासाठी आर्थिक मदत देणारा 'मुरुड फंड' त्यांनी. इ.स. १८८६ साली सुरु केला. स्त्रियांच्या उद्घारासाठी आमरण कार्य करणारे कार्यकर्ते निर्माण ब्हावेत म्हणून त्यांनी इ.स. १९१० मध्ये 'निष्काम मठ' स्थापन केला. इ.स. १९३६ सालच्या त्यांच्या 'महाराष्ट्र ग्राम प्राथमिक शिक्षण मंडळ' या संस्थेने ग्रामीण भागात शिक्षण प्रसाराचे कार्य केले. तर त्यांच्या 'समता संघा' (१९४४) ने जातिभेद आणि अस्पृश्यता निवारणाची कामगिरी पार पाडली.

स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर अखंड कार्यरत राहिलेल्या म. कर्वे यांना 'भारतरत्न' ही पदवी देण्यात आली. एका समाजसुधारकाचा हा सर्वोच्च गौरव निश्चितच स्पृहणीय आहे.

महात्मा गांधी (१८६९-१९४८)

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला लोकाभिमुख करून तिची पूर्ती स्वातंत्र्यप्राप्तीत करणारे एक महान नेते म्हणून म. गांधी ओळखले जातात. त्यांचे धर्म आणि समाजसुधारणाविषयक चिंतन अत्यंत मौलिक स्वरूपाचे आहे. वेगवेगळ्या विषयांवरील त्यांचे मूलभूत विचार ‘गांधीवाद’ म्हणून ओळखले जातात. त्यातील धर्म आणि समाज सुधारणाविषयक त्यांचे विचार आपण थोडक्यात समजून घेऊ.

अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य आणि अपरिग्रह या पाच नैतिक नियमांवर त्यांची विचारसरणी आधारलेली होती. नीतीशास्त्र, राजनीती आणि समाजरचना यांना आधारभूत होईल असा धार्मिक मानवतावाद म. गांधीना अभिप्रेत होता. सत्य आणि अहिंसा या तत्त्वांवर आधारित रस्कीनच्या पुस्तकावरून सुचलेला ‘सर्वोदयवाद’ म. गांधीनी स्वीकारला. व्यक्तीप्रमाणे समाजाचीही सामाजिक व राजकीय प्रगती होत असते हे सर्वोदयवादाचे मुख्य सूत्र आहे. दलित आणि पीडित वर्गाची सेवा करून त्यांना समर्पेचा न्याय मिळवून दिला पाहिजे, त्यासाठी सत्याग्रह हे एक साधन आहे. उच्चनीच भाव आणि अस्पृश्यता नष्ट करणे यासाठी सामाजिक प्रगतीची गरज आहे, असे म. गांधीनी म्हटले आहे.

आपल्या काळातील सामाजिक प्रश्न सोडविण्यासाठी म. गांधीनी प्रत्यक्ष कृतीवर भर दिला. ते एक आदर्शवादी व्यवहारचतुर राजकारणी होते. त्यांच्या सामाजिक चळवळीना अध्यात्मनिष्ठ मानवतावादाची पारश्वभूमी होती. ‘मानवप्रतिष्ठा’ हे त्यांच्या विचारांचे केंद्रस्थान होते. यादृष्टीने त्यांनी अस्पृश्यांना ‘हरिजन’ असे नाव दिले. ‘अस्पृश्यता शास्त्रसंमत आहे असे सिद्ध करू इच्छिणारा. संपूर्ण हिंदू समाज जरी माझ्याविरुद्ध एकवटला तरी मी माझ्या विचारांपासून तसुभरही बाजूला होणार नाही. कारण सदसदविकेकबुद्धीचा निर्णय बहुमतावर अवलंबून नसतो’ असे त्यांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे.

आपल्याला उपेक्षित असलेल्या सुधारणांविषयी हळूहळू पण दृढपणे जनमत तयार करावे आणि मग लोकांना परिवर्तनासाठी कार्यप्रवृत्त करावे हा राजमार्ग म. गांधीनी दाखविला.

सारांश, श्रमप्रतिष्ठा, कृतिप्रवणता, विश्वबंधुता, नीतिमत्ता हे म. गांधीच्या समाजसुधारणाविषयक विचारांचे सार आहे.

अमृतलाल विठ्ठलदास ठक्कर (१८६९-१९५१)

‘ठक्कर बाप्पा’ या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या या समाजसुधारकाचे कार्यक्षेत्र प्रामुख्याने गुजरात प्रांतात होते. १९१४ साली मुंबई महानगरपालिकेतील नोकरी सोडून त्यांनी

‘भारतसेवक’ समाजांचे सदस्यत्व स्वीकारले. ओरिसा, आसाम, उत्तर प्रदेश, इत्यादी प्रांतांमध्ये त्यांनी दुष्काळ निवारणाचे कार्य केले. ‘भिल्लसेवा मंडळ’ आणि ‘अंत्यज सेवा मंडळ’ या संस्था स्थापन करून ठक्कर बाप्पांनी हरिजन-गिरीजन समाजामध्ये प्रबोधनाचे फार मोठे कार्य केले. भंग्यांसाठी धर्मशास्त्रा आणि अस्पृश्यांसाठी विहिरी बांधण्यात त्यांनी विशेष पुढाकार घेतला. म. गांधीच्या ‘हरिजन सेवक संघ’चे मुख्य कार्यवाह म्हणून त्यांचे कार्य लक्षणीय आहे. भारतातील निरनिराळ्या प्रांतांतील मागासलेल्या जातीजमातींची पाहणी करण्याची कामगिरी त्यांनी कसोशीने पार पाडली. तिच्या आधारे स्वतंत्र भारतात आदिवासी कल्याण विषयक कायदे करण्यात आले.

राजर्षी शाहू महाराज (१८७६-१९२२)

आधुनिक महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणांच्या चळवळीत एका संस्थानिकाने म्हणजे राजर्षी शाहू महाराजांनी सहभागी व्हावे, ही घटना विशेष उल्लेखनीय म्हणावी लागेल. कोल्हापूर संस्थानचे अधिपती म्हणून त्यांनी इ.स. १८९४ पासून राज्यकारभाराला प्रारंभ केला. त्यांचा सामाजिक दृष्टिकोन अत्यंत विशाल आणि पुरोगामी होता.

शेतकरी हा राज्याचा कणा आहे हे लक्षात घेऊन राजर्षी शाहू महाराजांनी विविध सुधारणा अंमलात आणल्या. शेतीला बारमाही पाणी मिळण्यासाठी त्यांनी भोगावती नदीवर धरण बांधले. शेतमालाला रास्त भाव मिळण्याची सोय केली. तसेच कोल्हापूर परिसरात इ.स. १९०६ साली सूत आणि कापड गिरणी सुरू केली. भारताच्या सहकारी क्षेत्रातील हा पहिला उद्योग आहे. सरकारी कामकाजातील मोडी लिपीचा वापर त्यांनी थांबवला. शेतकऱ्यांना व्यवहार सुलभ व्हावा, ही त्यामागील दृष्टी होती. शेतकऱ्यांच्या मुलांसाठी शाळा आणि वसतिगृहे बांधण्यावर त्यांनी भर दिला.

सामाजिक सुधारणा आणि प्रबोधनासाठी आवश्यक असे कायदे करण्यावर राजर्षी शाहू महाराजांचा कटाक्ष होता. पुनर्विवाहाला प्रोत्साहन देण्यासाठी त्यांनी ‘पुनर्विवाह नोंदवणी कायदा’ अंमलात आणला तसेच आंतरजातीय विवाहसंबंधीचा कायदा करून जातिभेदावर हल्ला चढवला. इ.स. १९२० साली राजर्षी शाहू महाराजांनी ‘हिंदूसंहिता’ आपल्या राज्यात लागू केली. ती नुसार जन्माधिष्ठित भेदभावांना तिळांजली मिळाली. सर्व हिंदू समान आहेत, हे तत्त्व प्रस्थापित झाले आणि धर्माच्या नावाखाली काही जातींना मिळणारे अनावश्यक लाभ बंद झाले. ‘हल्लीच्या परिस्थितीत जातिभेद मोडून ऐक्य असणे फारच इष्ट आहे. जपानने ‘देशाचे कल्याण’ हाच आपला धर्म समजून जातिभेद मोडल्यामुळे तो देश आता किती पुढे आला आहे’ असे उद्गार शाहू महाराजांनी एके ठिकाणी काढले आहेत.

संत गाडगेबाबा (१८७६-१९५६)

एक निरक्षर व्यक्ती समाजसुधारणेचे कार्य किंती व्यापक प्रमाणात करू शकते याचे उदाहरण म्हणजे संत गाडगेबाबांचे जीवनकार्य होय. त्यांनी आयुष्यभर कीर्तने करून, संपूर्ण महाराष्ट्र पायाखाली घालून लोकजागृतीचे असामान्य कार्य केले. त्यांच्यामागे कुठलीही संस्था किंवा संघटना नव्हती. या देशातील गोरगडीब जनतेला, दरिद्रीनारायणाला गाडगेबाबांनी जाणून घेतले. त्यांच्या हालअपेष्ट कमी करण्यासाठी सदोदित प्रथल केले.

गाडगेबाबा आपल्या कीर्तनांमधून पुढीलप्रमाणे उपदेश करीत. दगडधोऱ्यांची पूजा करू नका. नवसाच्या नावाखाली कर्ज काढू नका. आणि मुक्या प्राण्यांची हत्या करू नका. तीर्थक्षेत्रांना जाऊन कर्मकांडात पैशाची उधळपट्टी करू नका.

गोरगडीब जनतेला त्यांच्याच भाषेत त्यांच्या आर्थिक व धार्मिक शोषणाची जाणीव गाडगेबाबा करून देत असत. मूर्तिपूजा, अंधश्रद्धा आणि धार्मिक कर्मकांड यांच्यावर त्यांच्याइतकी जलजलीत टीका कोणत्याही समाजसुधारकाने केली नसेल.

गाडगेबाबांजवळ उपदेशप्रमाणे विधायक कार्याची दृष्टी होती. म्हणून त्यांनी अनेक ठिकाणी धर्मशाळा, अन्नछत्रे, पाणपोया उभारल्या. त्यांची भूतदया माणसांप्रमाणे पश्चात्यांना सामावून घेणारी होती. त्यांच्यासाठी त्यांनी पाणी पिष्टाचे हौद आणि राहण्यासाठी गोठे बांधले. पशुहत्या थांबविण्यासाठी गाडगेबाबा स्वतः कत्तलखान्यात जात असत.

सारांश, गाडगेबाबांच्या सामाजिक सुधारणा समतावादी विचारांवर आधारित होत्या. त्यांना भूतदयांची आणि मानवतावादाची भक्तकम जोड लाभलेली होती.

स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकर (१८८३-१९६६)

भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी आपले प्राण पणाला लावून स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी केलेला त्याग सर्वज्ञात आहे. त्यांनी धर्म आणि समाजसुधारणेच्या क्षेत्रात लक्षणीय कार्य केले आहे. त्यासाठी त्यांना स्वकियांशी तीव्र स्वरूपाचा संघर्षही करावा लागला.

आपली भूमिका स्पष्ट करताना एके ठिकाणी स्वातंत्र्यवीर सावरकर म्हणतात. ‘जर आम्ही हिंदू धर्मातील जन्मजात जातिभेदाचा समूल उच्छेद करू तरच तरू व राष्ट्र म्हणून, धर्म म्हणून यापुढे जगू शकू. जातिभेद हेच आपल्या समाजाच्या अवनतीचे मूळ आहे. त्या रोगाचे निर्मूलन झाले नाही तर आपल्या देशाला जे स्वातंत्र्य मिळेल ते नष्ट होण्याचा धोका सतत राहील, असे त्यांना वाटत असे.

अस्पृश्यता निवारण हा स्वातंत्र्यवीर सावरकरांच्या सामाजिक सुधारणांचा मुख्य गाभा होता. त्यासाठी त्यांनी

सहभोजनाचा पुरस्कार केला. एखादी चळवळ चालवावी त्याप्रमाणे त्यांनी सहभोजनाचे असंख्य कार्यक्रम घुडवून आणले. रत्नागिरी जिल्हा हे त्यांचे मुख्य कार्यक्षेत्र होते. त्या भागात सहभोजनांनी फार मोठ्या प्रमाणात परिवर्तन घडवून आणले. स्पृश्य आणि अस्पृश्य हा भेद मिटत गेला. रेटी व्यवहारापाठोपाठ सामाजिक व्यवहार आणि अभिसरण सुरु झाले.

स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी आपल्या देशाच्या इतिहासांचे सखोल चिंतन केले. त्यांच्यामध्ये, जुन्या काळात चारही वर्णात परस्पर विवाह होत असत. जातिभेद नव्हता. त्यामुळे आज सर्व जातींमध्ये विलक्षण सरमिसळ झाली आहे. हिंदू समाजाला अधेगतीला न्यायला कारणीभूत असलेल्या सिंधूबंदी, व्यवसायबंदी, स्पर्शबंदी, रोटीबंदी, बेटीबंदी, वेदोक्तबंदी, यांच्यावर स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी कडाडून हल्ला केला. ‘धर्म’ राष्ट्राच्या बांधणीसाठी अत्यावश्यक असला तरी ‘धर्मभोळेपणा’ त्यांना मान्य नव्हतो. ‘गाय’ ही उपयुक्त पशू आहे, माता नव्हे, देवता तर नव्हेच नव्हे हे त्यांचे विधान खलबळजनक ठरले. स्वातंत्र्यवीर सावरकर विज्ञाननिष्ठ असल्यामुळे त्यांचे प्रतिपादन सुबुद्ध मंडळीना नेहमीच मार्गदर्शक होत असे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (१८९१-१९५६)

विसाव्या शतकात रुढीप्रिय, परंपराप्रिय आणि सनातनी विचारधारांशी ज्यांनी तीव्र संघर्ष केला आणि आपल्या देशाच्या इतिहासात क्रांतिकारक परिवर्तन घडवून आणले असे थोर समाजसुधारक म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आहेत. त्यांनी महात्मा फुले यांच्यापासून प्रेरणा घेऊन प्रस्थापित समाजातील विषमतेविरुद्ध प्रखर संघर्ष केला. समाजाच्या स्वाभाविक प्रगतीला सर्वांत मोठा अडथळा विषमतेमुळे होत असतो. ती नष्ट केल्याशिवाय सामाजिक समता निर्माण होणे अशक्य आहे, हे डॉ. आंबेडकरांनी ओळखले आणि त्यानुसार त्यांनी पावले उचलली.

भारतातील जातिप्रधान समाजरचना अत्यंत जाचक, अशास्त्रीय आणि अन्यायकारक होती, तिला सर्वकष विरोध करणे अशक्यप्राय होते. कारण समाजरचनेचा पाया धर्मव्यवस्था होता. डॉ. आंबेडकरांनी प्रथमतः ही धर्मव्यवस्था सुधारावी यासाठी कल्ककळीचे प्रामाणिक प्रयत्न केले. महाड येथील चवदार तळजाचे पाणी पिण्याचा आणि नाशिक येथील काळाराम मंदिर प्रवेशाचा सत्याग्रह, यांचा प्रयत्नांच्या संदर्भात उल्लेख करता येईल. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव यावर आधारित समाजरचना आकाराला यावी, यासाठी त्यांचे प्रयास होते.

तथापि, कोणत्याही मार्गाने हिंदू समाज बदलत नाही हे लक्षात आल्यावर त्यांच्या मनात धर्मातिराचे विचार येऊ लागले.

आपण धर्मातर करणार आहोत अशी घोषणा करून त्यांनी सुमारे वीस वर्षे वाट पाहिली. त्यामुळे महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासात धर्मातराची विस्तृत चर्चा झालेली आहे.

अस्पृश्यता निवारण कार्याला आक्रमक रूप म. फुले यांच्या काळात आले. डॉ. आंबेडकरांनी ते कार्य पुढे चालवले. अनेक समाजसुधारकांनी अस्पृश्यतेची रुढी अमानुष आणि अन्यायकारक असल्याचे वारंवार सांगितले होते. डॉ. आंबेडकरांनी त्याच्या पुढे जाऊन अस्पृश्य समाजाची अस्मिता जागृत केली. त्याला स्वतःच्या पायावर उभे केले. ते म्हणतात., ‘तुम्ही माणसासारखे माणूस आहात, तुम्ही या देशाचे रहिवासी आहात. तुम्हाला अन्न, वस्त्र, आसरा इतर भारतीयांच्या बरोबरीने मिळणे हा तुमचा जन्मसिद्ध हक्क आहे. म्हणून तुम्हाला स्वाभिमानाने जगायचे असेल तर स्वावर्लंबन हाच खरा आत्मेद्वाराचा मार्ग आहे, हे लक्षात घ्या.’

डॉ. आंबेडकरांना सामाजिक न्यायाची प्रतिष्ठापना करताना कटू संघर्ष करावा लागला. चवदार तळच्याचा सत्याग्रह, मंदिर प्रवेशाचा सत्याग्रह, मनुस्मृतीचे दहन, इत्यादी चलवळी म्हणजे सामाजिक न्याय मिळविण्याचा प्रयत्नच होता.

समान संधी आणि समान अधिकार यांसाठीही डॉ. आंबेडकरांनी संघर्ष केला. तसेच धर्मबंधने आणि वर्ण व्यवस्थेच्या नावाखाली जे जोखड अस्पृश्य समाजाच्या मानगुटीवर होते ते उतरविणे अत्यावश्यक होते. जोपर्यंत समाजाच्या तळागाळातील माणसाला सर्व प्रकारचे स्वातंत्र्य मिळत नाही तोपर्यंत राष्ट्राच्या राजकीय स्वातंत्र्याला काहीच अर्थ नाही असे डॉ. आंबेडकरांना वाटत असे.

भारतातील जातिसंस्था ही केवळ श्रमविभागणी नसून श्रमिकांचीही कृत्रिम विभागणी करणारी आहे. त्यामुळे हिंदू जनसमुदायाला ‘समाज’ म्हणता येणार नाही असे स्पष्ट करून डॉ. आंबेडकर पुढे म्हणतात. जातिसंस्था नष्ट करण्याचा प्रभावी उपाय म्हणजे आंतरजातीय विवाह रूढ करणे होय.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी समाजसुधारणेच्या कार्यातील सर्वोच्च शिखर गाठले. आपल्या लाखो अनुयायांसह त्यांनी बौद्ध धर्मात प्रवेश केला. हे धर्मचक्र परिवर्तन जगाच्या इतिहासात अद्वितीय ठरले आहे.

समारोप : आतापर्यंत आपण ज्या समाजसुधारकांची ओळख करून घेतली त्यांच्या कार्याचा संबंध महिला, दलित, आदिवासी, कष्टकरी, इत्यादींशी आहे. याशिवाय अनेक समाजसुधारकांनी जीवनाच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रांना वाहून घेतले आहे, त्यांचे कार्य गाजावाजा न होता चालू असते, याचे भान आपण ठेवले पाहिजे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात सामाजिक प्रबोधनाच्या चलवळीचे प्रमाण कमी झालेले दिसते. हक्क आणि कर्तव्ये यांच्या लढाईत अनेक सामाजिक संघटनांनी अधिकाधिक

हंकक मिळावेत म्हणून आपले लक्ष केंद्रित केले असावे. त्यामानाने कर्तव्यपूर्तीकडे दुर्लक्ष झाले असावे. याचा परिणाम प्रबोधनाच्या चलवळीवर नक्कीच झालेला आहे. संसदीय लोकशाहीच्या माध्यमातून सर्वांना समान न्याय देणारी समाजवादी समाजरचना प्रस्थापित होईल असे वाटत होते. प्रत्यक्षात आपल्या देशातील सगळे राजकीय पक्ष आणि त्यांना पूरक असलेल्या सामाजिक संघटना निवडणुकींच्या राजकारणात अडकल्याचे दिसते. पक्षनिरपेक्ष भूमिका घेऊन जनमत, लोकशाही, लोकशिक्षण, सामाजिक प्रबोधन या गोष्टी गौण ठरू लागल्या आहेत. राजकीय पक्षांची ताकद निवडणुका लढविण्यातच संपून जात असावी.

भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त होऊ पंचावन्न वर्षे झाली तरी आपल्या देशातील अनेक सामाजिक प्रश्न सुटण्याची चिन्हे दिसत नाहीत. उलट त्यांच्याबाबत गोंधळाची आणि गुंतागुंतीची अवस्था निर्माण होत आहे. आपल्या राज्यघटनेत ‘धर्मनिरपेक्ष, कल्याणकारी, समाजवादी समाजरचना असलेले राष्ट्र’ निर्माण करण्याचे नमूद करण्यात आलेले आहे. त्या दृष्टीने आपली वाटचाल कितपत झाली, याचा शोध प्रत्येक नागरिकाने आपल्या मनाशी घेण्याची नितांत आवश्यकता आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

(अ) खालील प्रश्नांची प्रत्येकी एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

(०१) सतिप्रथेची चाल के व्हा आणि कोणाच्या प्रयत्नांनी बंद झाली?

(०२) राजा राममोहन रॉय यांनी संस्कृत कॉलेज स्थापनेला विरोध का केला?

(०३) ब्राह्मी समाजाचे स्थापना वर्ष सांगून त्याचे मुख्य सूत्र स्पष्ट करा.

(०४) राजा राममोहन रॉय यांची अमूल्य देणगी कोणती?

(०५) म. फुले यांना कोणत्या ग्रंथापासून सुधारणा कार्याची प्रेरणा मिळाली?

(०६) इ.स. १८६३ साली म. फुले यांनी कोणती संस्था स्थापन केली?

(०७) म. फुले यांनी ब्रिटिश राजवटीच्या आर्थिक धोरणावर कोणत्या ग्रंथात टीका केली?

(०८) म. फुले यांनी कोणती विचारसरणी मांडली?

(०९) गो. ग. आगरकरांवर कोणत्या ग्रंथकारांचे संस्कार झाले?

(१०) गो. ग. आगरकरांचा बाणा आणि ध्येय स्पष्ट करा.

(११) गो. ग. आगरकरांच्या सुधारणा विचारांचा मुख्य गाभा कोणता?

(१२) गो. ग. आगरकरांनी कोणत्या विषयांचा परामर्श घेतला?

(१३) महर्षी कर्वे यांनी विधवांच्या संदर्भात केलेले कार्य स्पष्ट करा.

(१४) महिला विद्यापीठाचे नाव सांगून स्थापना वर्ष लिहा.

(१५) महर्षी कर्वे यांना कोणता सर्वोच्च सन्मान प्राप्त झाला?

(१६) म. गांधींच्या सर्वोदय वादाचे मुख्य सूत्र स्पष्ट करा.

(१७) म. गांधींच्यां विचारसरणीचे केंद्र स्थान कोणते होते?

(१८) म. गांधींच्या समाजसुधारणाविषयक विचारांचे सार लिहा.

(१९) ठक्कर बापांनी स्थापन केलेल्या संस्थांची नावे लिहा.

(२०) शाहू महाराजांच्या हिंदू संहितेने कोणता परिणाम साधला?

(आ) गाळलेल्या जागा भरा.

(१) गाडगेबाबांच्या सुधारणा _____ विचारांवर आधारित होत्या.

(२) जातिभेद हे आपल्या समाजाच्या _____ मूळ आहे. असे स्वातंत्र्यवीर सावरकर म्हणत.

(३) स्वातंत्र्यवीर सावरकरांच्या मते, _____ राष्ट्राच्या बांधणीसाठी अत्यावश्यक असला तरी _____ उपयोगी नाही.

(४) डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्य समाजाची _____ जागृत केली.

(५) डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या लाखो अनुयायांसह बौद्ध धर्मात प्रवेश करून _____ केले.

शब्दप्रामाण्य : धर्मग्रंथादित शब्दबद्ध झालेल्या ज्ञानावर संपूर्ण विश्वास प्रदर्शित करणे, त्याविषयी कुठलाही संशय वा अविश्वास व्यक्त करता कामा नये अशी दृढ समजूत.

पारलैकिक : जे लैकिक किंवा वास्तव नाही ते आधिभौतिक. **ऐहिक जग :** भौतिक, वास्तव जग. जे पारमार्थिक नाही, पारलैकिक नाही ते वास्तव जग.

२.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ?

(अ) (०१) ब्रिटिशांच्या आगमनापूर्वी भारतातील समाजस्थिती गतिशून्य, स्थितीशील आणि पंपराप्रिय स्वरूपाची होती.

(०२) ब्रिटिशपूर्व भारतावर रुढी, अंधश्रद्धा, जातिभेद, कर्मकांड, पंपरांची निमूट स्वीकृती, इत्यादींची पकड होती.

(०३) ब्रिटिशपूर्व काळात समुद्रप्रवास करणे, स्त्रियांना शिकविणे, विशिष्ट जातीतील लोकांना स्पर्श करणे, त्यांच्या हातचे अन्न खाणे या गोर्झीना पाप मानले जाऊ लागले.

(०४) भारतीय व्यापारी परदेशात जाण्याचे प्रमाण कमी होऊन परदेशी व्यापारी भारतात येण्याचे प्रमाण वाढल्याने भारताचे आर्थिक परावर्लंबन वाढले.

(०५) आपल्या देशातील शेतीचे स्वरूप निसर्गाच्या लहरीवर अवलंबून असलेले, निस्तसाही, गतानुगतिक आणि पारंपरिक स्वरूपाचे राहिले.

(०६) मोगल आणि मराठ्यांच्या राजवटींना निरनिराळ्या मानवी समाजांना एकात्मतेच्या सूत्रात गुंफण्यात, त्यांच्यात उद्यमशीलता निर्माण करण्यात आणि त्यांना गतिमान ठेवण्यात अपयश आले.

(०७) आपली सामाजिक बांधणी टिकून राहणे, न बदलणे, शब्दप्रामाण्य, समान श्रद्धास्थानांचा अभाव, वरवरची एकता या वैशिष्ट्यांची होती.

(०८) कोणत्याही क्षेत्रातील अधिकारी व्यक्तींचा सांगितलेला शब्द (ज्ञान) किंवा लिहून ठेवलेला शब्द (ज्ञान) प्रमाण मानण्याची प्रवृत्ती म्हणजे शब्दप्रामाण्य होय.

(०९) जात ही प्रत्येक व्यक्तीची ओळख, उपास्यदेवता, उपासना पद्धती, धार्मिक आचार-विचारांची

२.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

आधिभौतिक जग : पंचेंद्रियांना अनुभवता येत नाही अशा अभासयुक्त, मायामय जगाची परिकल्पना.

जरठविवाह : विवाहाचे वय उलटून गेलेल्या, उतार वयातील व्यक्तींचे विवाह.

धारणा : धारण करणे, ग्रहण करणे.

भिन्नता यामुळे भारतीय समाज एकत्र होता पण एक नव्हता असे विधान केले जाते.

- (१०) भारतीय प्रबोधनाची चाहूल राज्यव्यवस्था, अर्थव्यवस्था, समाजव्यवस्था, शिक्षणव्यवस्था, इत्यादी क्षेत्रांत लागली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) (१) अभाव प्रभाव, (२) सुशिक्षित, (३) कंगाल, दुबळा, परावलंबी, (४) एकछत्री, (५) बंगाल.
(आ) (१) (क) (५), (ख) (१), (ग) (२), (घ) (३), (च) (४).
(इ) (१) बरोबर, (२) चूक, (३) बरोबर, (४) चूक, (५) बरोबर.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (अ) (१) महासागरासारखा आहे. त्याच्यात सर्व प्रकारची विविधता पूर्वीपासून अस्तित्वात आहे.
(२) शूद्रांना कर्मजात हालअपेष्टा अशी भारताची सामाजिक बांधणी होती.
(३) स्त्रीवर्ग होय.
(४) सर्वसाधारणपणे समाजरचनेत तिचे स्थान नेहमीच गौण आणि दुर्यम राहिले.
(५) अस्पृश्य, आदिवासी, भटके हे त्या उतरंडीच्या तळाशी होते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (अ) (०१) सतिप्रथेची चाल इ.स. १८२९ साली राजा राममोहन रॉय आणि लॉर्ड बैटिंक यांच्या प्रयत्नांनी बंद झाली.
(०२) राजा राममोहन रॉय यांनी संस्कृत कॉलेज स्थापनेला विरोध केला कारण भारताच्या भाग्योदयासाठी पाश्चात्य पद्धतीचे शिक्षण देण्याची व्यवस्था व्हावी, असा त्यांचा आग्रह होता.
(०३) ब्राह्मो समाज इ.स. १८२८ साली स्थापन झाला असून ‘ईश्वरपूजा म्हणजे ईश्वराच्या गुणांचे चिंतन’ हे त्याचे मुख्य सूत्र होते.
(०४) बुद्धिप्रामाण्य, व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि मानवी समानता ही राजा राममोहन रॉय यांची अमूल्य देणगी आहे.
(०५) म. फुले यांना टॉमन पेन यांच्या ‘राईट्स ऑफ द मॅन’ या ग्रंथापासून सुधारणा कार्याची प्रेरणा मिळाली.

- (०६) इ.स. १८६३ साली म. फुले यांनी ‘बालहत्या प्रतिबंधक गृहा’ची स्थापना केली.
(०७) म. फुले यांनी ‘शेतकऱ्याचा आसूड’ या ग्रंथात ब्रिटिश राजवटीच्या आर्थिक धोरणावर टीका केली आहे.
(०८) म. फुले यांनी स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव या मूल्यांवर आधारित विश्वकुटुंबवादी विचारसरणी मंडली.
(०९) गो. ग. आगरकरांवर जॉन स्टुअर्ट मिल आणि हर्बर्ट स्पेन्सर या ग्रंथकारांचे संस्कार झाले.
(१०) गो. ग. आगरकरांचा बाणा ‘इष्ट असेल तर बोलणार आणि साध्य असेल ते करणार’ हा होता आणि मनुष्य जातीचे ऐहिक सुखसंवर्धन हे ध्येय होते.
(११) स्त्री-सुधारणाविषयक सूक्ष्म आणि सखोल विचार हा आगरकरांच्या सुधारणा विचारांचा मुख्य गाभा होता.
(१२) स्त्रियांचे पोषाख, विधवांचे केशवपन, सोबळे ओवळे, त्यांचे शहरीकरण, विवाहाचे संमतीवय, इत्यादी विषयांचा गो. ग. आगरकरांनी परामर्श घेतला.
(१३) महर्षी कर्वे यांनी इ.स. १८९१ साली स्वतः एका विधवेशी पुनर्विवाह करून पुढील काळात इ.स. १८९३ साली ‘विधवा विवाह प्रतिबंध निवारक मंडळ’ ही संस्था स्थापना केली.
(१४) ‘श्रीमती नाथीबाई दामोदरदास ठाकरसी महिला विद्यापीठ’ असे महिला विद्यापीठाचे नाव असून त्याची स्थापना इ.स. १९१६ साली झाली.
(१५) महर्षी कर्वे यांना ‘भारतरत्न’ या पदवीने गौरविण्यात आले.
(१६) व्यक्तीप्रमाणे समाजाचीही सामाजिक व राजकीय प्रगती होत असते, हे सर्वोदयवादाचे मुख्य सूत्र आहे.
(१७) म. गांधीच्या विचारसरणीचे केंद्रस्थान ‘मानव प्रतिष्ठा’ हे होते.
(१८) श्रमप्रतिष्ठा, कृतिप्रवणता, विश्वबंधूता, नीतिमयता हे म. गांधीच्या समाज-सुधारणाविषयक विचारांचे सार होते.
(१९) ठक्कर बाप्पांनी स्थापन केलेल्या संस्थांची नावे ‘भिल्ल सेवा मंडळ’, ‘अंत्यज सेवा मंडळ’ अशी होती.

(२०) शाहू महाराजांच्या 'हिंदू संहिते'मुळे त्यांच्या राज्यात जन्माधिष्ठित भेदभावांना तिलांजली मिळाली.

(आ) (१) समतावादी, (२) अवनंतीचे, (३) धर्म, धर्मभोक्तेपणा, (४) अस्मिता, (५) धर्मचक्र परिवर्तन.

२.५ सारांश

भारतीय समाजजीवनाच्या गेल्या एक हजार वर्षांचा इतिहास डोळ्यांसमोर आणला तर पहिली सुमारे आठशे वर्षे शांत, स्थितीशील, परंपरावादी होती हे लक्षात येते. नंतरची दोनशे वर्षे मात्र कमालीची खळबळजनक आणि प्रगतीकारक ठरली. याच काळात आपल्या देशात सामाजिक पुनर्बाधणीला चालना मिळाली. आपल्या देशावर ब्रिटिश राजवटीच्या आधी मोगल आणि मराठ्यांनी अनेक वर्षे सत्ता गाजवली. तिचा परिणाम जनजीवनावर झालेला दिसत नाही. ब्रिटिश राजवटीने मात्र जनजीवन ढवळून निघाले. असे होण्याची कारणे आपण या घटकात सविस्तर समजून घेतली आहेत. भारतीय प्रबोधनाची व्याप्ती केवळ समाज जीवनापुरती मर्यादित नसून संपूर्ण भारतीय जीवनावर त्या प्रबोधनाने सखोल, मूलगामी परिणाम केला. आपला गतानुगतिक समाज हल्लूहल्लू बदलत गेला. ही प्रक्रिया उत्कांतीच्या स्वरूपाची होती. निरनिराळ्या समाजसुधारकांनी वेगवेगळी जीवनक्षेत्रे निवळून परिवर्तनाला करी गती दिली हे आपण या घटकात समजून घेतले.

सारांश रूपाने म्हणायचे झाले तर गेल्याच पाच हजार वर्षांमध्ये जी सामाजिक बांधणी झाली होती तिच्यातील अन्यायकारक घटक, जाचक ठरणारी सामाजिक विषमता, शब्दप्रामाण्यवाद, वर्ण आणि जाती वर्चस्व, स्त्री-पुरुष असमानता, इत्यादी दोषांना दूर सारून, एकोणिसाब्या आणि विसाब्या शतकात सामाजिक पुनर्बाधणी कशा प्रकारे झाली याचा स्थूल परिचय 'आपण या घटकात करून घेतला आहे.

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय

- (१) भारतीय प्रबोधनाची पार्श्वभूमी सविस्तर विशद करा.
- (२) ब्रिटिशपूर्वकालीन समाजस्थितीच्या अधोगतीची कारणे स्पष्ट करा.
- (३) भारतातील सामाजिक बांधणीच्या स्वरूपाचे विवेचन करा.
- (४) ब्रिटिशांच्या राजवटीचे बेरेवाईट परिणाम सविस्तर सांगा.
- (५) एकोणिसाब्या शतकातील समाजसुधारकांच्या कार्याचा आढावा घ्या.
- (६) विसाब्या शतकातील समाजसुधारकांनी कोणती कामगिरी बजावली, ते सोदाहरण लिहा.

२.७ क्षेत्रीय कार्य

- (१) तुम्ही अभ्यासलेल्या समाजसुधारकांची चरित्रे मिळवून त्यांचे वाचन करा.
- (२) एखाद्या विद्यमान समाजसुधारकाची मुलाखत घ्या.

२.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) कुरुंदरकर, नरहर : अन्वय
- (२) गर्ग, स. मा. (संपादक) : भारतीय समाज विज्ञान कोश.
- (३) दुबे, श्यामाचरण : भारतीय समाज.
- (४) सरदार, गं. बा. : महाराष्ट्रातील समाज परिवर्तनाच्या दिशा.
- (५) सरदार गं. बा. (संपादक) : महाराष्ट्र जीवन खंड १ आणि २.

घटक ३ : भारतीय राज्यघटना : सरनाम्यातील सामाजिक आशय

अनुक्रमणिका

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रास्ताविक
- ३.२ विषय-विवेचन
 - ३.२.१ भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील एकता
 - ३.२.२ संविधानाची स्वातंत्र्यपूर्व पाश्वर्भूमी
 - ३.२.३ संविधानाची निर्मिती प्रक्रिया
 - ३.२.४ संविधानातील सरनाम्याचे स्थान
 - ३.२.५ संविधानाचा सामाजिक आशय
 - ३.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
 - ३.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
 - ३.५ सारांश
 - ३.६ सरावासाठी स्वाध्याय
 - ३.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

३.० उद्दिष्टे

- या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला-
- ★ ब्रिटिश राजवटीत संविधानाच्या दृष्टीने कोणत्या घडामोडी झाल्या हे सांगता येईल.
 - ★ स्वतंत्र भारताच्या सामाजिक विकासाला भारतीय संविधान (राज्यघटना) कसे उपकारक आहे. याचे विवेचन करता येईल.
 - ★ भारतीय संविधानाचे मर्म सरनाम्यात कसे आहे याचे विश्लेषण करता येईल.

३.१ प्रास्ताविक

या घटकात आपण प्रथम भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाची ओळख करून घेणार आहोत. त्या आंदोलनाने भारताच्या

सांस्कृतिक एकतेला राष्ट्रीय एकतेची जोड मिळवून दिली. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर नव्या राज्यपद्धतीला नवा आकार देण्याचे कार्य आपल्या संविधानाने कसे केले हेही आपल्याला जाणून घ्यायचे आहे.

कोणत्याही संस्थेचा कारभार सुव्यवस्थितपणाने चालविण्यासाठी जी नियमावली करण्यात येते तिला त्या संस्थेची 'घटना' (संविधान) असे म्हणतात. व्यक्तीच्या आयुष्यापेक्षा कोणत्याही संस्थेचे आयुष्य प्रदीर्घ, शेकडो, हजारो वर्षांचे असते. त्यामुळे संस्थांनी कशा प्रकारे कार्य करावे हे लिखित स्वरूपात घटनेमध्ये सांगितलेले असते. तिच्यातील मार्गदर्शक तत्त्वांचा पावलोपावली आधार घेतला जातो, तसेच उपयोगाही केला जातो. मानवी शरीरात जसे पाठीच्या कण्याचे महत्त्व आहे तसेच संस्था जीवनामध्ये संविधानाचे महत्त्व मानले जाते. म्हणून संविधानाला पवित्र, बंधनकारक आणि मार्गदर्शक मानले जाते.

भारतातील जनजीवन सुरक्षीत आणि सुव्यवस्थित चालण्यासाठी प्राचीन काळापासून आधुनिक काळापर्यंत अनेक घटक कारणीभूत झाले. सुलभ मानवी व्यवहारासाठी धर्मशास्त्र आणि नीतीशास्त्राचे कोणते नियम वेळोवेळी करण्यात आले आणि त्यांचे पालन कसे केले गेले हे आपण आपल्या अभ्यासक्रमाच्या आधीच्या दोन पुस्तकांतून समजून घेतले. या पुस्तकाचा विषय 'सामाजिक पुनर्बाधणीची दिशा' असा आहे. या दृष्टीने आधीच्या घटकात 'भारतीय प्रबोधनाची पाश्वर्भूमी' अभ्यासली आता येथे 'भारतीय संविधानाच्या सरनाम्यातील सामाजिक आशय' आपल्याला जाणून घ्यायचा आहे.

प्राचीन काळापासून आधुनिक काळापर्यंत जातीसंस्था, कुटुंबसंस्था, विवाहसंस्था, इत्यादी संस्थांनी भारताची सामाजिक बांधणी केली हे आधीच्या दोन पुस्तकांतून स्पष्ट झालेले आहे. राज्यसंस्थेनेही सामाजिक बांधणीत आपला वाटा वेळोवेळी उचलला मात्र सुमरे दीडशे वर्षांच्या भारताच्या पारतंत्राच्या काळात भारतीय राज्यसंस्था नवा चेहरामोहरा धारण करू लागली. प्राचीन काळात भारतीय भूपदेशात नंद, गुप्त, मौर्य, राष्ट्रकूट, परमार, कदंब, इत्यादी घराण्यांनी 'राजसत्ते'ची कल्पना रुजवली. मध्ययुगात मुसलमानी राजवटी बराच काळ प्रभावी ठरल्या. त्याचप्रमाणे

यादव, होयसल, चोल, काकतीय, भोसले, पेशवे, इत्यादी घराण्यांनी भारताच्या वेगवेगळ्या भागात राज्य केले. सोलाव्या शतकापासून इंग्रजांचे भारतात आगमन सुरु झाले. १८५८ ते १९४७ या कालखंडात ब्रिटिशांची सत्ता भारतात दृढमूळ होत गेली. एकूण ३१ गव्हर्नर जनरल आणि व्हाईसरॉय मंडळींनी भारताच्या राजसत्तेचे नेतृत्व केले. याच काळात भारताच्या आधीच्या पारंपरिक सामाजिक बांधणीमध्ये बरीच परिवर्तने झाली. ब्रिटिश राजवटीच्या आधीच्या काळात संविधान (घटना) निर्मिती, तिच्या चौकटीत राज्यकारभार करणे, तिला सार्वत्रिक मान्यता असणे या क्रिया घडल्या नाहीत. प्राचीन काळापासून राज्यसत्ता कार्यरत असली तरी तिचे नियंत्रण राजाकडे असे. तो संकेत, अनुभव, पूर्वपरंपरा यांच्या बळावर राज्यकारभार चालवित असे. साहिजिक 'व्यक्तिनिष्ठ' दृष्टिकोनाचा भारतीय राज्यपद्धतीवर प्रभाव होता. ब्रिटिश राज्यकारभारात 'व्यक्तिनिष्ठ' दृष्टिकोनाला 'वस्तुनिष्ठ' दृष्टिकोनाची जोड मिळत गेली. या प्रक्रियेत संविधान (राज्यघटना) हा घटक महत्वाचा ठरला. तो भारतातील सामाजिक पुनर्बांधणीला कसा कारण झाला हे आंपण या घटकात समजून घेणार आहोत.

३.२ विषय-विवेचन

३.२.१ भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील एकता

भारतात ब्रिटिश सत्ता प्रस्थापित होण्याच्या आधीपासून पाच हजार वर्षांची सांस्कृतिक एकता होती. मात्र राष्ट्रवाद, लोकशाही राज्यपद्धती, स्वातंत्र्य-समता-बंधुभाव, इत्यादी मूल्यांची समाजाला जाणीव नव्हती. ती जसजशी वाढत गेली तसा भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाला आकार प्राप्त झाला. हे आंदोलन काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत पसरले त्यास विविध प्रांतीय लोक आणि त्यांचे नेते सहभागी झाले. यादृष्टीने आपण भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील एकतेचा परिचय करून घेऊ या.

इ.स. १८५७-५८ पासून ब्रिटिशांची राजवट भारतात खन्या अथवीने सुरु झाली. त्या आधीची ईस्ट इंडिया कंपनीची राजवट जुलमी आणि शोषक स्वरूपाची होती. कंपनीची नोकरशाही एक प्रकारे अनियंत्रित हुक्मशाही गाजवीत असे. त्यामुळे ज्यांची सत्ता गेली किंवा जाणार अशा संस्थानिकांच्या असंतोषाचा भडका इ.स. १८५७ साली झाला. ब्रिटिश शासनाविरुद्धच्या या पहिल्या उठावाला 'पहिले स्वातंत्र्ययुद्ध' म्हटले जाते. त्याचे नेतृत्व तात्या टोपे, नानासाहेब पेशवे, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, इत्यादींनी केले. ते अयशस्वी ठरले.

तरी त्याने भारतभर स्वातंत्र्यविषयक नवी जाणीव जागृती घडवून आणली. ध्येयवाद आणि राष्ट्रवादाच्या उदयाची पार्श्वभूमी या आंदोलनाने निर्माण केली. त्यात भारताच्या विविध प्रांतांतील समाजघटक प्रथमच एकत्र आले होते. निश्चित नेतृत्वाच्यां अभावी हे आंदोलन फसले असे म्हटले जाते.

इ.स. १८५८ साली राणीचा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला. त्यात धार्मिक स्वातंत्र्य, शिक्षण प्रसार, संस्थानिकांना संरक्षण, इत्यादी धोरणात्मक गोर्ध्ववर भर देण्यात आला होता. त्यांचा एकत्रित परिणाम होऊन ब्रिटिश सत्तेला अल्पावधीत शांतता आणि सुव्यवस्था परिस्थिती निर्माण करण्यात यश आले. त्याचवेळी ही ब्रिटिश सत्ता शस्त्रांच्या बळावर उखडता येणार नाही, हे भारतीयांच्या लक्षात आले. ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध सनदशीर मागाने जाणाऱ्या शांततामय राजकीय चळवळींना प्रारंभ झाला. इ.स. १८५९ साली स्थापन झालेल्या 'इंडियन ऑफ बॅगॉल' या संस्थेचे पुनरुज्जीवन इ.स. १८७६ मध्ये 'इंडियन असोसिएशन ऑफ बॅगॉल प्रेसिडेन्सी' या नावाने झाले. इ.स. १८८१ मध्ये मद्रासला 'महाजनसभा' स्थापन झाली. इ.स. १८८५ मध्ये मुंबईची 'बॉम्बे प्रेसिडेन्सी असोसिएशन' कार्य करू लागली. संस्था संघटनांच्या अशा फुटकळ प्रयत्नांनंतर इ.स. १८८५ मध्ये 'इंडियन नॅशनल कॉंग्रेस' या भारत व्यापी पहिल्या राजकीय पक्षाची स्थापना झाली. त्याने भारताला स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत स्वातंत्र्य आंदोलनाचे सातत्याने नेतृत्व केले. हे नेतृत्व भारताच्या विविध प्रांतांमधून उदयाला आले. तसेच क्रांती करून भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्याची आकांक्षा ठेवणाऱ्या अनेक संघटना निर्माण झाल्या. सारांश भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाचे अनेक पैलू असले तरी त्याचा गाभा एकतेचा आहे. इंडियन नॅशनल कॉंग्रेसच्या पहिल्या अधिवेशनात फिरोजशाह मेहता, दादाभाई नौरोजी, म. गो. रानडे, एस. सुब्रह्मण्यम अय्यर, केशव पिल्ले, बद्रुद्दिन तत्यबजी, इत्यादी नेतेमंडळी सहभागी झाली होती. बंगालचे डब्ल्यू. सी. बॅनर्जी या अधिवेशनाचे अध्यक्ष होते. या संस्थेच्या स्थापनेला व्हाईसरॉय लॉर्ड डफरीन, सर एलन ऑक्टोविंगन ह्याम, इत्यादी ब्रिटिश मंडळींची प्रेरणा होती. वरील नामावलीत भारतातील विविध प्रांतातील मंडळींचा सहभाग स्पष्टपणे जाणवणारा होता. त्यावरून भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील एकता ठळकपणे लक्षात येईल. धर्मभेद, प्रांतभेद, वंशभेद, इत्यादी भेदांवर मात करून भारतात राष्ट्रीय एकात्मता प्रस्थापित करणे हे काँग्रेसचे मुख्य सूत्र होते. ते पुढे कायम राहिले. जसास व्यापारीची क्षण जवळ येत गेला तसे काँग्रेसचे रूपांतर राष्ट्रीय नेते आणि सर्वप्रांतीय लोकांच्या अथांग महासागरात झाले. एखाद्या राजकीय पक्षाने स्वातंत्र्य चळवळीचे प्रदीर्घ, यशस्वी आणि परिणामकारक नेतृत्व करण्याची ही एक असामान्य घटना आहे.

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील काही महत्वाच्या घटनांच्या आधारे आपण या आंदोलनाचे स्वरूप समजून घेऊ. इ.स. १९०५ साली तत्कालीन ब्राह्मिंशराय लॉर्ड कर्झन यांनी बंगालची फाळणी जाहीर केली. तिने प्रचंड जनक्षेभ निर्माण झाला. तेव्हापासून भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाला विशेष गती प्राप्त झाली. ब्रिटिश सत्तेला अर्ज विनंत्या करून, ठराव मंजूर करून स्वातंत्र्याच्या मागणीचा पाठपुरावा करण्याचे धोरण मागे पढून राजकीय नेत्यांनी परिणामकारक कार्यक्रम आखले. कलकत्ता येथे इ.स. १९०६ साली झालेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनाच्या अध्यक्षपदावरून दादाभाई नौरोजी यांनी स्वराज्याचे अधिकार आणि राजकीय सुधारणांचा पुरस्कार केला. स्वराज्य, स्वदेशी, बहिष्कार आणि राष्ट्रीय शिक्षण ही चतुःसूत्री निश्चित करण्यात आली, तिच्या संदर्भात मतभेद होऊन नेमस्त आणि जहाल असे दोन गट पडले. नेमस्त गटाचे नेतृत्व गोपाळकृष्ण गोखले आणि जहाल गटाचे नेतृत्व लोकमान्य टिळकांकडे आले. जहाल गटाला स्वातंत्र्यासाठी झगडणाऱ्या सशस्त्र क्रांतिकारांविषयी सहानुभूती होती. १९०७ साली सुरत येथे झालेल्या काँग्रेस अधिवेशनात नेमस्त आणि जहाल अशी फूट कायम झाली. १९१६ साली लखनौ येथे काँग्रेसचे अधिवेशन झाले तेव्हा हिंदू-मुस्लीम ऐक्याचा प्रश्न अतिशय कठीण झाला होता. अंगी बेझंट आणि लो. टिळक यांनी पुढाकार घेऊन होमरूल लीग चळवळ सुरु केली. इ.स. १९१९ साली पंजाबमध्ये जालियनवाला बागेत ब्रिटिश दडपशाहीच्या निषेधार्थ वीस हजार लोकांची सभा झाली. तिच्यावर ब्रिटिश लष्करी अधिकारी जनरल डायर यांच्या हुक्माने गोळीबार करण्यात आला. शेकडो लोक मृत्युमुखी पडले. या घटनेने स्वातंत्र्य आंदोलन अधिक गतिमान झाले. ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध जनमत तयार झाले. जालियनवाला बागेत झालेल्या हत्याकांडाचे पडसाद भारतभर उमटले. या काळात लाला लजपतराय, लोकमान्य टिळक, बिपिनचंद्र पॉल, हे नेते 'लाल-बाल आणि पॉल' म्हणून सर्वपरिचित झाले. ही तीन नेत्यांच्या नावांची जुळणी म्हणजे विविधतेतील एकता दाखवणारी भारतीय मानसिकता होय. इ.स. १९२० साली लोकमान्य टिळक दिवंगत झाले.

इ.स. १९१९ पासून म. गांधींचे नेतृत्व उदयाला आले. त्यांनी असहकारितेच्या चळवळीचा कार्यक्रम जाहीर केला. इ.स. १९२० साली नागपूर येथे झालेल्या काँग्रेस अधिवेशनात त्या कार्यक्रमाचा ठराव संमत करण्यात आला. या असहकारिता चळवळीत लक्षावधी भारतीय सहभागी झाले. हे आंदोलन दोन वर्षे चालले. त्यात भारताच्या विविध प्रांतांतील लोकांनी उत्स्फूर्तपणे भाग घेतला. मोतीलाल नेहरू, देशबंधू चित्ररंजन दास, न. चिं. केळकर यांनी काँग्रेसांतर्गत 'स्वराज्य पक्ष' स्थापन केला. प. नेहरूंनी नेताजी सुभाषचंद्र बोस व इतर तरुणांच्या

सहकार्याने 'इंडिपेंडेन्स यूथ लीग' हा काँग्रेसांतर्गत गट स्थापन केला. इ.स. १९२९ साली लाहोर कॉन्ग्रेस अधिवेशनाच्या अध्यक्षपदी पं. नेहरूंची निवड झाली. त्यांनी संपूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव संमत करून घेतला. 'स्वातंत्र्य' हे उद्दिष्ट प्राप्त केल्याशिवाय स्वस्थ बसायचे नाही असा निर्धार राष्ट्रीय नेते आणि विविध प्रांतीय भारतीयांनी केला.

इ.स. १९३० साली महात्मा गांधींनी सविनय कायदेभंगाचे आंदोलन सुरु केले. त्यांनी जनजागृतीसाठी दांडी यात्रा तसेच अस्पृश्यता निवारणाची देशव्यापी चळवळ सुरु केली. हे आंदोलन इ.स. १९३३ पर्यंत चालले. इ.स. १९४० मध्ये जनतेमधील असंतोष जागता ठेवण्यासाठी महात्मा गांधींनी व्यक्तिगत सत्याग्रहाचे शांततामय आंदोलन चालवले. त्यात वीस हजार सत्याग्रही सहभागी झाले. विनोबा भावे हे पहिले सत्याग्रही होते.

इ.स. १९४२ मध्ये 'छोडो भारत' हे आंदोलन झाले. बहुतेक सर्व राष्ट्रीय नेते तुरुंगात असताना लोकांनी स्वयं-स्फूर्ती हे आंदोलन चालवले. पुढे दि. १५ अगस्ट १९४७ भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर हे आंदोलन समाप्त झाले.

भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात सशस्त्र क्रांती करून स्वातंत्र्यप्राप्तीचे ध्येय गाठण्यावर विश्वास असलेला तरुणांचा फार मोठा गट सहभागी होता. त्यात स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकर आणि त्यांची 'अभिनव भारत' ही संस्था तसेच नेताजी सुभाषचंद्र बोस आणि त्यांची 'आझाद हिंद सेना' यांचा विशेष उल्लेख करावा लागेल. चाफेकर बंधू, अनंत कान्हेरे, चंद्रशेखर आझाद, सुखदेव, भगतसिंग, राजगुरु, आदी अनेक क्रांतिकारकांनी स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या ध्येयापायी आत्मबलिदान केले.

समारोप : भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलन हा भारताच्या पाच हजार वर्षांच्या इतिहासातील अत्यंत तेजस्वी कालखंड आहे. त्यातूनच भारतात आधुनिक राष्ट्रवादाचा जन्म झाला. प्रांतभापासून अस्तित्वात असलेल्या भारताच्या सांस्कृतिक एकतेला राजकीय व सामाजिक एकतेची जोड लाभली. जुन्या परंपरागत सामाजिक बांधणीला नव्या सामाजिक पुनर्बाधणीची दिशा मिळाली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

(अ) खालील विधाने पूर्ण करा.

- (०१) भारतात पाच हजार वर्षांची सांस्कृतिक एकता होती, मात्र _____
- (०२) ब्रिटिश सत्ता शस्त्रांच्या बळावर उखडता येणार नाही हे लक्षात आल्यावर _____
- (०३) भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाचे अनेक पैलू आहेत तरी _____

(०४) स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या क्षणी काँग्रेसचे रूपांतर

(०५) इ. स. १९४० मध्ये जनतेमधील असंतोष जागता
ठेवण्यासाठी महात्मा गांधींनी

(०६) भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलन हा भारताच्या पाच
हजार वर्षांच्या इतिहासातील

(०७) दादाभाई नौरोजी यांनी

(०८) इ. स. १९१९ साली पंजाबमध्ये जालियनवाला
बागेत

(०९) इ. स. १९३० साली महात्मा गांधींनी

(१०) धर्मभेद, प्रांतभेद, वंशभेद, इत्यादी भेदांवर मात
करून

३.२.२ संविधानाची स्वातंत्र्यपूर्व पाश्वर्भूमी

स्वतंत्र भारताचे 'संविधान' (घटना) ही भारताच्या इतिहासातील अपूर्व आणि अनन्यसाधारण स्वरूपाची घटना आहे. ते आपल्या राष्ट्रीय ध्येयवादाचे निर्देशक असून नवभारताच्या जडणघडणीशी आणि राष्ट्रीय एकात्मतेशी निगडित आहे. या संविधानाने भारताच्या 'विविधतेतील एकते'ला अतिशय घटू सूत्रांनी बांधले आहे.

भारताच्या भाग्योदयाला कारण झालेल्या संविधानाच्या निर्मितीला केव्हा प्रारंभ झाला याबाबत अभ्यासकांनी इ. स. १९७३ हे वर्ष सुरुवातीचे म्हणून मानले आहे. यावर्षी इंग्लंडमध्ये 'ब्रिटिश ईस्ट कंपनी'चा 'रेयुलेटिंग ऑफ्ट' संमत करण्यात आला. इ. स. १८५७ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीचा कारभार समाप्त होऊन भारतातील राज्यकारभाराची जबाबदारी ब्रिटिश पालमेंटने स्वीकारली. ब्रिटिश मंत्रिमंडळातील एक मंत्री 'भारत मंत्री' म्हणून नेमला जाऊन तो भारतीय राज्यकारभाराचे नियंत्रण करू लागला. त्याच्या साहाय्याला 'इंडिया कॉन्सिल' हे मंडळ निर्माण करण्यात आले. त्याने राज्यकारभारविषयक अहवाल ब्रिटिश पालमेंटला दरवर्षी सादर करावा, असा कायदा इ. स. १८५८ साली करण्यात आला. त्यावेळी व्हिक्टोरिया राणीने जारी केलेला 'जाहीरनामा' हे ब्रिटिश सत्रेच्या भूमिकेवरून भारतीय संविधानाचे अतिशय स्थूल, प्राथमिक स्वरूप म्हणता येईल. या जाहीरनाम्यात भारतातील संस्थानिकांबरोबर झालेले तह-करार मदार यांचे पालन केले जाईल. सर्व प्रजाजनाना वंश, जात, धर्म, पंथ यात भेद न करता शिक्षण व योग्यतेनुसार नोकच्या दिल्या जातील, लोकांना धार्मिक आचारांची पूर्ण मुभा राहून त्यात ढवळाढवळ केली जाणार नाही, पारंपरिक रुढी, आचार, कल्पना यांचा आदर

राखला जाईल, सार्वजनिक हिताची कामे केली जातील, इत्यादी आश्वासने देण्यात आलेली होती. एका परकी सत्रेने स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव, या तत्त्वांवर आधारित एक नवी दृष्टी देणारा दस्तऐवज (राणीचा जाहीरनामा) प्रथमच भारतीय लोकांच्या हवाली केला. राजसत्ता त्याप्रमाणे वर्गिणार आहे असा आशावाद व्यक्त केला. हे भारतीय इतिहासात प्रथमच घडले.

इ. स. १८६१ साली ब्रिटिश पालमेंटने कौन्सिल कायदा संमत केला. त्यानुसार मुंबई आणि मद्रास येथील कौन्सिलांना कायदे करण्याचे अधिकार मिळाले. कलकत्ता येथील सुप्रीम कौन्सिलने कायदे करण्यासाठी कमीत कमी ६ आणि जास्तीत जास्त १२ सभासद नेमावेत त्यापैकी किमान ६ बिनसरकारी असावेत असे ठरविण्यात आले. केवळ कायदे करणे एवढेच कौन्सिलचे काम होते. त्यात सभासदांना प्रश्न विचारण्याचा, ठराव मांडण्याचा किंवा अंदाजपत्रकावर चर्चा करण्याचा अधिकार नव्हता. इ. स. १८६१ पासून भारतातील कायदेमंडळांच्या कार्याला प्रारंभ झाला.

ब्रिटिश राजवटीमध्ये एकोणिसाब्या शतकात भारताची संवैधानिक प्रगती वरीलप्रमाणे झाली. विसाब्या शतकात तिला राजकीय जागृती व परिस्थितीनुसार गती मिळत गेली. इ. स. १९०९ साली कौन्सिल अॅक्टनुसार कायदेमंडळांच्या निवडणुका घेण्याचे ठरले. तसेच त्यांची सभासद संख्या वाढून जातवार प्रतिनिधी घेण्याचे तत्त्व स्वीकारले गेले. इ. स. १९१७ मध्ये भारतात ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत जबाबदार राज्य पद्धती क्रमाक्रमाने अंमलात आणण्याचे धोरण जाहीर झाले. इ. स. १९१९ मध्ये 'भारत सरकारचा कायदा' (मॉटफर्ड सुधारणा) करण्यात आला. त्यातून भारतीय संवैधानिक प्रगतीला संसदीय लोकशाहीची दिशा घालून देण्यात आली. तसेच स्थानिक स्वाराज्य संस्था लोकनियंत्रणाखाली आणून स्वायत्त सरकारचा प्रारंभ प्रांतिक सरकारपासून व्हावा, असे धोरण आखण्यात आले. भारतात द्विदल राज्यपद्धती सुरु झाली.

१९२७ साली सायमन कमिशन नेमण्यात आले. लोकांनी त्याच्या कामकाजावर बहिष्कार टाकला. म्हणून इंग्लंडमधील हुजूर पक्षाने भारतातील पुढाच्यांनी सर्वसंमतीने एक घटना बनवावी असे आवाहन केले. ते स्वीकारण्यात येऊन काँग्रेस पक्षाने पं. मोतीलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती स्थापन केली. तिने तयार केलेल्या अहवालाला 'नेहरू रिपोर्ट' असे म्हणतात. त्यात वसाहीच्या स्वराज्याच्या धर्तीवर ब्रिटिश हिंदुस्थानची घटना तयार करावी आणि अल्पसंख्याकांसाठी मूलभूत हवक असावेत असे सुचविण्यात आले होते.

१९३० पासून तीन गोलमेज परिषदा होऊन १९३५ चा कायदा ब्रिटिश पालमेंटने संमत केला. त्यानुसार भारतातील

प्रांतांना राज्यकारभारात अधिक स्वायत्तता मिळाली. या कायद्यात ब्रिटिश हिंदुस्थानचे प्रांत आणि हिंदी संस्थाने यांचे मिळून 'संघराज्य' निर्माण करण्याची तरतूद केलेली होती. भारतासारख्या खंडप्राय देशाचा राज्यकारभार सुरक्षीत चालण्यासाठी मध्यवर्ती केंद्रीय सत्ता आणि घटकराज्यांची सत्ता यांचे संयोजन होणे आवश्यकच होते. स्वातंत्र्योत्तर काळात ते अधिक नेटेकेपणाने कार्यरत झाले.

१७ मार्च १९४६ रोजी इंग्लंडमध्ये ब्रिटिश पंतप्रधान क्लेमंट अंटली यांनी भारतीयांचा स्वयं-निर्णयाचा आणि संविधान बनविण्याचा हक्क मान्य केला. याचवर्षी 'त्रिमंत्री योजना' जाहीर झाली. यामध्ये अलेकझांडर, पॅथिक लॉरेन्स व स्टफर्ड प्रिन्स या तीन ब्रिटिश मंत्र्यांचा समावेश होता. यालाच 'कॅबिनेट मिशन' असेही म्हणतात. तीनुसार ब्रिटिश हिंदुस्थान आणि हिंदी संस्थाने यांचे संघराज्य भारतात निर्माण करावे. त्याच्याकडे संरक्षण, वाहतूक, परराष्ट्रसंबंध ही खाती राहतील. अन्य सर्व विषय आणि शेषाधिकार प्रांतांना देण्यात येतील. प्रांतांना स्वतःची मंत्रिमंडळे व कायदेमंडळे असलेले गट निर्माण करता येतील. प्रांतांचे कोणते अधिकार गटाकडे असावे हे प्रत्येक गट निश्चित करेल. 'अ' गटात मद्रास, मुंबई, बिहार, ओरिसा, मध्यप्रांत आणि संयुक्त प्रांत, 'ब' गटात सिंध, पंजाब व वायव्य सरहद प्रांत आणि 'क' गटात बंगाल, आसाम यांचा समावेश करण्याचा प्रस्ताव होता. भावी संविधान समितीवरील प्रांतांचे प्रतिनिधी गटांच्या समितीमध्ये प्रांतांचे व गटांचे संविधान ठरवतील. हे झाल्यावर हे प्रतिनिधी गट, समित्यांकडून भारतीय संविधान समितीमध्ये राष्ट्रीय संविधान निर्माण करण्यासाठी एकत्र येतील असे त्रिमंत्री योजनेचे स्वरूप होते.

वरील रूपरेखेनुसार प्रांतिक विधीमंडळाकडून १० लाख लोकसंख्येला एक प्रतिनिधी या प्रमाणात निवडण्याचे ठरविण्यात आले होते.

सप्टेंबर १९४६ साली पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या नेतृत्वाखाली अंतरिम सरकार स्थापन झाले आणि ९ डिसेंबर १९४६ रोजी संविधान समितीची पहिली सभा झाली. स्वातंत्र्य-प्राप्तीनंतर या संविधान समितीने अप्रत्यक्षपणाने संसदीय मंडळाचे (लोकसभेचे) कार्य केले.

या घटकात आपण स्थूलमानाने भारताच्या संविधान निर्मितीचा आढावा घेतला. अनेक जातीधर्म, पंथोपपंथ, विचारसरणीच्या लोकांवर ब्रिटिशांनी राज्य केले. त्यांच्या काळात भारतीय राज्यसंस्थेला आणि राज्यपद्धतीला नवा आकार, नवे वळण देण्यासाठी जे निर्णय घेण्यात आले, जी धोरणे ठरविण्यात आली त्यातून 'संविधान निर्मिती' ला स्वरूप कसे प्राप्त होत गेले, हे यावरून आपल्याला समजेल.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) खालील प्रश्नांची प्रत्येकी एका वाक्यात उत्तरे लिहा.
- (१) ब्रिटिश पार्लमेंटने भारतीय राज्यकारभाराचे नियंत्रण कोणावर सोपवले?
 - (२) नेहरू रिपोर्टमध्ये काय सुचिविण्यात आले?
 - (३) १९३५ च्या कायद्याची वैशिष्ट्ये विशद करा.
 - (४) त्रिमंत्री योजनेतील ब्रिटिश मंत्र्यांची नावे सांगा.
 - (५) संविधान समितीची पहिली सभा कधी झाली?

(आ) इसवीसन आणि घटनायांच्या समर्पक जोड्या लावा.

(क) १७७३	(०१) इस्ट इंडिया-कंपनीचा कारभार समाप्त
(ख) १८५७	(०२) राणीचा जाहीरनामा
(ग) १८५८	(०३) कौन्सिल कायदा संमत
(घ) १८६१	(०४) कायदेमंडळाच्या निवडणुका
(च) १९०९	(०५) रेयुलेटिंग अॅक्ट संमत
(छ) १९१९	(०६) सायमन कमिशन
(ज) १९२७	(०७) पहिली गोलमेज परिषद
(झ) १९३०	(०८) भारत सरकारचा कायदा संमत
(ट) १९३५	(०९) पं. नेहरूचे अंतरिम सरकार स्थापन
(ठ) १९४६	(१०) प्रांतिक स्वायत्तता

३.२.३ संविधानाची निर्मिती प्रक्रिया

काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत पसरलेल्या आपल्या उभ्या आडव्या देशातील सर्व लोकांना एकतेच्या सूत्रात गोवणारे आपले संविधान निःसंशय सर्वश्रेष्ठ आहे. त्याचा सन्मान राखत आपल्या देशाने पन्नास वर्षांची वाटचाल पूर्ण केली आहे, याचा प्रत्येक भारतीयाला अभिमान वाटतो. आपल्या पवित्र संविधानाची जन्मकथा जाणून घेणे म्हणजेच 'विविधतेतील एकते'चे सूत्र समजून घेणे होय.

भारताला स्वातंत्र्य मिळण्याआधीच त्याच्या संविधान निर्मितीच्या प्रक्रियेला चालना कशी मिळाली हे आपण समजून घेऊ.

इ.स. १९२२ मध्ये महात्मा गांधी यांनी भारतीयांना स्वतःचे राजकीय भवितव्य ठरविण्याचा अधिकार मिळाला पाहिजे, असे ब्रिटिश सरकारला बजावले. मानवेंद्रनाथ रॉय यांनी भारतीय संविधान समितीची स्पष्ट कल्पना सर्वात प्रथम मांडली. त्याचप्रमाणे पंडित मोतीलाल नेहरू, अॅनी बेंजंट, इत्यादींच्या शौषण-लेखनातून संविधानविषयक विचार व्यक्त होऊ लागले. इ.स. १९३४ साली झालेल्या स्वराज्य पार्टीच्या

परिषदेत भारताला इतर देशांप्रमाणे स्वयं-निर्णयाचा अधिकार आहे. त्यासाठी भारतीय जनतेच्या सर्व घटकांचे प्रतिनिधित्व असलेली संविधान समिती स्थापन झाली पाहिजे अशी मागणी करण्यात आली. याच वर्षी काँग्रेस पक्षाने प्रौढ मतदानाने निवडलेली संविधान समिती हा पर्याय ब्रिटिश सरकारला कळवला. इ.स. १९३६ साली फैजपूर येथे झालेल्या अधिवेशनात काँग्रेस पक्षाने ठराव करून भारतीय संविधान केवळ कायदेपंडितांनी बनविलेले नसावे ते लोकनियुक्त प्रतिनिधींच्या समितीमार्फत तयार केले जावे असा आग्रह धरला. या संदर्भात पंडित नेहरू म्हणाले, ‘भारताच्या भाग्याचा निर्णय घेण्याचा अधिकार केवळ भारतीय जनतेला आहे. हे राष्ट्रीय व राजकीय दृष्टिकोनातून स्वीकारले पाहिजे. भारतीय जनतेला स्वतःचे संविधान निर्माण करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य असून ते सार्वत्रिक मताधिकाराने निवडलेल्या संविधान समितीद्वारे प्रत्यक्षात येऊ शकेल. जे स्वातंत्र्यावर प्रेम करतात त्यांना याशिवाय दुसरा पर्याय नाही.’

१९४२ साली भारतासाठी स्वतंत्र संविधान समिती स्थापन करण्यास क्रिप्स मिशनच्या योजनेत स्पष्टपणे मान्यता मिळाली. पुढे १९४६ साली कॅबिनेट मिशनने आपल्या ‘त्रिमंत्री योजने’त संविधान समितीची रचना आणि निवड प्रक्रिया यांची रूपरेषा सादर केली. भारताच्या प्रत्येक प्रांतातून संविधान समितीवर निवडून देण्याच्या प्रतिनिधींच्या जागा त्या प्रांतातील प्रमुख जातीजमातीच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात वाटून द्यायच्या आणि हे प्रतिनिधी प्रांतिक कायदेमंडळाच्या सभासदांनी निवडावे असे ठरले. त्यावेळच्या १२ प्रांतांचे ‘अ’, ‘ब’ व ‘क’ असे गट पाडण्यात आले. त्यानुसार एकूण ३८९ प्रतिनिधींची संविधान समिती जुलै १९४६ मध्ये निवडण्यात आली. एकूण प्रांतिक प्रतिनिधी २९२, संस्थानांचे प्रतिनिधी ९३ आणि चीफ कंमिशनरच्यां प्रदेशातील ४ असे मिळून ३८९ प्रतिनिधी निवडले गेले. जून १९४७ मध्ये भारत-पाकिस्तान अशी फाळणी झाली. त्यानंतर प्रतिनिधींची संख्या ३८९ वरून २९९ वर आली. त्यात भारतातील प्रांतांचे २२९ आणि संस्थानांचे ७० प्रतिनिधी होते.

दिनांक ९ डिसेंबर १९४६ पासून संविधान समितीच्या कामकाजाला प्रारंभ झाला. पहिल्या सभेत अध्यक्ष म्हणून डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांची निवड झाली. यावेळी पं. नेहरूंनी संविधानाच्या उद्दिष्टांचा ठराव मांडला. ‘भारत हे स्वतंत्र, सार्वभौम प्रजासत्ताक-आहे. सर्व भारतीय नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय, दर्जी व संधी याबाबत समानता, विचार, उच्चार, श्रद्धा, संघटना याबाबतचे स्वातंत्र्य, अल्पसंख्याकांना व अनुसूचित जातीजमातींना संरक्षण’ या गोष्टी सदर ठरावात होत्या. त्यांचा समावेश भारतीय संविधानाच्या सरनाम्यात झाला आहे.

दि. २० जानेवारी १९४७ रोजी दुसरी सभा झाली. तिच्यात संविधानविषयक कार्य करणाऱ्या विविध समित्या नेमण्यात आल्या. दि. २१ ऑगस्ट १९४७ च्या सभेत संविधान मसुदा समितीच्या अध्यक्षपदी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची निवड झाली. श्री. अल्लादी कृष्णस्वामी अय्यर, सर एन. गोपालस्वामी अय्यंगार, श्री. के. एम. मुन्शी, सय्यद महंमद सादुल्ला, एन. माधव मेनन, श्री. डी. पी. खैतान हे इतर सभासद होते.

मसुदा समितीने तयार केलेला संविधानाचा मसुदा दि. २६ फेब्रुवारी १९४८ रोजी जनतेच्या माहितीसाठी आणि चर्चेसाठी प्रसिद्ध केला. याचवर्षी ४ नोव्हेंबरपासून मसुद्याची चर्चा आणि विचारविनिमय सुरू झाला. त्यासंबंधीच्या सभा दि. २६ नोव्हेंबर १९४९ पर्यंत चालल्या. या दिवशीच्या सभेत संविधानाचा मसुदा संमत करण्यात आला. शेवटची सभा दि. २४ जानेवारी १९५० रोजी होऊन तिच्यात संविधान समितीचे अध्यक्ष डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांची भारताचे पहिले राष्ट्रपती म्हणून निवड झाली. दि. २६ जानेवारी १९५० पासून भारतीय संविधानाची अंमलबजावणी सुरू झाली. हा दिवस भारतात ‘प्रजासत्ताक दिन’ म्हणून साजरा केला जातो.

संविधान समितीची स्थापना स्वातंत्र्यपूर्व काळात आणि संविधानाची पूर्ती स्वातंत्र्योत्तर काळात झाली. हे कार्य २ वर्षे ११ महिने आणि १८ दिवस चालले. त्यासाठी ६० लाख रुपये खर्च आला. मसुदा समितीप्रमाणे संघ अधिकार, संघ सरकाराचे संविधान, राज्य सरकारांचे संविधान, अल्पसंख्याक आणि मूलभूत अधिकारविषयक उपसमित्यांनी बहुमोल कार्य केले. त्यांचे नेतृत्व पं. नेहरू, डॉ. राजेंद्र प्रसाद, सरदार बल्लभभाई पटेल, इत्यादी नेत्यांनी केले. संविधानाचा कंच्चा आराखडा सर. बी. एन. राव यांनी तयार केला. त्याला अंतिम रूप देण्याचे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले. संविधान निर्मितीचे संपूर्ण कार्य अत्यंत गंभीर, वैचारिक आणि समन्वयवादी वातावरणात पार पडले. सर्व नेत्यांनी केवळ ध्येयवादी दृष्टी न ठेवता व्यावहारिक दृष्टिकोन ठेवून प्रत्येक अनुच्छेदांची (कलमांची) सर्वांगीण चर्चा करण्यात आली. एकूण ११ अधिवेशनांमध्ये संविधान निर्मितीचे कार्य पूर्ण झाले. संविधानाचा मूळ मसुदा २४३ अनुच्छेद आणि १३ परिशिष्टांचा होता. शेवटी स्वीकृत संविधानात ३९५ अनुच्छेद आणि ८ परिशिष्ट करण्यात आली.

समारोप : भारतीय संविधान हे जगातील सर्वात दीर्घ लिखित संविधान मानले जाते. त्यात अनेक बाबींचा सूक्ष्म, तपशीलवार समावेश करण्यात आलेला आहे. शासनाचे स्वरूप, अधिकार आणि त्याच्या विविध अंगांचे परस्परसंबंध आणि मर्यादा संविधानात विशद केलेल्या आहेत. तसेच शासनाने करायच्या सामाजिक परिवर्तनाची दिशा सूचित केलेली आहे.

आपल्या संविधानात लोकशाही आणि आर्थिक-सामाजिक न्यायाच्या तत्वांना अग्रक्रम दिलेला आहे. केंद्र आणि राज्ये यांच्या संविधानात्मक तरतुदीचा परामर्श घेण्यात आलेला आहे. तसेच अल्पसंख्याक गटांच्या सुरक्षिततेची विशेष काळजी घेणाऱ्या तरतुदी समाविष्ट आहेत.

स्वतंत्र भारतात धर्मनिरपेक्ष राज्य आणि प्रजासत्ताक शासनयंत्रणा निर्माण करण्याचे संविधानकारांचे मुख्य उद्दिष्ट होते. त्यासाठी त्यांनी लोकशाहीप्रमाणे आर्थिक, सामाजिक व राजकीय न्याय प्रस्थापित करण्यावर भर दिला. स्वातंत्र्य हे नवीन समाज घडणीचे साधन आहे. यांची त्यांना जाणीव होती.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

(अ) खालील विधाने चूक की बरोबर ते सांगा.

- (०१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय संविधान समितीची स्पष्ट कल्पना सर्वांत प्रथम मांडली.
- (०२) भारतातील बारा प्रांतांचे 'अ', 'ब', व 'क' असे गट पाढण्यात आले.
- (०३) संविधान समितीचे अध्यक्ष म्हणून पं. नेहरूंची निवड झाली.
- (०४) संविधान मसुदा समितीचे अध्यक्ष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होते.
- (०५) संविधानाचा मसुदा जनतेच्या माहितीसाठी दि. २६ जानेवारी १९५० रोजी प्रसिद्ध झाला.
- (०६) भारतीय संविधान हे जगातील सर्वांत दीर्घ लिखित संविधान मानले जाते.
- (०७) संविधानात अल्पसंख्याकांच्या सुरक्षिततेची विशेष काळजी घेणाऱ्या तरतुदी समाविष्ट आहेत.
- (०८) संविधानकारांना स्वातंत्र्य हे नवीन समाज घडणीचे साधन आहे याची स्पष्ट जाणीव होती.
- (०९) स्वीकृत संविधानात ३९५ अनुच्छेद आणि ८ परिशिष्टे समाविष्ट करण्यात आली.
- (१०) भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर संविधान समितीची स्थापना करण्यात आली.

३.२.४ संविधानातील सरनाम्याचे स्थान

मानवी शरीरात नाकाचे स्थान आणि महत्त्व अपरंपार आहे. नाकाने श्वास घेत जिवंत राहता येते आणि गंधाच्या दुनियेचा आस्वादही घेता येतो. आपल्या संविधानातील सरनाम्याचे स्थान नाकासारखे आहे. राष्ट्रातील सर्वश्रेष्ठ विधीनियम म्हणून संविधानाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. त्या विधीनियमांची उद्दिष्टे ज्यात कथन केली आहेत तिला 'उद्देश पत्रिका' किंवा 'सरनामा' असे म्हणतात. भारतातील स्वातंत्र्य

चळवळ विशिष्ट ध्येयाने प्रेरित होऊन सजीव साकार झाली. तिने मानव मुक्तीचे महान स्वरूप पाहिले. त्याचा आविष्कार सरनाम्यात आणि संविधानात झाला. त्यामुळे सरनाम्यात आपल्या दीडशे वर्षांच्या प्रदीर्घ स्वातंत्र्य चळवळीचे मर्म उलगडते आणि आपल्या देशाच्या वाटचालीची पुढील विशाही स्पष्ट होते. सारांशरूपाने 'सरनामा' हा भारतीय लोकशाहीसाठी मार्गदर्शक तत्वांचा समावेश असलेला दीपस्तंभ आहे.

भारतीय संविधानातील मूळ सरनामा पुढीलप्रमाणे आहे-

आम्ही, भारतातील लोक

भारताचे एक सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, प्रजासत्ताक गणराज्य
घडविण्याचा आणि त्याच्या सर्व नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय;
विचार अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा आणि उपासना यांचे स्वातंत्र्य;
दर्जाची आणि संधीची समानता;
निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता यांचे आश्वासन देणारी बंधुता प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून आमच्या संविधान सभेत आज दि. २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित करून स्वतःला अर्पण करीत आहोत.

सरनाम्याचा आशय

'आम्ही भारतातील लोक' या विधानाने सरनाम्याचा प्रारंभ होतो. भारताचे संविधान भारतातील लोकांनी निर्माण केले आहे, त्याला कायद्याचे स्वरूप त्यांनीच दिले आहे आणि ते स्वतःवर बंधनकारक म्हणून स्वीकारले आहे असा या विधानाचा महत्त्वपूर्ण आशय आहे. वास्तविक संविधान निर्मितीचे कार्य संविधान समितीने केले. तरी त्याचे श्रेय तिने स्वतः न घेता भारतीय लोकांना अर्पण केले आहे. ही अत्यंत मार्गिक आणि महत्त्वाची गोष्ट मानावी लागेल. मुळात अप्रत्यक्ष मतदान पद्धतीने निवड केली जाऊन संविधान समितीची रचना झाली. तिचे कार्य चालू असताना प्रौढ मताधिकाराच्या आधारावर प्रत्यक्ष मतदान घेऊन संविधान समितीची रचना झाली पाहिजे तरच ती खन्या अर्थाने प्रातिनिधिक स्वरूपाची होईल असू आप्रह धरण्यात आला होता. तो यथोचित असला तरी त्या काळातील परिस्थितीत अव्यवहार्य ठरत होता. हा मार्ग कालापव्यय करणारा होता. २६ जानेवारी १९५० मध्ये संविधान स्वीकृत झाल्यावर १९५२ मध्ये पहिली सार्वत्रिक निवडणूक झाली. तेव्हा बहुतेक सर्व संविधान समितीचे सदस्य निवडून आले यावरून संविधान समिती प्रातिनिधिकच होती हे अप्रत्यक्षपणे सिद्ध झाले तसेच भारतीय लोकांना संविधान

अमान्य असते तर त्यांना पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीवर बहिष्कार टाकण्याचा मार्ग मोकळा होता. तसे काही झाल्याची इतिहासात नोंद नाही. काही लोकांनी संविधान बदलण्याचा कार्यक्रम घोषित केला होता. तथापि ते प्रचंड बहुमतांनी पराभूत झाले. सारांश, संविधानाच्या सरनाम्यातील ‘आम्ही भारतातील लोक’ हा उल्लेख सार्थ आणि सत्यपूर्ण आहे.

सरनाम्यात भारताचे वर्णन ‘सार्वभौम’, ‘समाजवादी’, ‘धर्मनिरपेक्ष’, ‘लोकशाही प्रजासत्ताक गणराज्य’ असे करण्यात आले आहे.

‘सार्वभौम’ या शब्दाचा आशय आता भारतावर सत्ता गाजविणारी कोणतीही बाह्यशक्ती किंवा सत्ता उरलेली नाही असा आहे. भारत आता कोणत्याही शक्तीच्या किंवा सतेच्या आधिपत्याखाली राहिलेला नाही, असे या शब्दाने घोषित करण्यात आले आहे.

‘समाजवादी’ या शब्दातून भारताचे सामाजिक व्यवस्थेचे ध्येय व्यक्त होते. भारताला स्वातंत्र्य मिळण्याआधीच्या काळात आपल्या देशातील समाजव्यवस्था चातुर्वर्णाधिष्ठित होती. तिचा चेहरामोहरा प्रामुख्याने सरंजामदारशाहीचा होता. समाज म्हणजे काय हे आपण अध्यासक्रमाच्या पहिल्या पुस्तकात विस्तारपूर्वक समजून घेतले. स्वातंत्र्योत्तर भारतातील समाजव्यवस्था लोकशाहीप्रधान न्यायाधिष्ठित आणि समताधिष्ठित राहील, असा सरनाम्यात निर्देश करण्यात आला आहे. सामाजिक न्याय हा कोणत्याही राज्यव्यवस्थेचा मूळ पाया मानला जातो. समाजाचे जास्तीत जास्त कल्याण साधण्यावर भर दिला जाईल. त्याचप्रमाणे व्यक्तीला आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा संपूर्ण विकास घडवून आणण्यासाठी अनुकूल अशी समाजव्यवस्था निर्माण करण्यात येईल असे सरनाम्यातून सूचित होते.

‘धर्मनिरपेक्षता’ हे अत्यंत महत्त्वाचे तत्त्व असल्यामुळे त्याचा निर्देश सरनाम्यात आवश्यकच होता. भारतात अनेक जाती, धर्म, पंथ, संप्रदाय आहेत. वेगवेगळ्या काळात वेगवेगळ्या प्रदेशात अस्तित्वात असलेल्या राज्यसत्ता प्रामुख्याने विशिष्ट धर्माच्या असत. त्यामुळे अन्य धर्मांची समाजावर अन्याय होण्याची शक्यता नाकारता येत असे. म्हणून ‘धर्मनिरपेक्ष’ या शब्दाचा अर्थ स्वतंत्र भारतात कोणत्याही विशिष्ट धर्माचा वरचष्मा राहणार नाही असा होतो. कोणत्याही व्यक्तीला, ती विशिष्ट धर्माची म्हणून अन्यायकारक वागणूक मिळणार नाही, असे आश्वासन या शब्दातून सरनाम्यात दिलेले आहे. ‘सर्वधर्मसमभाव’ हा आपल्या देशातील समाजव्यवस्थेचा मूलाधार ठरला आहे. भारतीय राज्य आणि समाजव्यवस्था ‘धर्मनिरपेक्ष’ असेल याचा अर्थ राज्यसंस्था कोणत्याही धर्माला जुमानणार नाही असा नसून सर्व धर्मांना समभावाने वागवेल असा आहे.

‘लोकशाही प्रजासत्ताक गणराज्य’ हे भारतीय राज्यव्यवस्थेचे नामाभिधान साभिप्राय आहे. लोकशाही म्हणजे लोकांनी लोकांसाठी चालविलेले राज्य, ही व्याख्या सर्वपरिचित आहे. प्रजासत्ताक म्हणजे भारतात प्रजेची अर्थात लोकांची सत्ता केंद्रस्थानी राहील हे निर्धारपूर्वक केलेले प्रतिपादन होय. एके काळी भारतात सर्वत्र राज्यसत्ताक राज्यपद्धती होती. गणराज्य याचा अर्थ गणाचे म्हणजे समाजाचे राज्य होय. गणराज्य या संज्ञेचे स्पष्टीकरण आपण अधिक विस्ताराने समजून घेऊ. सत्ता एका व्यक्तीऐवजी अनेक व्यक्तीकडे किंवा व्यक्तिसमूहाकडे असणे म्हणजे गणराज्य होय. गणराज्य ही संज्ञा ‘संघराज्य’ या अर्थानेही वापरली जाते. ‘गणराज्य’चे उल्लेख वैदिक वाङ्मयातही आढळतात. प्राचीन भारतात लिंग्छवी, शाक्य, अर्जुनायन, इत्यादी जमातींची गणराज्ये प्रसिद्ध होती. इसवी सनाच्या पाचव्या शतकात भारतातील प्राचीन गणराज्ये लोप पावली. मॅग्स्थिनीस यांनी ‘भारतातील काही भागात राजे आहेत तर काही भागात लोकनियुक्त अधिकारी आहेत’ असा उल्लेख गणराज्यांच्या संदर्भात केला आहे. डॉ. जयस्वाल यांच्यामते ‘मध्यवर्ती सभा’ हे भारतीय गणराज्याचे व्यवच्छेदक लक्षण म्हणून सांगता येईल. आज अठरा वर्षे वय पूर्ण झालेल्या सर्व व्यक्ती (मूळ संविधानात एकवीस वर्षे) राज्यकारभार करायला पात्र आहेत असे भारताच्या आधुनिक गणराज्यात मानण्यात येते.

संविधानाच्या सरनाम्यात भारतीय नागरिक केंद्रस्थानी ठेवून त्याला ‘सामाजिक’, ‘आर्थिक’ व ‘राजनैतिक’ न्याय मिळवून देण्याचा निर्धार व्यक्त झाला आहे. संविधानाने प्रत्येक व्यक्तीला भाषण व अभिव्यक्ती मुद्रण स्वातंत्र्य, निःशस्त्र सभासंमेलन स्वातंत्र्य, संघटना स्वातंत्र्य, संचार स्वातंत्र्य, वसाहत स्वातंत्र्य आणि व्यवसाय स्वातंत्र्य ही स्वातंत्र्ये बहाल केली आहेत. त्यातून प्रत्येक व्यक्तीला सर्व प्रकारे न्याय मिळावा, हीच दृष्टी आहे. (मालमत्ता प्राप्तीचे स्वातंत्र्य (मूळभूत अधिकारातून) ४४ व्या संविधान दुरुस्तीनुसार रद्द करण्यात आले.)

संविधानाच्या सरनाम्यात ‘विचार’, ‘अभिव्यक्ती’, ‘विश्वास’, ‘श्रद्धा’ आणि ‘उपासना’ या पंचस्वातंत्र्यांचा खास निर्देश करण्यात आलेला आहे. या गोष्टीही सर्व प्रकारचा ‘न्याय’ मिळण्यासाठी पोषक अशा आहेत.

‘दर्जाची आणि संधीची समानता’ आपण नीट समजून घेतली पाहिजे. मध्ययुगापर्यंत भारतात चातुर्वर्ण व्यवस्थेचा प्रभाव होता. जाती-जातींमध्ये विषमतापूर्ण उतरंड होती. पुरुषांपेक्षा स्त्रियांना दुय्यम दर्जा दिला जात असे. कोणालाही कोणताही व्यवसाय करण्याची संधी मिळत नसे. ही जुन्या समाजव्यवस्थेची त्रुटी कायमची हृद्दपार करण्यासाठी ‘दर्जाची आणि संधीची समानता’ सरनाम्यात अधोरेखित करण्यात आली.

‘स्वातंत्र्य’, ‘समता’ आणि ‘बंधुता’ ही जागतिक स्वरूपाची सर्वश्रेष्ठ लोकशाही मूळ्ये आहेत. भारतीय संविधानाच्या सरनाम्यात या तिन्ही मूल्यांना आधारभूत मानले आहे.

सरनाम्यातील राज्याचे स्वरूप

भारतीय संविधानाच्या मूळ सरनाम्यात ‘भारत हे राष्ट्र सार्वभौम लोकशाही गणराज्य’ असेल असे म्हटले होते. दि. २ नोव्हेंबर १९७६ रोजी केलेल्या बेचाळीसाब्या संविधान दुरुस्तीनंतर ‘समाजवादी’ आणि ‘धर्मनिरपेक्ष’ हे दोन शब्द नव्याने समाविष्ट करण्यात आले. जगाने भारताला ‘सार्वभौम, लोकशाही, समाजवादी व धर्मनिरपेक्ष’ राष्ट्र म्हणून ओळखावे अशी सरनाम्याची भूमिका आहे.

दि. १५ ऑगस्ट १९४७ ते दि. २६ जानेवारी १९५० या काळात भारताचा राजकीय दर्जा ‘वसाहतीचे राज्य’ असा होता. संविधान स्वीकारल्यानंतर भारत सर्वांथर्ने स्वतंत्र आणि सार्वभौम राष्ट्र बनला. ब्रिटिश साम्राज्यात ज्या राष्ट्रांचा समावेश होता त्यांची संघटना ‘राष्ट्रकुल’ या नावाने ओळखली जाते.

भारत तिचा सभासद असला तरी त्याच्या सार्वभौमत्वाला बाधा आलेली नाही. संविधानात कुठेही ‘राष्ट्रकुल’चा उल्लेख झालेला नाही.

समरोप : भारतीय संविधानाच्या सरनाम्याचे स्वरूप संविधानाशी अविभाज्य किंवा संवैधानिक (कायदेशीर) नसले तरी त्याचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. त्याच्यात आपल्या राष्ट्रीय ध्येयवादाचे आणि आदर्शवादाचे प्रतिबिंब उमटलेले आहे. शासन चालविण्यासाठी संविधान नावाचे यंत्र तयार करण्याची संविधानकारांची भूमिका नव्हती. शासनकर्त्यांनी कोणत्या ध्येयासाठी प्रयत्नशील राहवे, शासनाचा मूलभूत पाया कोणता आहे आणि भारताचा गौरवशाली भूतकाळ आणि उज्ज्वल भविष्यकाळ यांचे दर्शन घडविण्यासाठी ‘सरनामा’ शब्दांकित करण्यात आलेला आहे. संविधानातील तरतुदींची पूर्तता होण्याच्या दृष्टीने न्यायालये कटाक्षाने लक्ष ठेवतील अशी संविधानकारांची अपेक्षा होती. मात्र सर्वच गोष्टी कायदेकानूनी साध्य होत नसतात. त्यांना नैतिक आदर्शवादी तत्त्वांची जोड असणे आवश्यक असते. नुसती सामाजिक बांधणी करून भागत नाही. ‘पुनर्बाधणी’ ही महत्वाची आहे, ही दृष्टी ठेवून संविधानकारांनी ‘सरनामा’ तयार केलेला आहे.

‘सरनामा’ हा संविधानाचा भाग मानला जात नाही. त्याचे अस्तित्व स्वतंत्र आणि स्वयंभू स्वरूपाचे आहे. म्हणून त्याला वैधानिक पाया नाही. तो कोणत्याही प्रकारच्या अधिकाराचे स्त्रोत नाही किंवा प्रदत्त अधिकारांवर प्रतिबंध घालू शकत नाही. सर्वसाधारण कायद्यांच्या बाबतीत सरनाम्याला विशेष महत्व नसून संविधानात्मक कायद्यांच्या संदर्भात विशेष

महत्व आहे. त्याच्यात संपूर्ण संविधानाची रूपेषा विशद झालेली आहे. थोडक्यात, ‘सरनामा’ ही संविधान तयार करण्याच्या मंडळींचे विचार जाणून घेण्याची किल्ली म्हणावी लागेल.

संविधानातील कोणत्याही अनुच्छेदाबद्दल शंका किंवा संशय उत्पन्न झाला तर विविध कायद्यांच्या उद्देशांबाबत पडताळा पाहायचा असेल तर ‘सरनामा’च मार्गदर्शक होऊ शकेल. हा सरनामा संविधानाची व्याप्ती आणि अर्थावर पूर्ण नियंत्रण ठेवत नसला तरी संविधानातील तपशिलामध्ये हेतू अथवा उद्दिष्टे सरनाम्याशी सुसंगतच राहतील असे पाहण्याची जबाबदारी शासनकर्त्यावर येऊन पडते हे लक्षात घेतले पाहिजे.

‘सरनामा’ची नैतिकता आणि वैधानिकता प्रत्येक भारतीयाने जपली पाहिजे. नैतिकता हा शब्द नीतीपासून रूढ झालेला आहे त्याचा अर्थ योग्य वर्तन असा होतो. लोक, लोकनेते आणि लोकप्रतिनिधींचे परस्परांशी योग्य वर्तन म्हणजे व्यापक अर्थाने नैतिकता होय. तीच सरनाम्यातून सूचित झालेली आहे. संविधानात जबाबदारीच्या तत्वाचा विचार झाला आहे. पंतप्रधान किंवा मुख्यमंत्री आपल्या मंत्रिमंडळाला जबाबदार असते. मंत्रिमंडळ संसद किंवा विधिमंडळाला जबाबदार असते आणि येथे निवडून आलेले लोकप्रतिनिधी (आमदार व खासदार) सर्वसामान्य मतदारांना जबाबदार असतात. अशा रितीने परस्पर जबाबदारीची साखळी शेवटी नैतिकतेच्या सूत्रात गुफण्याचा प्रयत्न आपल्या सरनाम्यात झाला आहे. सरनाम्याचा नैतिक प्रभाव संविधानावर कायम राहील, यात शंका घेण्याचे कारण नाही.

सरनाम्याची वैधानिकतेची चर्चा आपण मागे केली आहे. वैधानिकता या शब्दाचा सरळ अर्थ कायदेशीरपणा असा होतो. न्याय व्यवस्थेच्या दृष्टीने

- (१) सरनामा हा संविधानाचा भाग नाही.
- (२) सरनाम्यापासून कायदे वेगळे करता येत नाहीत.
- (३) सरनाम्यात संविधानाची मुख्य वैशिष्ट्ये सामावलेली आहेत.
- (४) सरनामा हा संविधानाचा भोग आहे.

हे चार दृष्टिकोन महत्वाचे मानले जातात. इ.स. १९७३ पर्यंत सरनाम्याला अधिकृतपणे संविधानाचा भाग मानला जात नसे. त्याची चर्चा मूलभूत अधिकारांच्या संदर्भात केली जात असे. इ.स. १९५० मध्ये सरनाम्यानुसार लोकांना काही मूलभूत अधिकार प्राप्त झाले आहेत आणि तो कायदे तयार करताना हेतू प्रदर्शन करू शकतो असा विचार मांडण्यात आला. इ.स. १९६० साली सर्वोच्च न्यायालयाने संविधानाचा सरनामा संविधानकारांच्या विचारांचा मुथितार्थ समजण्याची

प्रमुख साधन आहे असे मत व्यक्त केले. भारताचे सरन्यायाधीश श्री. एम. हिदायतुल्ला यांनी सरनाम्याचे स्वरूप आणि महत्त्व विशद केले. न्यायमूर्ती श्री. सुब्बाराव यांनी 'सरनामा केवळ सामान्य विधान नसून संविधानाद्वारे जी उद्दिष्टे साध्य करायची आहेत ती सरनाम्यात खणदणित शब्दांत जाहीर केलेली आहेत. सर्वसामान्य भारतीयांच्या आशा आकांक्षांचे स्वरूप सरनाम्यात अत्यंत मोजक्या शब्दात व्यक्त होते' असे प्रतिपादन केले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

(अ) गाळलेल्या जागा भरा.

- (०१) संविधानातील सरनाम्याचे स्थान आहे.
- (०२) सरनामा आणि _____ हे समानार्थी शब्द आहेत.
- (०३) संविधान निर्मितीचे श्रेय _____ अर्पण केले आहे.
- (०४) _____ हा कोणत्याही राज्यव्यवस्थेचा मूळ पाया मानला जातो.
- (०५) सत्ता एका व्यक्तीऐवजी व्यक्तीसमूहाकडे असणे म्हणजे _____ होय.
- (०६) _____, _____ आणि _____ ही सर्वश्रेष्ठ लोकशाही मूळ्ये आहेत.
- (०७) बेचाळीसाब्या संविधान दुरुस्तीनुसार सरनाम्यात _____ आणि _____ हे दोन शब्द नव्याने समाविष्ट करण्यात आले.
- (०८) १९४७ ते १९५० या काळात भारताचा राजकीय दर्जा _____ असा होता.
- (०९) सर्वसाधारण _____ संदर्भाति सरनाम्याला विशेष महत्त्व नसून _____ संदर्भाति विशेष महत्त्व आहे.
- (१०) सरनाम्याचा _____ संविधानावर कायम राहील.

३.२.५ संविधानाचा सामाजिक आशय

आतापर्यंत आपण संविधानाची स्वातंत्र्यपूर्व पार्श्वभूमी, संविधानाची निर्मिती प्रक्रिया आणि संविधानातील सरनाम्याचे स्थान अभ्यासले. या उपघटकात आपण प्रथम भारतीय संविधानाची ठळक वैशिष्ट्ये कोणती आहेत ते जाणून घेऊ. त्याच्या अनुषंगाने आपल्याला संविधानाचा सामाजिक आशयही स्पष्ट होणार आहे.

(१) मूलभूत अधिकार

प्रत्येक व्यक्तीला मूलभूत अधिकार असतात आणि ते अबाधित राखण्याची जबाबदारी शासनावर असते. मूलभूत अधिकारांना मानवी हक्क किंवा नैसर्गिक हक्क असेही म्हटले जाते. इ.स. १८९५ सालच्या कॅंग्रेस अधिवेशनात. ॲनी बेझंट यांनी मूलभूत अधिकारांची मागणी सर्वप्रथम मांडली. इ.स. १९२८ साली पं. मोतीलाल नेहरू यांनीही संविधानात मूलभूत अधिकाराची हमी देणाऱ्या तरतुदी असाव्यात असे सुविळे. इ.स. १९३१ साली कराची येथे झालेल्या कॅंग्रेस अधिवेशनात पं. नेहरूंनी मूलभूत अधिकारांचा ठराव मांडला होता.

संविधानाच्या अनुच्छेद क्रमांक १२ ते ३५ मध्ये मूलभूत अधिकाराच्या तरतुदी समाविष्ट केलेल्या आहेत त्यांचा ठळक तपशील पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

(०१) कायद्याने सर्वांना समान वागणूक आणि समान संरक्षण दिले पाहिजे.

(०२) शासनाने कोणत्याही नागरिकाला धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान या कारणांनी पक्षपात करू नये.

(०३) सर्व नागरिकांना सार्वजनिक उपाहारगृहे आणि करमणुकीची स्थाने यांचा वापर करता येईल.

(०४) शासकीय नोकऱ्यांमध्ये सर्व नागरिकांना समान संधी असेल. मागासलेल्या जाती-जमातींसाठी राखीव जागा ठेवण्याचा व इतर सुविधा देण्याचा अधिकार शासनाला असेल.

(०५) अस्पृश्यता नष्ट झाली असून ती कुणालाही पाळता येणार नाही. त्या प्रथेनुसार कुठलेही वर्तन शिक्षेला पात्र असेल.

(०६) प्रत्येक भारतीय नागरिकाला पुढील बाबींमध्ये स्वातंत्र्य असेल.

(अ) भाषण-अभिव्यक्ती-मुद्रण स्वातंत्र्य

(आ) निःशस्त्र सभा सम्मेलन स्वातंत्र्य

(इ) संघटना स्वातंत्र्य

(ई) संचार स्वातंत्र्य

(उ) वसाहत स्वातंत्र्य

(ऊ) व्यवसाय स्वातंत्र्य

(०७) कुठल्याही नागरिकाचे जीवित अथवा स्वातंत्र्य कायद्याने प्रस्थापित केलेल्या प्रक्रियेशिवाय हिरावून घेता येणार नाही.

(०८) अटक झालेल्या नागरिकाला अटके ची कारणे समजण्याचा, पसंतीचा वकील देण्याचा अधिकार असेल.

(०९) कोणत्याही नागरिकाला माणसांचा व्यापार आणि वेठबिगार करता येणार नाही.

(१०) चौदा वर्षांखालील मुलामुलींना घातक सेवेत गुंतवता येणार नाही.

(११) प्रत्येक नागरिकाला कोणत्याही धर्मावर श्रद्धा ठेवण्याचा,

- त्याप्रमाणे आचरण करण्याचा, त्याचा प्रचार करण्याचा अधिकार असेल.
- (१२) शासकीय अनुदानातून चालणाऱ्या शैक्षणिक संस्थांमध्ये धार्मिक शिक्षण देता येणार नाही.
- (१३) शासन मान्य शैक्षणिक संस्थेत धार्मिक शिक्षण दिले जात असेल तर त्यात सहभागी होण्याची सक्ती कुठल्याही विद्यार्थ्यांवर केली जाणार नाही.
- (१४) कुठल्याही नागरिकाला धर्म, वंश, जात, भाषा, इत्यादी कारणांवरून कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत प्रवेश नाकारला जाणार नाही.
- (१५) सर्व नागरिकांना आपली वेगळी भाषा, लिपी, संस्कृती, इत्यादीचे जतन करण्याचा अधिकार आहे.
- (१६) धर्म आणि भाषा यांच्या आधारावर अल्पसंख्याकांना शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचा आणि चालविण्याचा अधिकार आहे.
- संविधानाने प्रत्येक भारतीय नागरिकाला दिलेल्या मूलभूत अधिकारांची रूपरेषा वरीलप्रमाणे आहे. त्यांचा आशय आणि अंमलबजावणी परस्परसापेक्ष आहे हे लक्षात ठेवले पाहिजे. उदाहरणार्थ, भाषण स्वातंत्र्य आहे म्हणून कुणालाही उपर्युक्त कारक बोलता येणार नाही. मुद्रण स्वातंत्र्य आहे म्हणून कुणालाही देशविघातक मजकूर छापता येणार नाही. व्यवसाय स्वातंत्र्य आहे म्हणून चोरटे आणि प्राणघातक व्यवसाय करता येणार नाही. धर्म स्वातंत्र्य आहे म्हणून इतर धर्माचा द्वेष करता येणार नाही. आपल्या मूलभूत अधिकारांचा संकोच झाला असे वाटल्यास कोणत्याही नागरिकाला सर्वोच्च न्यायालयात दाद मागण्याचा अधिकार संविधानाने बहाल केलेला आहे. त्यांचे रक्षण करण्याची जबाबदारी न्यायालयांवर सोपविण्यात आली असून आवश्यकतेनुसार मूलभूत अधिकारांमध्ये बदल करता येतो. अशा प्रकाराची संविधान दुरुस्ती करताना संविधानाची सारभूत अंगे अर्थात सरनाम्याचा आशय नष्ट करता येणार नाही.
- मूलभूत अधिकाराच्या तरतुदी हा ‘संविधानाचा आत्मा’ आहे असे सार्थ उद्गार संविधानाचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी काढले आहेत.
- (२) मूलभूत कर्तव्ये**
- प्रत्येक नागरिकाला मूलभूत अधिकारांचे मुक्त हस्ताने वितरण केल्यानंतर त्याच्याकडून मूलभूत कर्तव्ये पार पाडण्याची अपेक्षा बाळगणे चुकीचे ठरणार नाही. या दृष्टीने बेचाळीसाव्या संविधान दुरुस्तीनुसार दि. ३ जानेवारी १९७७ पासून संविधानात मूलभूत कर्तव्यांच्या यादीचा समावेश करण्यात आला. त्यांचा तपशील प्रत्येक भारतीयाने आत्मसात केला पाहिजे.
- (०१) संविधान, त्याचे आदर्श, त्याने निर्माण केलेल्या संस्था, राष्ट्रध्वज आणि राष्ट्रगीत यांचा आदर करणे.
- (०२) राष्ट्रीय स्वातंत्र्यलढ्याला स्फूर्ती देणाऱ्या आदर्शाची जोपासना आणि अनुसरण करणे.
- (०३) भारताची सार्वभौमता, एकता व एकात्मता उन्नत राखून त्यांचे रक्षण करणे.
- (०४) आवाहन केले जाईल त्याप्रसंगी देशसंरक्षण आणि राष्ट्रीय सेवा बजावणे.
- (०५) धार्मिक, भाषिक व प्रादेशिक किंवा वर्गीय भेदांच्या पलीकडे जाऊन भारतीय जनतेमध्ये एकोपा आणि भ्रातृभाव वाढवणे. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला उणेपणा आणणाऱ्या प्रथा सोडून देणे.
- (०६) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारशाचे मोल जाणून तो जतन करणे.
- (०७) अरण्ये, सरोवरे, नद्या व वन्य जीवसृष्टी यांसह नैसर्गिक पर्यावरणाचे रक्षण करून त्यात सुधारणा करणे. सजीव प्राण्यांबाबत दयाबुद्धी बाळगणे.
- (०८) विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोन, मानवतावाद, शोधकबुद्धी आणि सुधारणावादाचा विकास करणे.
- (०९) सार्वजनिक संपत्तीचे रक्षण करणे आणि हिंसाचाराचा निग्रहपूर्वक त्याग करणे.
- (१०) राष्ट्र सतत उपक्रम व सिद्धी यांच्या चढत्या श्रेणी गाठत जाईल अशा प्रकारे सर्व व्यक्तिगत व सामुदायिक कार्यक्षेत्रात पराकारेचे यश संपादन करण्यासाठी झटणे.

(३) मार्गदर्शक तत्त्वे

शासनाने आपले धोरण ठरविताना ज्या तत्त्वांचा उपयोग केला पाहिजे त्या तत्त्वाना संविधानातील मार्गदर्शक तत्त्वे असे म्हणतात. हा आपल्या संविधानाचा वैशिष्ट्यपूर्ण भाग आहे. भारतामध्ये आर्थिक व सामाजिक लोकशाही प्रस्थापित व्हावी हे उद्दिष्ट ठेवून संविधानाच्या चौथ्या प्रकरणात मार्गदर्शक तत्त्वे सांगितलेली आहेत. ती पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- (१) सर्वांसाठी रोजगार हमीची तरतूद करणे.
- (२) समान कामासाठी समान मोबदला देणे.
- (३) संपत्तीचे न्याय वितरण करणे.
- (४) सक्तीच्या आणि विनामूल्य प्राथमिक शिक्षणाची व्यवस्था करणे.
- (५) सामाजिक सुरक्षितता राखणे.
- (६) सर्वकष पद्यापानबंदी करणे.
- ही मार्गदर्शक तत्त्वे नावाप्रमाणे केवळ मार्गदर्शक स्वरूपाची आहेत. शासनावर ती बंधनकारक नाहीत. त्यांचे उल्लंघन झाल्यास किंवा अंमलबजावणी न केल्यास शासनाविरुद्ध न्यायालयात दाद मागण्याचा अधिकार

कोणत्याही नागरिकाला नाही. मूळभूत अधिकारांनी राजकीय लोकशाहीचे संवर्धन होण्याचा मार्ग खुला होतो. त्याचप्रमाणे आर्थिक आणि सामाजिक लोकशाहीचे भरणपोषण करण्यासाठी मार्गदर्शक तत्वांचा समावेश संविधानात केलेला आहे. त्यांचा आधार न्यायालयांकडून वारंवार घेतला जातो आणि शासकीय धोरण ठरविण्यासाठी विधायक सूचना केल्या जातात.

भारतामध्ये पक्षीय लोकशाही प्रचलित आहे. त्यामुळे वेगवेगळ्या राजकीय पक्षांना निवडून आल्यानंतर सत्ताधारी होता येते. त्यामुळे सत्ताधारी पक्ष बदलला तरी देशाचा विकास खुंदू नये, तो एका निश्चित दिशेने होत राहावा यादृष्टीने मार्गदर्शक तत्वे आवश्यक आहेत. त्यांच्या कसोटीवर शासनाचे ध्येयधोरण ठरावे अशी संविधानकारांची अपेक्षा आहे.

(४) सामाजिक न्याय

संविधानाच्या सरनाम्यात, मूळभूत अधिकारांच्या तरतुदी आणि मार्गदर्शक तत्वांच्या विचारांत ‘सामाजिक न्याय’ हे एक महत्वाचे उद्दिष्ट मानले जाते. भारतामध्ये स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ‘नवीन समाज’ निर्माण व्हावा आणि तो न्यायाधारित असावा, हे संविधानकारांचे महत्वाचे उद्दिष्ट होते. यादृष्टीने ‘सामाजिक न्याया’ची जाणीक हे संविधानाचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

भारतामध्ये सामाजिक न्याय खन्या अर्थाने प्रस्थापित व्हायचा असेल तर मालमत्तेचे वाटप न्याय्य पद्धतीने झाले पाहिजे. उत्पादनाची साधने फक्त थोड्या लोकांच्या हातात एकवटता कामा नये, सर्वांना समान वेतन मिळावे, मुले आणि महिला यांच्या हितसंबंधाची जपणूक व्हावी, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना इतरांबोरबर विकसित होण्याची संधी मिळावी. भारतातील आर्थिक आणि सामाजिक विषमता कमी होत होत नष्ट व्हावी, इत्यादी गोष्टी झाल्या पाहिजेत.

सारांश, प्रत्येक नागरिकाला स्वतःचा सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी समान संधी मिळेल अशी समाजरचना निर्माण करणे हे सामाजिक न्यायाचे मुख्य उद्दिष्ट असते. त्यादृष्टीने संविधानात विविध तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत.

(५) न्यायालयीन पुनर्विलोकन

विधीमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायखाते ही राज्यसंस्थेची तीन अंगे मानली जातात. विधीमंडळ कायदे करते, कार्यकारी मंडळ त्यांची अंमलबजावणी करते. संविधानाने या दोन्ही अंगावर अंकुश ठेवण्याची जबाबदारी न्यायखात्यावर सोपवली आहे. विधीमंडळ आणि कार्यकारी मंडळ आपापल्या कार्यकक्षेत कार्य करतात किंवा नाही. त्यांचे कार्य संविधानानुसार वैधानिक (कायदेशीर) आहे किंवा नाही ही तपासणी न्यायालयीन पुनर्विलोकनातून व्हावी, अशी

संविधानात व्यवस्था केली आहे. यातून संविधानातील विविध तरतुदींचा अन्वयार्थ लावला जातो. त्यांच्याशी विसंगत कृती अवैध ठरविल्या जातात.

संविधान निर्मितीआधी १९३५ च्या कायद्यानुसार भारतात संघराज्यपद्धती अस्तित्वात आली. तिच्यांत नागरिकांच्या मूळभूत अधिकारांचाही समावेश झाला. त्यामुळे न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचे महत्व वाढले. केंद्र आणि राज्य तसेच राज्याराज्यांमध्ये तंता निर्माण झाल्यास सर्वोच्च न्यायालय त्याचे निवारण करते.

न्यायालयीन पुनर्विलोकन हे संविधानाचे आवश्यक अंग आहे असे न्या. कतिया यांनी प्रतिपादन केले. संविधान दुरुस्तीचा अधिकार संविधानाची सारभूत अंगे आणि मूळभूत चौकट नष्ट करण्यासाठी केला जाऊ नये असा निर्णय तेरापैकी सात न्यायाधीशांनी केशवानंद भारती खटल्यात दिला होता. ४२व्या संविधान दुरुस्तीने संविधान दुरुस्ती कायद्याला कुठल्याही न्यायालयाला आक्षेप घेता येणार नाही अशी तरतूद करण्यात आली.

संविधानाचे न्यायालयीन पुनर्विलोकन हे वैशिष्ट्य वादग्रस्त झालेले आहे. ते न्यायाधीशांच्या व्यक्तिगत मतप्रणालीवर अवलंबून असते, ते सामाजिक परिवर्तन प्रक्रियेला खीळ घालू शकते, ते लोकशाहीविरोधी आहे. कारण न्यायालये लोकांचे प्रतिनिधीत्व करत नाही. असे त्याच्यावरील आक्षेपांचे स्वरूप आहे. या आंक्षेपांमध्ये थोडाफार तथ्यांश असला तरी संविधानातील आदेशाची कार्यवाही न्यायालयच करू शकतात, हे खेरे वास्तव आहे. न्यायालयांनी पक्षीय राजकारणापासून सदैव अलिप्त राहणे, सर्वकाळ अपेक्षितच आहे.

(६) संसदीय लोकशाही

संविधानातील तरतुदीनुसार केंद्रात संसद (पार्लमेंट) कार्यरत झाली असून ती द्विसदीनी (लोकसभा आणि राज्यसभा) आहे. प्रौढ मतदान पद्धतीने लोकसभेचे जास्तीत जास्त ५५० सभासद निवडले जातात. ही संख्या इ.स. २०२० पर्यंत कायम राहील. असा निर्णय नुकताच घेण्यात आला आहे. सर्वसाधारणपणे ६ लाख लोकांचा एक प्रतिनिधी निवडण्यात येतो. राज्यसभेचे सभासद वेगवेगळ्या राज्यांच्या विधानसभांमार्फत निवडले जातात. तसेच राष्ट्रपती १२ सभासदांची नियुक्त करतात. ते कला, साहित्य, समाजसेवा, इत्यादी क्षेत्रांतील मान्यवर व्यक्ती असतात. लोकसभेची मुदत किमान पाच वर्षांची असते. मात्र तिचे मुदतपूर्व विसर्जन होऊन मध्यावधी निवडणुकाही घेण्याची संविधानात्मक तरतूद आहे. राज्यसभा कधीही विसर्जित होत नाही. तिचे एक तृतीयांश सभासद दर दोन वर्षांनी निवृत्त होतात आणि नवे निवडले जातात. प्रत्येक विधेयक दोन्ही सभागृहांकडून मान्य व्हावे

लागते. लोकसभेच्या सभासदांमधून एक व्यक्ती अध्यक्ष म्हणून निवडली जाते तिला सभापती म्हणतात. राज्यसभेचा अध्यक्ष उपराष्ट्रपती असतो.

लोकसभेमध्ये बहुमताचा पाठिंबा असलेला नेता (पंतप्रधान) आपले मंत्रिमंडळ तयार करतो. त्यात दोन्ही सभागृहाचे प्रतिनिधी मंत्री म्हणून घेतले जातात. मंत्रिमंडळ हे राज्यकारभारात कार्यकारी मंडळाची भूमिका बजावते. पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळ संसदेला जबाबदार असते. संसदेचे लोकप्रतिनिधी (खासदार) लोकांना जबाबदार असतात. संविधानात 'राजकीय पक्ष' हा शब्द नसला तरी व्यवहारात लोकसभेत राजकीय पक्षाला बहुमत आहे तोपर्यंत मंत्रिमंडळावर अधिकारावर राहता येते.

संविधानानुसार केंद्र शासनाचे आणि संपूर्ण भारताचे सर्वोच्च पद राष्ट्रपतीचे आहे. त्यांची निवड संसदेची दोन्ही सभागृहे आणि राज्यांच्या विधानसभांचे निर्वाचित सभासद करतात. त्यांचा कार्यकाल पाच वर्षांचा असतो.

केंद्रशासनाप्रमाणेच राज्य शासनाची रचना करण्यात आली आहे. सर्वसाधारणपणे १ लाख लोकांमधून एक आमदार निवडला जातो. राज्य शासनाचा प्रमुख राज्यपाल असून त्याची नियुक्त राष्ट्रपतीकडून केली जाते. प्रत्येक राज्याचे निर्वाचित व नियुक्त विधीमंडळ असते. आंध्र प्रदेश, जम्मू आणि काश्मीर, बिहार, तामिळनाडू, महाराष्ट्र, कर्नाटक आणि उत्तर प्रदेश या घटकराज्यांची विधीमंडळे द्विसदनी (विधानसभा आणि विधान परिषद) आहेत. अन्य राज्यांची विधीमंडळ एकसदनी आहेत.

केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये परिस्थितीनुसार शासनपद्धती राबविली जाते. काही ठिकाणी लेफ्टनंट गवर्नर, काही ठिकाणी चीफ कमिशनर तर काही ठिकाणी प्रशासक राज्ययंत्रणेचा मुख्य असतो.

(७) संघराज्य पद्धती

भारतीय संविधान निर्माण होण्याआधी १९३५ च्या कायद्यानुसार संघराज्य पद्धतीला मान्यता मिळाली होती. प्रत्यक्षात ती १९४६ पर्यंत कार्यवाहीत आली नाही. भारताचा विस्तीर्ण भूप्रदेश, बहुभाषिकता आणि सांस्कृतिक विविधता विचारात घेऊन आपल्या देशाला संघराज्य पद्धतीच उपयुक्त आहे असे संविधानकारांचे मत झाले. म्हणून संविधानात योग्य ते फेरफार करून संघराज्य पद्धतीवर शिक्कामोर्तीब करण्यात आले.

या पद्धतीनुसार भारतात एकाच वेळी दोन शासनयंत्रणा कार्यान्वित झालेल्या आहेत. पहिलीला केंद्रीय शासन आणि दुसरीला राज्य शासन असे म्हटले जाते. त्यांच्या अधिकार क्षेत्रांची पद्धतशीर विभागणी संविधानाने करून दिलेली आहे. दौन्ही शासने आपापल्या क्षेत्रांत सार्वभौम आहेत. भारताची

अखंडता कायम टिकण्यासाठी तसेच आर्थिक विकास आणि सामाजिक परिवर्तन गतिमान राहण्यासाठी अत्यंत प्रबल अशा केंद्रीय शासनाची गरज आहे. भारतातील प्रादेशिक विविधता लक्षणीय स्वरूपाची आहे. प्रत्येक घटकराज्याचे सांस्कृतिक आणि सामाजिक स्वरूप भिन्न-भिन्न आहे. त्यांना त्यांच्या विकासासाठी अंतर्गत स्वायत्तता मिळणे आवश्यक आहे, याची जाण संविधानकारांनी ठेवली. केंद्र आणि राज्य यांच्यात सत्तेचे वाटप करण्यासाठी तीन सूचींची पद्धत निर्माण केलेली आहे. सूची क्रमांक एकमधील विषयांवर फक्त केंद्रीय शासन कायदे करू शकते, सूची क्रमांक दोनमधील विषय कायदे करण्याच्या संदर्भात राज्यांच्या विधानसभांच्या अखत्यारीत येतात. सूची क्रमांक तीन ही सामायिक सूची असून तिच्यातील विषयांवर केंद्र आणि घटकराज्ये कायदे करू शकतात. मात्र केंद्रीय कायद्यांनाच प्राधान्य दिले जाते. घटकराज्यांचे कायदे केंद्राच्या कायद्यांशी सुसंगत असले पाहिजेत; असे बंधन ठेवण्यात आले आहे.

एखादे घटकराज्य संविधानप्रमाणे कार्य करू शकत नसेल किंवा तेथील संविधानात्मक यंत्रणा कोलमडली असेल तर तेथे केंद्र सरकारकडून राष्ट्रपती राजवट आणली जाते.

सारांश, प्रबल केंद्रीय शासन आणि स्वायत्त राज्यशासन यांच्यात उत्तम समन्वय साधण्याचा प्रयत्न आपल्या संघराज्य पद्धतीत करण्यात आलेला आहे. म्हणून ते संविधानाचे वैशिष्ट्य आहे. प्रा. डायसी यांनी संघराज्यासाठी लिखित संविधान, सत्तेचे यथोचित बाब्य आणि संविधानाचा अर्थ लावणारे सर्वोच्च न्यायालय ही तीन तत्त्वे सांगितली आहेत. या कसोट्यांवर आपले संविधान यशस्वी ठरते.

(८) लिखित संविधानाच्या अपरिवर्तनीयता आणि परिवर्तनीयतेचा विचार

भारत हा खंडप्राय विशाल देश असल्यामुळे त्याचे संविधान काटेकोरे आणि लिखित स्वरूपाचे असणे स्वाभाविक आहे. कारण एवढ्या मोठ्या अवाढव्य देशात अनेक प्रादेशिक समूह, त्यांच्या खास आचार-विचारांसह प्राचीन काळापासून नांदत आलेले आहेत. प्रत्येक प्रांताची एकता आणि पृथगात्मता अतिशय गुंतागुंतीची आहे. सर्व भारतीयांना एकतेच्या सूत्रात गुंपण्याचे किंचकट कार्य संविधानाला पार पाडायचे होते. ते त्याने यशस्वी केले असे म्हणता येईल.

भारतीय संविधान कोणत्याही राजकीय पक्षाला सहजासहजी बदलता येणे अशक्यप्राय आहे. कारण लोकांच्या आशा आकांक्षांना मूर्त स्वरूप देण्याची अवघड जबाबदारी संविधानाला पार पाडायची होती. म्हणून ते जास्तीत जास्त अपरिवर्तनीय आणि कमीत कमी परिवर्तनीय असले पाहिजे याची जाणीव संविधानकारांनी ठेवली.

संविधान दुरुस्ती करून परिवर्तनाची सुविधा निर्माण केलेली असली तरी ती सहजमुलभ नाही हे लक्षात घेतले पाहिजे. संविधानामध्ये संविधान दुरुस्तीच्या तीन प्रक्रिया सांगितल्या आहेत. काही तरतुदी संसदेला साधारण बहुमताने बदलता येतात. काही तरतुदीच्या दुरुस्तीसाठी दोन तृतीयांश बहुमताची आवश्यकता असते. काही तरतुदी संसदेने वरीलप्रमाणे संमत केल्यानंतर अर्ध्याहून अधिक राज्यांच्या विधानसभांची संविधान दुरुस्तीसाठी अनुमती घ्यावी लागते. संविधानाची मूलभूत चौकट बदलणारी कोणतीही संविधान दुरुस्ती संसदेला करता येणार नाही असा निर्णय सर्वोच्च न्यायालयाने दिला आहे.

संविधानाचा सामाजिक आशय

भारतीय संविधानानुसार आपल्या देशात समाजवादी राज्यव्यवस्था स्वीकारण्यात आली आहे. त्यादृष्टीने संविधानातील ‘मार्गदर्शक तत्वे’ महत्वपूर्ण ठरतात. त्यानुसार समाजवादी मूल्य दृष्टीतून आर्थिक ध्येयधोरणे राबवून लोकांचे जीवन सुखकर करणे, हे राज्य व्यवस्थेचे कर्तव्यच आहे हे स्पष्ट होते. महात्मा गांधींनी ‘स्वयंशासित मानव आणि न्याय व समता यावर आधारित दंडसत्ताविहीन समाज’ निर्माण होण्याचे स्वप्न पाहिले होते. हा पल्ला गाठायला अजून अनेक वर्षे लागतील. ब्रिटिश राजवटीपासूनच भारतात मूलभूत सामाजिक परिवर्तनाला प्रारंभ झाला. ब्रिटिशांनी शासन पद्धती कायद्याचे राज्य, संपत्तीची खाजगी मालकी, व्यक्तिगत हक्क आणि जबाबदारी, सर्व क्षेत्रात स्पर्धा आणि करार या तत्त्वांवर आधारलेली होती. त्यातून नव्या भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा जन्म झाला. असे नलिनी पंडित यांनी दाखवून दिले आहे. भारतीय समाजाने पारमार्थिक कल्याणाला अवास्तव महत्व दिले आणि ऐहिक जीवनाबद्दल अनास्था बाळगली त्यामुळे आपली अधोगती झाली आपले आर्थिक दारिद्र्य कायम राहिले आणि परकियोंकडून आपला पराभव झाला असे निदान न्यायमूर्ती म. गो. रानडे यांनी केले आहे. ते पुढे म्हणतात की, देशाची भरभराट न्हावी, भारताला जगामध्ये मानाचे स्थान प्राप्त व्हावे असे वाट असेल तर प्रत्येकाने भारताच्या सर्वांगीण भौतिक उत्कर्षासाठी झाटले पाहिजे. सारांश, समाजाला हितावह काय आहे हे केवळ विज्ञानातून समजू शकत नाही. त्यासाठी विज्ञानाला नीतीमूल्यांची जोड द्यावी लागेल. नीतीमूल्यांचा विकास सामाजिक व्यवहाराशी संबंधित असतो. दुसऱ्यांच्या हक्कांवर आक्रमण न करता अधिकाधिक सुख मिळविण्याचा प्रत्येक व्यक्तीला अधिकार आहे. अधिकाधिक व्यक्तींचे अधिकाधिक सुख हेच समाजवादी समाजरचनेचे प्रयोजन असते. सुप्रसिद्ध अर्थशास्त्र अँडम स्मिथ म्हणतात, ‘खाजगी मालकी आणि स्पर्धा’ यावर आधारित समाजव्यवस्थेत प्रत्येकाने स्वतःच्या फायद्याची काळजी घेतली तरी समाजाचा विकास

आपोआप घडून येईल.’ संविधानाचा सामाजिक आशय जाणून घेताना हे विधान महत्वपूर्ण आहे.

भारतीय संविधानाच्या सरनाम्यात समतेचे तत्त्व सांगितले आहे. त्या संदर्भात म. जोतीबा फुले यांच्या एका वचनाची आठवण होते. ते म्हणतात, ‘आपल्या सर्वांच्या निर्माणक्त्यानि एकंदर प्राणिमात्रास उत्पन्न केले. त्यापैकी स्त्री-पुरुष हे उभयता जन्मतःच स्वतंत्र व एकंदर सर्व अधिकारांचा उपभोग घेण्यास पात्र केले आहेत.’ अशा समतेच्या तत्वाचा आशय संविधानात, नेमकेपणाने व्यक्त करणाऱ्या तरतुदींतून व्यक्त होतो. जे सामाजिक व सांस्कृतिकदृष्टीचा मागासलेले आहेत त्यांच्या प्रगतीसाठी, ते समान सामाजिक स्तरावर येण्यासाठी कायदे करण्याचा अधिकार संविधानाने संसदेला दिला. त्याचा यथायोग्य उपयोग संसदेने करून घेतला, असे इतिहासावरून लक्षात येते.

भारतातील शासनव्यवस्था संदैव धर्मनिरपेक्ष कशी राहील याचा मूलभूत विचार संविधान निर्माण करताना झाला. यादृष्टीने संविधानाच्या पंचविसाव्या अनुच्छेदाचा परामर्श घ्यावा लागेल. त्याने सर्व नागरिकांना धार्मिक श्रद्धा, विचार, आचार व प्रचाराचे स्वतंत्र्य बहाल केले आहे.

सारांश, संविधानाने भारतीय नागरिकांना त्यांच्या व्यक्तिगत प्रगतीला उपकारक ठरतील आणि सुसंस्कृत समाजाची संकल्पना साकार होईल यासाठी मूलभूत अधिकार बहाल केले. त्याचप्रमाणे मूलभूत कर्तव्य पालनाची अपेक्षा व्यक्त केली. भारतीय समाजाची उभारणी भक्कम पायावर व्हावी यासाठी मार्गदर्शक तत्वे सांगितली. सर्व नागरिकांना सर्वांगीन विकासाची समान संधी मिळावी म्हणून सामाजिक न्याय महत्वाचा मानला. शासनाची सत्ता अनिर्बंध होऊ नये आणि नागरिकांच्या स्वातंत्र्याची गळचेपी होऊ नये म्हणून न्यायालयीन पुनर्विलोकन व्यवस्था करण्यात आली. लोकांना जबाबदार असलेल्या ‘संसदीय लोकशाही’ ची रूपरेषा तयार केली आणि भारतीय जीवनातील विविधता एकतेच्या सूत्रात गुफण्यासाठी संघराज्य पद्धतीचा पुरस्कार करण्यात आला. या सर्व वैशिष्ट्यांतून संविधानातील सामाजिक आशय परिणामकारकपणाने व्यक्त होतो.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

खाली दिलेल्या प्रश्नांच्या उत्तरांसाठी योग्य पर्याय निवडा.

(०१) मूलभूत अधिकारांच्या तरतुदी कोणत्या अनुच्छेद क्रमांकामध्ये आहेत?

- (क) अनुच्छेद क्रमांक १ ते ११, (ख) अनुच्छेद क्रमांक १२ ते ३५, (ग) अनुच्छेद क्रमांक ३६ ते ५०, (घ) अनुच्छेद क्रमांक ५१ ते १००.

(०२) मूलभूत अधिकारांचा संकोच झाल्यास कोणत्या न्यायालयात दाद मागता येते?

- (क) तालुका न्यायालय, (ख) जिल्हा न्यायालय,
 (ग) उच्च न्यायलय, (घ) सर्वोच्च न्यायालय.
- (०३) मूलभूत अधिकाराच्या तरतुदी हा 'संविधानाचा आत्मा'
 आहे हे उद्गार कोणी काढले?
- (क) दादाभाई नौरोजी, (ख) महात्मा गांधी,
 (ग) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, (घ) राजीव गांधी.
- (०४) संविधानाच्या कोणत्या प्रकरणात मार्गदर्शक तत्त्वे
 सांगितली आहे?
- (क) पहिल्या प्रकरणात, (ख) दुसऱ्या प्रकरणात,
 (ग) तिसऱ्या प्रकरणात, (घ) चौथ्या प्रकरणात.
- (०५) मार्गदर्शक तत्त्वांचे स्वरूप स्पष्ट करा.
- (क) मार्गदर्शक, (ख) बंधनकारक, (ग) क्रांतिकारक,
 (घ) परिणामकारक.
- (०६) सामाजिक न्याय म्हणजे काय?
- (क) सर्वांना समान संधी, (ख) सुशिक्षितांना समान संधी
 (ग) स्त्रियांना समान संधी, (घ) अशिक्षितांना समान
 संधी.
- (०७) न्यायाल्यीन पुनर्विलोकन म्हणजे काय?
- (क) संविधान निकालात काढणे, (ख) संविधानाचा
 अन्वयार्थ लावणे, (ग) संविधान बदलणे,
 (घ) संविधानाचे महत्त्व कमी करणे.
- (०८) संसदीय लोकशाहीचे मर्म कशात आहे?
- (क) लोकप्रतिनिधींच्या सक्रिय सहभागात, (ख) घटक
 राज्यांच्या प्रभावात, (ग) न्यायव्यवस्थेच्या कारभारात,
 (घ) लोकप्रतिनिधींच्या उदासीन सहभागात.
- (०९) संघराज्य पद्धतीत एकाच वेळी किती शासनयंत्रणा
 कार्यान्वित असतात?
- (क) दोन, (ख) तीन, (ग) चार, (घ) पाच.
- (१०) 'स्वयंशासित मानव आणि दंडसत्ताविहीन समाज' या
 संकल्पनेचा पुरस्कार कोणी केला?
- (क) महात्मा फुल्यांनी, (ख) महात्मा गांधींनी,
 (ग) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी, (घ) डॉ. राजेंद्र
 प्रसाद यांनी.

'गव्हर्नर जनरल' झाला. इ.स. १८५७ नंतर हिंदुस्थानचा 'गव्हर्नर जनरल' हा 'व्हाईसरॉय' (राज्याचा प्रतिनिधी) म्हणून काम पाहू लागला. भारतातील सत्ता ब्रिटिश मंत्रिमंडळातील 'भारत मंत्रा'कडे गेली.

ईस्ट इंडिया कंपनी : भारत आणि अतिपूर्वेकडील राष्ट्रांशी व्यापार करण्यासाठी युरोपीय राष्ट्रांनी अधिकृत अनुमती दिलेल्या व्यापारी कंपन्या. डच, पोर्टुगीझ, फ्रेंच, ब्रिटिश, इत्यादी ईस्ट इंडिया कंपन्या १६ व्या शतकात स्थापन झाल्या. त्यापैकी ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतात सत्ता संपादनात लक्षणीय यश मिळविले. तिची स्थापना ३१ डिसेंबर १६०० रोजी झाली. तिचे प्रारंभीचे भाग भांडवल ३ लाख पौंड होते. एलिझाबेथ राणीने तिला प्रथम १५ वर्षांची सनद दिली. इ.स. १८५७ साली या कंपनीचा भारतातील कारभार समाप्त झाला.

व्हिक्टोरिया राणीचा जाहीरनामा : इ.स. १८५७ साली भारतातील काही संस्थानिकांनी ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध सार्वत्रिक उठाव केला होता. नानासाहेब पेशवे, तात्या टोषे, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, इत्यादींनी त्याचे नेतृत्व केले. सुमारे एक वर्ष सर्वत्र दोंगोधोपे चालू होते. ब्रिटिशांनी हा उठाव लष्करी बळावर मोळून काढला. या उठावामुळे भारतीय इतिहासाला कलाटणी मिळाली. हिंदुस्थानचा राज्यकारभार ईस्ट इंडिया कंपनीकडून ब्रिटिश पार्लमेंटकडे गेला. या सत्तांतप्रसंगी व्हिक्टोरिया राणीने भारतीयांना दिलेल्या आश्वासनांना 'राणीचा जाहीरनामा' असे म्हणतात.

ब्रिटिश पार्लमेंट : ब्रिटिश लोकप्रतिनिधींची संसद म्हणजे ब्रिटिश पार्लमेंट होय. इ.स. १२५४ मध्ये तिसऱ्या हेन्रीच्या काळात तिच्या कार्याला खन्या अर्थाने प्रारंभ झाला. एलिझाबेथ राणीच्या काळात राजाची पार्लमेंटवरील पकड सैल व्हायला प्रारंभ झाला. इ.स. १७२१ पासून पंतप्रधान आणि एकाच पक्षाचे मंत्रीमंडळ ही व्यवस्था अस्तित्वात आली. ब्रिटिश पार्लमेंट ही संस्था केंद्रवर्ती व सार्वभौम स्वरूपाची आहे.

अभिनव भारत : इ.स. १९०४ साली स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी ही संस्था नाशिक येथे स्थापन केली. 'ब्रिटिश पारंतंत्रातून भारताची मुक्तता हे साध्य आणि सशस्त्र क्रांती हे साधन' हे या संस्थेचे ध्येय होते. इ.स. १९५३ मध्ये या संस्थेचे विसर्जन करण्यात आले.

आझाद हिंद सेना : ही लष्करी संघटना जुलै १९४३ मध्ये नेताजी बोस यांनी सिंगापूर येथे स्थापन केली. 'चलो दिल्ली' हे तिचे घोषवाक्य होते. इतर राष्ट्रांच्या

सहकार्यने भारताला मुक्त करण्याचे ध्येय नेतार्जीच्या
अकस्मात अपघाती निधनाने साध्य झाले नाही.

सायमन कमिशन : १९२७ साली ब्रिटिश सरकारने नव्या
राजकीय सुधारणा सुचिविष्ण्यासाठी सायमन कमिशन
नेमले. त्यात एकाही हिंदी माणसाची नेमणूक न
केल्यामुळे काँग्रेससह सर्व राजकीय पक्षांनी त्यांच्या
कामकाजावर बहिष्कार टाकून निदर्शने केली. अशाच
एका निर्दर्शनप्रसंगी राष्ट्रीय नेते लाला लजपतराय यांना
मारहाणीमुळे मृत्यू आला. सायमन कमिशनने भारतीय
संविधान भारतीयांनीच तयार करावे, या विचाराला
चालना दिली.

फैजपूर काँग्रेस : फैजपूर येथे महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात
प्रथमच भरलेले काँग्रेसचे अधिवेशन.

अनुच्छेद : एखाद्या विषयाच्या अनुषंगाने परिच्छेद पाडून,
त्यांना क्रमांक देऊन केलेली उपविषयांची किंवा
नियमांची मांडणी म्हणजे अनुच्छेद होय. पाठोपाठ
येणारे (अनु.) मुद्दे असाही अर्थ सांगता येईल.

परिशिष्ट : मूळ मजकुराला दिलेली जोड किंवा पुस्ती या अर्थानि
हा शब्द व्यवहारात वापरला जातो.

सरंजामदारशाही : फौजेच्या खर्चासाठी आणि मुलुखगिरी
करण्यासाठी एखादा प्रांत सोडून देण्याची पद्धती. या
संदर्भात सत्ता गाजविणाऱ्याला सरंजामदार असे म्हणत.

वसाहत किंवा वसाहतीचे राज्य : ब्रिटिशांची सत्ता जगातील
अनेक देशांमध्ये एकाच वेळी पसरलेली होती. त्या
भूप्रदेशांना इंग्रजांच्या वसाहती असे म्हटले जाई.
स्थानिक लोकांना राज्यकारभारात सहभागी करून
घ्यायचे मात्र सार्वभौमत्व द्यायचे नाही, अशा अवस्थेला
वसाहतीचे राज्य म्हणत.

राष्ट्रकुल संघटना : ब्रिटिशांनी जगातील अनेक देशांमध्ये राज्य
केले. ते देश हल्ळूळू स्वतंत्र आणि सार्वभौम होत गेले.
त्यांच्या संघटनेला 'राष्ट्रकुल' असे म्हणतात. ब्रिटिश
साम्राज्यांतर्गत स्वतंत्र देशांची औपचारिक संघटना
असेही राष्ट्रकुलाचे वर्णन करता येईल.

(०२) ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध सनदशीर मार्गाने जाणाऱ्या
शांततामय राजकीय चळवळींना प्रारंभ झाला.

(०३) त्याचा गाभा एकतेचा आहे.

(०४) राष्ट्रीय नेते आणि सर्व प्रांतीय लोकांच्या अथांग
महासागरात झाले.

(०५) व्यक्तिगत सत्याग्रहाचे शांततामय आंदोलन
चालवले.

(०६) अत्यंत तेजस्वी कालखंड आहे.

(०७) स्वराज्याचे अधिकार आणि राजकीय सुधारणांचा
पुरस्कार केला.

(०८) बीस हजार लोकांची सभा झाली. तिच्यावर
ब्रिटिश लष्करी अधिकारी डाथर यांच्या हुक्माने
गोळीबार करण्यात आला.

(०९) सविनय कायदेभंगाचे आंदोलन सुरू केले.

(१०) भारतात राष्ट्रीय एकात्मता प्रस्थापित करणे हे
काँग्रेसचे मुख्य सूत्र होते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

(अ) (१) ब्रिटिश पार्लमेंटने ब्रिटिश मंत्रिमंडळातील एक
मंत्री 'भारतमंत्री' म्हणून नियुक्त करून
त्याच्याकडे भारतीय राज्यकारभाराचे नियंत्रण
सोपवले.

(२) वसाहतीच्या स्वराज्याच्या धर्तीवर ब्रिटिश
हिंदुस्थानची घटना तयार करावी आणि
अल्पसंख्याकांसाठी मूलभूत हक्क असावेत या
गोष्टी सुचिविष्ण्यात आल्या.

(३) भारतातील प्रांतांना राज्यकारभारात अधिक
स्वायत्तता आणि संघराज्य निर्माण करण्याची
तरतूद ही १९३५ च्या कायद्याची वैशिष्ट्ये
आहेत.

(४) त्रिमंत्री योजनेत अलेक्झांडर, पॅथिक लॉरेन्स
आणि स्टॅफर्ड प्रिन्स या ब्रिटिश मंत्र्यांचा समावेश
होता.

(५) दि. ९ डिसेंबर १९४६ रोजी संविधान समितीची
पहिली सभा झाली.

**(आ) (१) (च), (२) (क), (३) (ख), (४) (ग),
(५) (घ), (६) (झ), (७) (छ), (८) (ज),
(९) (ठ), (१०) (ट).**

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

**(अ) (१) चूक, (२) बरोबर, (३) चूक, (४) बरोबर,
(५) चूक, (६) बरोबर, (७) बरोबर, (८) बरोबर,
(९) बरोबर, (१०) चूक.**

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (अ) (१) नाकासारखे, (२) उद्देशपत्रिका, (३) भारतीय लोकांना, (४) सामाजिक न्याय, (५) गणराज्य, (६) स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, (७) समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, (८) वसाहतीचे राज्य, (९) कायद्यांच्या, संविधानात्मक कायद्यांच्या, (१०) नैतिक प्रभाव.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

- (अ) (१) (ख), (२) (घ), (३) (ग), (४) (घ), (५) (क), (६) (क), (७) (ख), (८) (क), (९) (क), (१०) (ख).

३.५ सारांश

या घटकात आपण सामाजिक पुनर्बाधणीत महत्वाचा वाटा असलेल्या 'सरनामा' आणि 'संविधान'चे स्थूल स्वरूप समजून घेतले. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतीय समाज जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत अभूतपूर्व उत्साह संचारला. एका नव्या राष्ट्राच्या जडणघडणीत सर्व नागरिक तन-मन-धनपूर्वक सहभागी झाले. सर्वांच्या आशा-आकांक्षांना नवी पालवी फुटली. भारताला स्वातंत्र्य दिल्यानंतर त्याचे अनेक राष्ट्रांमध्ये विभाजन होईल, हे ब्रिटिश शासनाचे दुःस्वप्न धुळीला मिळाले. आपल्या राष्ट्रीय नेत्यांनी आणि सर्वसामान्य लोकांनी पाकिस्तानची फाळणीही नाइलाजाने स्वीकारली. भारत-पाकिस्तान फाळणीला पन्नासपेक्षा अधिक वर्षे होऊनही दोन्ही राष्ट्रांतील आंतरिक नाते इतिहासाला पुसता आले नाही. वेगवेगळ्या संस्थानांना आणि घटकराज्यांना भारतीय संघराज्यात एकत्र गुंफण्याचे कार्य अतिशय अवघड होते. त्या कार्याचे एक महत्वाचे साधन 'संविधान निर्मिती' हे होते. सर्व प्रकारच्या वादविवादांना, विविधतेला एकत्र आणण्यासाठी 'संविधान' हे भवकम व्यासपीठाच्या रूपाने उदयाला आले. त्याने भारतीय लोकशाहीची पाळेमुळे घटूपणाने रुजवली. भारतीय राज्यकारभाराची, धेय धोरणांची आणि भवितव्याची दिशा निश्चित केली. भारतीय समाज संविधानाने आखून दिलेल्या चौकटीतच वाटचाल करीत आला आहे आणि पुढेही करणार आहे. भारताला सामाजिक बांधणीची फार मोठी पूर्व-परंपरा आहे. सर्वस्पर्शी सरनामा, सर्वांगीण प्रबोधन आणि समताधिष्ठित न्याय यांच्या बळावर भारतीय समाजाची पुनर्बाधणी प्रक्रिया गतिमान झाली आहे. त्यामुळे अन्यायकारक

रुढी, प्रथा, परंपरा यांचा विलय झाला आहे. अपमानकारक गोष्टींनां फाटा मिळाला आहे. अहितकारक कृत्यांवर वचक बसला आहे.

संविधानाचे स्वरूप बरेचसे तांत्रिक असणे स्वाभाविक आहे. संविधानाच्या सरनाम्याचे स्वरूप आधुनिक मंत्रासारखे आहे. हा सरनामा स्वातंत्र्य चळवळीतील राष्ट्रीय नेत्यांच्या आणि सर्वसामान्य जनतेच्या मंत्रशक्तीने भारावलेला आहे. म्हणून त्यातील अक्षर न अक्षर यंत्रप्रमाणे पवित्र, अद्भूत आणि मंगलमय स्वरूपाचे आहे. हे लक्षात घेऊन आपणही सामाजिक पुनर्बाधणीच्या महान कार्यात सहभागी झाले पाहिजे.

३.६ सरावासाठी स्वाध्याय

- (१) सरनामा आणि संविधान यांच्या परस्परसंबंधांची सविस्तर चर्चा करा.
- (२) भारतीय संविधानाच्या ठळक वैशिष्ट्यांचा आढावा घ्या.
- (३) भारतीय संविधान नवसमाज निर्मितीसाठी कितपत उपयुक्त ठरते, त्याचे विवेचन करा.
- (४) मूलभूत अधिकार आणि कर्तव्ये या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू कशा आहेत, त्याचा परामर्श घ्या.
- (५) संसदीय लोकशाही आणि संघराज्य पद्धती यांचे यशापयश विशद करा.

३.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) गर्गे स. मा. (संपा.), समाज विज्ञान कोश खंड - २
- (२) चंदावर बाबुराव, : स्वातंत्र्य आणि लोकशाही : एक चिंतन, १९७२.
- (३) जोशी प. ल., भारतीय संविधान विकास, स्वरूप आणि राजकारण, १९७१.
- (४) जोशी लक्ष्मणशास्त्री (संपा.), मराठी विश्वकोश, खंड-१२.
- (५) टोपे त्र्यं. कृ. भारतीय राज्यघटना, १९८३.
- (६) भोळे भा. ल., भारतीय संविधान, सिद्धान्त आणि व्यवहार १९८७.
- (७) महाराष्ट्र राज्य भाषा संचालनालय : भारताचे संविधान १९८८.
- (८) बसू डी. डी. : इन्ड्रोडक्षन ट्रू द कॉन्स्टिट्यूशन ऑफ इंडिया, १९८३.

घटक ४ : स्वतंत्र भारतातील सामाजिक न्यायाच्या चळवळी

अनुक्रमणिका

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रास्ताविक
- ४.२ विषय-विवेचन
 - ४.२.१ परिवर्तनाची प्रक्रिया आणि आर्थिक-सामाजिक प्रश्न
 - ४.२.२ सामाजिक न्यायाच्या चळवळी
 - ४.२.३ विज्ञान संस्कृती आणि प्रसार माध्यमांचा सांस्कृतिक प्रभाव
 - ४.२.४ भारतीय समाजातील इहवादी विचारसरणी
 - ४.२.५ भारतीय संस्कृतीची समताधिष्ठित समाजाच्या दिशेने वाटचाल
- ४.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- ४.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ४.५ सारांश
- ४.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- ४.७ क्षेत्रीय कार्य
- ४.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.० उद्दिष्टे

- या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला-
- ★ स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातील महत्त्वाच्या सामाजिक न्यायाच्या चळवळींचा परिचय करून देता येईल.
 - ★ विज्ञान संस्कृती म्हणजे काय ते सांगता येईल.
 - ★ प्रसार माध्यमांचे संस्कृतीच्या संदर्भातील योगदान स्पष्ट करता येईल.
 - ★ एक संस्कृती संचित म्हणून इहवादी विचारसरणीचे महत्त्व विशद करता येईल.
 - ★ समताधिष्ठित समाजाच्या उभारणीसाठी करायच्या प्रेयत्वांची दिशा स्पष्ट करता येईल.

४.१ प्रास्ताविक

सामाजिक पुनर्बाधणीसाठी परिवर्तनाची प्रक्रिया अत्यंत आवश्यक आहे. आधुनिक काळातील भारताच्या इतिहासात दोन स्वतंत्र कालखंड स्पष्टपणे पडतात. पहिला कालखंड स्वातंत्र्यपूर्व आणि दुसरा स्वातंत्र्योत्तर आहे. या दोन्ही कालखंडात परिवर्तनाची गती, स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये भिन्न-भिन्न प्रकारची आहेत. इ.स. १९९१ पासूनच्या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने आर्थिक क्षेत्रात आमूलाग्र बदल होऊ लागले. आर्थिक प्रश्नांप्रमाणे आपल्या देशाचे सामाजिक प्रश्नही तितकेच महत्त्वाचे ठरतात. शेतकरी, कामगार, महिला, दलित वर्गाच्या संदर्भातील सामाजिक न्यायाच्या चळवळी आपण इतिहास-कालक्रमानुसार समजून घेणार आहोत. नवव्या वैज्ञानिक शोधांनी जगात नवी विज्ञान संस्कृती जन्माला आली. तिचा भारताच्या संदर्भात विचार करताना प्रसार माध्यमांचे सांस्कृतिक विशेष जाणून घेणे अगत्याचे आहे. आधुनिक प्रसार माध्यमे ही विज्ञान संस्कृतीचीच देणगी आहे. प्राचीन काळापासून भारतातील इहवादी विचारसरणीची धारा कसकशी वाहात आली, हे आपल्याला या घटकात अभ्यासायचे आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीला पन्नासहून अधिक वर्षे पूर्ण झाली. भारताचा राज्यकारभार संविधानानुसार प्रगतीप्रथावर आहे. संविधानाची वैशिष्ट्ये आपण माणील घटकात समजून घेतली. येथे संविधानाने दिशानिर्देश केलेल्या 'समताधिष्ठित समाज बांधणी'च्या कार्यात येणाऱ्या अडथळ्यांचाही परामर्श घेतला आहे. असा समाज अस्तित्वात येण्यासाठी सामाजिक पुनर्बाधणी होण्याची गरज आहे. म्हणून या पुस्तकाचे नाव 'सामाजिक पुनर्बाधणीची दिशा' असे आहे. शेवटी भारतातील नानाविध धर्म, पंथ, उपपंथ, संप्रदाय यांच्या प्रचंड महाजालातून विश्वधर्माच्या दिशेने आपल्याला मार्गक्रमण करायचे आहे हे लक्षात ठेवायला हवे.

४.२ विषय-विवेचन

४.२.१ परिवर्तनाची प्रक्रिया आणि आर्थिक-सामाजिक प्रश्न

भारताला स्वातंत्र्य मिळून पन्नास वर्षे पूर्ण झाली. त्या आर्धीच्या काळातील आपल्या देशाचे आर्थिक व्यवहार आणि सामाजिक जीवन पुष्कळशा प्रमाणात स्थिर आणि अपरिवर्तनीय स्वरूपाचे होते. त्यांच्यावर ब्रिटिश सत्तेचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष नियंत्रण होते. सोलाच्या शतकापासून ब्रिटिश व्यापारी म्हणून भारतात आले आणि सतराच्या शतकात ते सत्ताधारी होत गेले. त्यांच्या सहवासाने भारतात व्यापक सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेला प्रारंभ झाला. वेगवेगळ्या क्षेत्रांमध्ये हळूहळू कायापालट होऊ लागला. काही उदारमतवादी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी भारतातील परिवर्तन प्रक्रियेला मोलाचा हातभार लावला. त्यांचा सतीची चाल बंद करण्यात पुढाकार होता. काँग्रेस पक्षाच्या स्थापनेला सर अऱ्लन डग्लस ह्यूम यांनी प्रेरणा दिली. नव्या इंग्रजी शिक्षणाची पायाभरणी केली. मोल्सवर्थ साहेबांनी मराठी शब्दकोशाची उभारणी केली. मेजर कॅडी यांनी मराठी भाषा व्यवहाराचे प्रमाणीकरण घडवून आणले. थोडक्यात, परिवर्तनाला पोषक अशी अनेक धोरणे ब्रिटिश सरकारने राबविली. एकोणिसाच्या शतकात समाजसुधारकांनी परिवर्तनाची प्रक्रिया कशी गतिमान केली हे आपण या पुस्तकाच्या पहिल्या घटकात अभ्यासले.

भारतातील आर्थिक प्रश्नांचा मागोवा

ब्रिटिशांनी हिंदुस्थान पादाक्रांत केल्यावर त्याच्या आर्थिक शोषणाला पद्धतशीरणाने प्रारंभ झाला. राजा रामभोन रॉय (१७७२-१८३३) यांनी ब्रिटिश राजवट भारताचे आर्थिक शोषण कसे करीत आहे हे सर्वांत प्रथम दाखवून दिले. त्यांनी भारतीय शेतकऱ्यांच्या आर्थिक दैन्यावरही प्रकाश टाकला. भारताच्या आर्थिक भवितव्याचे विवेचन करताना त्यांनी सुचविले की, काही निवडक इंग्रज लोकांना कायम वास्तव्यासाठी भारतात आणावे. त्यामुळे भारतातील महसूल पद्धती व न्यायदान खाते यांच्यात वेगाने सुधारणा होतील आणि भारतात प्रगत विचारसरणीचा समाज निर्माण होईल.

दादाभाई नौरोजी (१८२५-१९१३) यांनी भारतातील आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास करताना बेळोवेळी विविध प्रकारची आकडेवारी गोळा करण्यावर सतत भर दिला. एकोणिसाच्या शतकाच्या प्रारंभी ब्रिटिश व्यापारी प्रतिवर्षी भारतातून ३ लक्ष पौऱ संपत्ती नेत होते ती याच शतकाच्या अखेरीस ३ कोटी पौऱापर्यंत जाऊन पोचली आणि त्याचा परिणाम भारतात ब्रिटिश साम्राज्य बळकट होण्यात आणि

हिंदुस्थान मृत्यूंथाला लागण्यात झाला. हे दादाभाई नौरोजींनी स्पष्ट केले. भारताचे राजकीय दास्य आणि आर्थिक दारिद्र्य हे दोन रोग नष्ट करण्यासाठी दादाभाई नौरोजींनी प्रथलांची पराकाष्ठा केली.

न्यायमूर्ती म. गो. रानडे यांनी (१८४२-१९०१) औद्योगिक प्रगती आणि ब्रिटिशांची व्यापार पद्धती यांचा विशेष अभ्यास केला. त्यांच्या मते, भविष्यकालीन आर्थिक धोरण ठरविताना देशाच्या भूतकालीन आर्थिक परिस्थितीचा विचार केला पाहिजे. तसेच राष्ट्राच्या आर्थिक यंत्रणेत व्यक्तीला महत्त्व असले तरी समाजाच्या व्यापक हितासाठी ब्रिटिश सरकारनेही महत्त्वाची भूमिका पार पाढली पाहिजे. भारतातील उद्योगधंद्यांना परदेशी उद्योगधंद्यांच्या आणि व्यापाराच्या स्पर्धेपासून संरक्षण मिळावे. नवीन उद्योगधंदे चालू करण्यासाठी भारतीय उत्पादकांना भांडवल पुरवावे, भारतात ज्या मालाचे उत्पादन होते अशा मालाची आयात होऊ देऊ नये किंवा त्यांच्यावर जबरदस्त कर बसवावा. या उपाययोजना त्यांनी सुचविल्या. दाट लोकसंख्या असलेल्या भागातील लोकांना कमी लोकसंख्या असलेल्या प्रदेशात नेण्याची व्यवस्था सरकारने करावी, अशीही त्यांनी सूचना केली होती. न्यायमूर्ती म. गो. रानडे यांचे पुढील विचार परिवर्तनाच्या संदर्भात महत्त्वाचे आहेत. ते म्हणतात, ‘या देशातील दारिद्र्याचे अस्तित्व सिद्ध करण्याची काहीही गरज नाही. पण ही परिस्थिती काही काळ निर्माण झालेली नाही. तसेच ती केवळ परकीय सत्ता व स्पर्धा यामुळे उद्भवली असेही नाही. दारिद्र्याचा हा वारसा फार फार जुना आहे. आपल्याला हे दारिद्र्य आता बोचक वाटते. याचे कारण युगायुगाच्या निव्रेतून आपण जागे झालो आहोत. आपल्या डोळ्यांना दृष्टिलाभ झाला आहे आणि आपली कर्णेंद्रिये काम करू लागली आहेत.’

बरील विचारवंताप्रमाणे गोपाळकृष्ण गोखले, लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी, रमेशचंद्र दत्त, सर विश्वेश्वरैर्या, इत्यादींनी स्वातंत्र्यपूर्वकालीन भारतातील आर्थिक प्रश्नांचा आणि समस्यांचा वेळोवेळी परामर्श घेतला.

* भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर जे आर्थिक धोरण आखण्यात आले त्याची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे होती.

(१) सामान्य लोकांचे राहणीमान उंचावणे,

(२) बेकारीचे पूर्ण निर्मूलन करणे.

(३) माणसामाणसांमधील आर्थिक विषमता कमी करणे.

(४) कामगार वर्गाचे जीवन सुसह्य करणे.

(५) सामाजिक सुरक्षितता वाढवणे.

(६) किंमतीची पातळी स्थिर राखणे.

यांपैकी बरीच उद्दिष्टे साध्य करण्यात भारत सरकारला मर्यादित यश आल्याचे दिसून येईल. सामान्य लोकांचे राहणीमान उंचावले असले तरी बेकारीचे पूर्ण निर्मूलन शक्य झाले नाही. इ.स. १९४७ साली भारतात ३० लाख तरुण बेकार

होते. ही संख्या इ.स. १९७७ साली २ कोटी ६६ लाख झाली. माणसामाणसामधील अर्थिक विषमता कमी होण्याएवजी वाढत गेली. सामाजिक सुरक्षितता आणि कामगार वर्गाच्या जीवनाची उन्नती या क्षेत्रात बन्यापैकी यश मिळाले तरी महागाई सतत वाढतच जाऊन किंमतीची पातळी स्थिर राखण्यात सरकारला फारसे यश मिळाले नाही असे म्हणावे लागेल.

जगामध्ये भांडवलशाही आणि समाजवादी अर्थव्यवस्था ही दोन टोके मानली जातात. संपूर्ण अर्थव्यवस्थेची खाजगी, सार्वजनिक आणि संयुक्त अशा तीन क्षेत्रांत विभागणी होते तेव्हा तिला मिश्र अर्थव्यवस्था असे म्हणतात. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने अशी मिश्र अर्थव्यवस्था स्वीकारली. जेव्हा स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा भारतापुढे लोकसंख्यावाढ, कुपोषण, बेकारी, दारिक्रूची आणि निर्वासितांचे पुनर्वसन हे मुख्य आर्थिक प्रश्न होते. आपल्या देशात हवामान आणि जमिनीची सुपिकता विविधतापूर्ण आहे. शेतीक्षेत्र पूर्णपणे पावसावर अवलंबून आहे. उद्योगांसाठी लागणारी काही खनिजे भरपूर उपलब्ध तर काही मुळीच नाहीत अशी स्थिती आहे. जातीसंस्था, संयुक्त कुटुंबपद्धती, वारसाहवक, महिलांचे गौण स्थान या गोर्टीनी भारताच्या आर्थिक विकासाच्या कार्यक्रमापुढे आव्हान निर्माण केले. इ.स. १९५५ साली आवडी येथे झालेल्या काँग्रेसमध्ये भारतात 'समाजवादी समाजरचना' निर्माण करणे हे आर्थिक कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले. मूलभूत उद्योग सार्वजनिक क्षेत्रात विकसित करावे आणि सेवाक्षेत्र, सेवनीय वस्तूंची निर्मिती व वितरण यांना खाजगी क्षेत्रात वाव द्यावा, जमिनदारीचे उच्चाटन करावे, भूमी सुधारणा योजना राबवाव्या, शेतीची उत्पादनक्षमता वाढवावी, आधुनिक तंत्राचा वापर करून ग्रामीण भागात उद्योगांदंदे निर्माण करावेत असे भारताचे प्रारंभीचे सर्वसाधारण आर्थिक धोरण होते. त्यात कालमानानुसार परिवर्तन होत गेले.

भारताला राजकीय स्वातंत्र्य मिळाले तरी आर्थिक आणि सामाजिक रचनेमध्ये मूलभूत परिवर्तनाची निकड भासत होती. आपल्या देशाला पुन्हा पाश्चात्य देशांच्या हातातील बाहुले होऊ द्यायचे नाही म्हणून औद्योगिक भांडवल देशातल्या देशात निर्माण करण्यावर भर देण्यात आला. त्यासाठी 'मिश्र अर्थव्यवस्था' उपयुक्त होती. ती स्वीकारल्यामुळे उत्पादन नफा प्राप्तीसाठी होत राहिले, खाजगी मालकीचा हक्क अबाधित राहिला आणि बाजारपेठेवर नियंत्रण राहिले. दुसरीकडे सरकारने वेगवेगळ्या मूलभूत क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात भांडवल गुंतवणूक केली, खाजगी उद्योगांद्यांना सरकारी मदत करण्यात आली. परकी भांडवल मर्यादित प्रमाणात स्वीकारण्यात आले आणि खाजगी क्षेत्रातील अनावश्यक उधळपट्टी कमी करण्यावर भर देण्यात आला.

पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या कारकीर्दीत वरील

आर्थिक धोरण पुढे राबविण्यात आले. ते भारतातील भांडवलदारांच्या हिताचे ठरले. त्यामुळे भांडवली औद्योगिक विकासाला चालना मिळाली. वीज, पोलाद, रेल्वे, विमा, धरणे, खनिजे, तंत्रज्ञान, इत्यादी क्षेत्रांत सरकारने विशेष लक्ष घातले. त्यामुळे ही क्षेत्रे अधिकारित लोकाभिमुख होत गेली. श्रीमती इंदिरा गांधीनी संस्थानिकांचे तनखे बँद केले. त्यामुळे सरकारी तिजोरीवरील ताण काही प्रमाणात कमी झाला तसेच बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले त्यामुळे बँकांचा ग्रामीण भागात प्रसार होऊन ग्रामीण उद्योगांद्यांना उत्तेजन मिळाले. सहकार क्षेत्राचा लक्षणीय विकास झाला. 'गरिबी हटाव' ही सरकारची घोषणा होती तरी प्रत्यक्षात गरिबी पूर्णपणे हटलेली दिसत नाही.

नवे आर्थिक धोरण

जुलै १९९१ मध्ये तत्कालीन अर्थमंत्री डॉ. मनमोहन सिंग यांनी भारताच्या नव्या आर्थिक धोरणाची घोषणा केली. त्यानुसार परकीय भांडवल गुंतवणुकीवरील निर्बंध हटविण्यात आले. आयात मालावरील कर कमी करण्यात आला. औद्योगिक परवाना पद्धती आणि मक्केदारी कायदा रद्द करण्यात आला. बँकांना अधिक स्वायत्तता देण्यात येऊन भांडवल बाजार सुधारण्यावर भर देण्यात आला.

वरील आर्थिक धोरणाचे काही सुपरिणाम दिसत असले तरी भारताचे एकूण आर्थिक चित्र फारसे आशादायक वाटत नाही. उदारीकरण आणि जागतिकीकरणामुळे भारताचे केवळ आर्थिक जीवनच नाही तर सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन ढवळून निघते आहे. भारतात जगातील अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे आगमन होत असून त्या मालाबरोबर आपले संस्कृतीविशेष जीवनपद्धतीही विकू लागल्या आहेत. गेल्या पन्नास वर्षांत आपल्या देशात नागरिकांच्या 'चारित्र्य संवर्धना' कडे पूर्णपणे दुर्लक्ष झाले. त्यामुळे तरुणपिढी पाश्चात्य चंगळवादाला बळी पडण्याची शक्यता वाढली आहे. भारत दिवाळखोरीच्या उंबन्यावर जाऊन पोहोचल्याची भीती काही विचारवंत व्यक्त करतात. परदेशी नागरिकांना भारतात जमीन जुमला, मालमता करण्याचा हक्क मिळाल्यामुळे पारंपरिक शेतीची अधिकच दुर्दशा होण्याची शक्यता आहे. उद्योग क्षेत्रांच्या वाढीसाठी लागणारे भूक्षेत्र उपलब्ध करून देण्याच्या नवात सुपीक शेतीक्षेत्रीवर गंडांतर येत चालले आहे. एकीकडे पारंपरिक शेतकऱ्याचे पारंपरिक निर्वाहसाधन नष्ट होत असून दुसरीकडे प्रदूषणाचा विळखा प्रत्येकाभोवती पडू लागला आहे. त्यामुळे महाकाय कारखान्यांविरुद्ध जनआंदोलने संघटित होऊ लागली आहेत.

भारताचे आयातीचे धोरण शिथिल झाल्यामुळे देशी उत्पादनांच्या खपावर दुष्परिणाम होण्याची शक्यता बळावली आहे. आपल्या देशात आजही साठ टक्के लोकांची उपजीविका

शेतीवर अवलंबून आहे. आपला देश अन्नधान्याच्या उत्पन्नात स्वयंपूर्ण झालेला असला तरी आयातीच्या धोरणाचे चटके ग्राहक, श्रमिक, शेतकरी असे सर्वांनाच बसणार आहेत. पेट्रोलियम पदार्थाच्या किंमती जागतिक बाजारपेठेशी निगडित झाल्यामुळे पुढील काळात महागाईचे प्रमाण सतत वाढतच जाणार आहे.

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या भारतातील वाढत्या प्रभावामुळे नवे आर्थिक प्रश्न जन्माला येत आहेत. त्यांच्याशी देशी कंपन्यांनी निकोप स्पर्धा करावी, उत्पादनांची गुणवत्ता वाढवावी असा सरकारचा हेतू चांगला असला तरी भारतीय उद्योगपती दुव्यम भूमिका स्वीकाऱ्यानु बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या केवळ वितरकाचे काम करण्यात धन्यता मानतील की काय अशी भीती वाढू लागली आहे. एकूणच भारतातील देशी उद्योगांचे भवितव्य धूसर होत आहे. गृहोदयोग, कुटिरोदयोग, ग्रामीण उद्योग यांच्यावरही विनाशाचे सावट पडण्याची स्थिती निर्माण होत आहे. बेकार आणि बेकारी वाढण्याचा धोका वाढला आहे.

एकेकाळी स्वातंत्र्यपूर्व भारतात ‘स्वदेशी वस्तू वापरा’ हे अंदोलन राष्ट्रीय नेत्यांनी पुकारले होते. तोच कार्यक्रम नव्या रूपात भारतीय समाजाकडून अंमलात येण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

नव्या आर्थिक धोरणानुसार भारत सरकार उदारीकरण व जागतिकीकरणप्रमाणे खाजगीकरणावर भर देऊ इच्छिते. त्यामुळे रस्ते, वीज, पाणी यांसारख्या महत्वाच्या गरजा भागविण्याच्या क्षेत्रात खाजगी कंपन्या येऊ घातल्या आहेत. अनेक क्षेत्रांत ‘पैसे मोजा आणि सोयीसुविधा मिळवा’ असा नवा मंत्र रूढ होऊ लागला आहे.

कल्याणकारी राज्य संकल्पना

ब्रिटिश विचारवंत जी. डी. एच. कोल यांनी ‘ज्या समाजात प्रत्येक नागरिकाला किमान जीवनमान जगण्याची व प्रगतीची संधी उपलब्ध होते ते कल्याणकारी राज्य होय’, अशी कल्याणकारी राज्याची व्याख्या केली आहे. शिक्षण, रोजगार, वैद्यकीय मदत, सामाजिक सुरक्षितता यांची जबाबदारी जेव्हा एखादे सरकार स्वीकारते तेव्हा त्याला कल्याणकारी राज्य म्हणतात. राज्याचे उद्दिष्ट सतेचा वापर नसून सेवेचे कर्तव्य बजावणे हे आहे असे या संकल्पनेत गृहीत आहे.

स्वातंत्र्योत्तर भारतात वरील संकल्पनेनुसार अनेक योजना राबविण्यात आल्या. त्यादृष्टीने कायदे करण्यात आले. भारतीय संविधानाच्या सरनाम्यात सामाजिक, आर्थिक, राजकीय न्याय प्रस्थापनेची जी हमी दिली आहे तीनुसार कल्याणकारी राज्याच्या अंमलबजावणीला आकार देण्यात आला. या संदर्भात गॅस, डिझेल आणि पेट्रोल यांच्या किंमतीचे उदाहरण घेता येईल. लोकांना या वस्तू स्वस्त मिळाव्या म्हणून त्यांना सरकारतरफे झीज

सोसून भरघोस अनुदान वर्षानुवर्षे देण्यात आले. त्यांच्या किंमती वाढल्या तर अप्रत्यक्षपणे महागाई भडकेल म्हणून अनुदानाची तरतूद कल्याणकारी धोरणातून केली जात असे. मात्र सरकारचे हे धोरण आता बदलले असून जागतिक बाजारपेठेशी गॅस, डिझेल, पेट्रोल यांच्या किंमतीचा सरळ मेळ घालण्याचे जाहीर झाले आहे. कल्याणकारी राज्यात वेतन, किंमती, चलनवाढ यांच्यात वाढ अपरिहार्य असते. ही संकल्पना समाजातील बेकारी आणि दारिद्र्य घालविण्यासाठी उपयुक्त आहे असे मानले गेले पण प्रत्यक्षात तसे होताना दिसत नाही. त्यातच आता नव्या आर्थिक धोरणातील खाजगीकरणाची भर पडल्यामुळे नवे आर्थिक प्रश्न नव्या रूपात भारतासमोर उभे राहील यात शंका नाही.

सामाजिक प्रश्न

परिवर्तनाच्या प्रक्रियेतून उद्भवणारे सामाजिक प्रश्न आपण समजून घेऊ.

समाजशास्त्राच्या दृष्टीने भारतीय समाजाचे तीन विभाग पाडलेले आहेत. पहिल्या विभागाला आदिवासी किंवा आदिम जमाती म्हणतात. ग्रामीण समुदाय आणि शहरी समुदाय हे इतर दोन विभाग आहेत.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर इ.स. १९५६ साली आदिवासींच्या ४१४ विविध जमातींची नोंद करण्यात आली. भारतातील नागालॅंड, मेघालय, मिजोरम, अरुणाचल प्रदेश या राज्यांमध्ये आदिवासींचे प्रमाण लक्षणीय आहे. इ.स. १९८१ च्या जनगणनेनुसार भारतातील त्यांची संख्या ५ कोटी १६ लाख आणि महाराष्ट्रात ५७ लाख होती. बहुतेक आदिवासी जमातींचे वास्तव्य पहाडी किंवा जंगली प्रदेशात असते. वाहतूक आणि दलणवळणाच्या साधनांच्या अभावी त्यांच्याशी संपर्क ठेवणेसुद्धा कठीण होते. त्यामुळे शासकीय योजना त्यांच्यापर्यंत पुष्कळव जाऊन पोहोचत नाही. काही आदिवासी जमाती उदरभरणासाठी लोकांशी संपर्क ठेवतात. त्यातून त्यांच्यात आर्थिक आणि शारीरिक शोषणाला प्रारंभ होतो. भय, अज्ञान, अशिक्षितपणा यांच्यामुळे ते वर्षानुवर्षे चालत राहते. त्यांच्या असहायतेचा फायदा घेऊन मिशनरी लोक त्यांना धर्मातराला प्रवृत्त करतात. त्यांचे रीतीरिवाज, सांस्कृतिक व्यवहार, राहणीमान यांच्यात कालानुरूप परिवर्तन होण्याची आवश्यकता असली तरी प्रत्यक्षात ते घडत नाही. त्यांनी आपल्या सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांसह प्रगत व्हायला हवे, अशी अपेक्षा असली तरी त्याबाबतही अनेक समस्या उद्भवतात. पहिली समस्या संपर्क भाषेची आहे. याशिवाय बालविवाह, वैवाहिक नीतीमत्तेचे पतन, वेश्यावृत्ती, अनारोग्य (लैंगिक रोग), कुपोषण, निरक्षरता, न्यूनगंड, इत्यादी अनेक प्रश्नांनी आणि समस्यांनी त्यांना घेरलेले

आहे. स्वातंत्र्योत्तर भारतात त्यांच्या निराकरणाचे प्रयत्न प्रभावी आणि परिमाणकारक झाले नाहीत असे म्हणावे लागेल.

आपल्या देशातील समाजव्यवस्थेचा दुसरा विभाग म्हणजे 'ग्रामीण समुदाय' होय. महात्मा गांधीनी 'खरा भारत खेड्यात आहे खेड्यांकडे चला' अशी घोषणा दिली होती. इ.स. १९७१ च्या जनगणनेनुसार भारतात ५ लाख ७५ हजार खेडी होती. इ.स. १९८१ च्या जनगणनेनुसार ग्रामीण समुदायाची लोकसंख्या ५२ कोटी ५५ लाख नोंदवली गेली. हे प्रमाण एकूण लोकसंख्येच्या ७० टक्के आहे. बहुतेक सर्व खेड्यांमध्ये शेती हाच प्रमुख आणि एकमेव व्यवसाय दिसून येतो. वाहतूक आणि दलणवळणाच्या अपुच्या सोरीमुळे सर्व खेड्यांशी सतत संपर्क ठेवणे आजही अशक्यप्राय झाले आहे. एकूण ७५ टक्के लोक शेतीवर, ५ टक्के लोक पशुपालन, दुधोत्पादन, शिकार, मासेमारी, इत्यादी व्यवसाय करून आपली गुजरण करतात. मध्युयुगीन कालखंडात खेड्यांमध्ये 'अलुते-बलुते पद्धती' तून येणारी स्वयंपूर्णता होती. ती ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर ढासळत गेली. सर्वांगीण प्रगतीच्या दृष्टीने या पद्धतीचा लाभ उच्चजातीयांना झाला आणि निम्नजातीय त्यांच्या शोषणाचे बळी ठरले. सर्व खेड्यापाड्यांमध्ये जातीभेदाचे प्रमाण लक्षणीय स्वरूपाचे होते. त्यांच्यात गतिशीलतेचा आणि परिवर्तनाचा अभाव आढळून येतो. संयुक्त कुटुंब पद्धतीचे फायदे आणि तोटे भारतातील ग्रामीण समुदायाला भोगावे लागले आहेत. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर अनेक सरकारी योजना त्यांच्यापर्यंत जाऊन पोचल्या असून त्यांच्यामधील राजकीय जागृतीही वाढीला लागली आहे.

भारतीय समाजातील अतिशय गुंतागुंतीचा, विकसित आणि तीव्र परिवर्तनशील घटक म्हणजे शहरी समुदाय होय. १९८१ च्या जनगणनेनुसार त्यांची संख्या १५ कोटी ९ लाख होती. ती एकूण लोकसंख्येच्या प्रमाणात २३ टक्के आहे. १९०१ साली भारतात २ कोटी ६ लाख लोक शहरात राहत होते. भारतातील बहुतेक सर्व सामाजिक प्रश्न शहरी समुदायाशी निगडित असतात. भारतातील सामाजिक प्रश्नांच्या संदर्भात शहरी समुदायाच्या प्रश्नांचे स्वरूप प्रातिनिधिक म्हणता येईल. शहरी समुदाय निसर्गापासून दूर जातो आणि कृत्रिम मानवनिर्मित पर्यावरणात धावपळीचे, धकाधकीचे जीवन जगू लागतो. शहरी समुदायात प्रगत तंत्रविद्या आणि वैज्ञानिक उपकरणे वापरण्याचे सर्वाधिक प्रमाण आढळून येते. पूर, ओला दुष्काळ, कोरडा दुष्काळ, पाणी टंचाई, इत्यादीचा प्रत्यक्ष अनुभव त्याला नसतो. तसेच त्याचे वर्णन प्रारब्धवादी असे करण्यापेक्षा प्रयत्नवादी असे करणे अधिक उचित ठरेल. बँका, कारखाने, सरकारी कार्यालये, शाळा, महाविद्यालये, इत्यादी अनेक ठिकाणी हा शहरी समुदाय असतो. दाट वस्तीत राहण्याची त्याला सवय असते.

न व्यक्तींचे संबंध प्रामुख्याने विजातीय, दुय्यम,

तात्पुरते, नैमित्तिक स्वरूपाचे आढळतात. प्रत्येक व्यक्ती आणि कुटुंब स्वयंकेंद्री, स्वावलंबी होण्याच्या प्रयत्नात असते. शहरी समुदायात विशेषीकरणाला सर्वाधिक वाव मिळतो. तसेच सामाजिक सहिष्णुतेचे प्रमाण बन्यापैकी दिसून येते. सारांश, शहरी समुदाय धर्माधिष्ठित नसून वर्गाधिष्ठित असतो. त्यात विभक्त कुटुंब पद्धतीमुळे व्यक्तिस्वातंत्र्य हे मूल्य चांगले रुजलेले असते. रुढी, प्रथा, परंपरा, धार्मिक आचार-विचारांपासून हा शहरी समुदाय तुटत चालला आहे.

तीन गटांत विभागलेल्या भारतीय समाजाचे स्वरूप समजून घेतल्यानंतर आपण आता काही सामाजिक प्रश्नांचा थोडक्यात परामर्श घेऊ.

वाढील लोकसंख्या हा एक फार मोठा सामाजिक प्रश्न भारतापुढे आ वासून उभा आहे. त्यामुळे अनेक पंचवार्षिक योजनांची अंमलबजावणी होऊनही विकासाची फळे कोणाच्याच पदरात पडली नाहीत. ज्या प्रमाणात लोकसंख्या वाढत आहे. त्या प्रमाणात राष्ट्रीय संपत्ती, दरडोई उत्पन्न वाढले नाही. लोकांचे जीवनमान उंचावलेले दिसत असले तरी ते फार गुणवत्तापूर्ण आहे असे म्हणता येणार नाही. सक्तीचे कुटुंब नियोजन सर्वांवर लादल्याशिवाय या प्रश्नाची उकल होणे कठीण वाटते.

वाढत्या लोकसंख्येतून उद्भवणारा दुसरा सामाजिक प्रश्न म्हणजे प्रदूषणात वाढ आणि पर्यावरणाचा न्हास होय. मोठमोठ्या शहरांमध्ये जल, वायू, अन्न, ध्वनी प्रदूषणाने धोक्याची पातळी गाठली आहे. वाढत्या उद्योग आणि कारखानदारीमुळे पिकाऊ जमीन कमी होत असून नैसर्गिक पर्यावरणाला धक्के बसू लागले आहेत.

काही शहरांमध्ये ठाण मांडून बसलेले धार्मिक, वर्णीय (कामगार आणि कारखानदार) सांस्कृतिक ताणतणाव हाही मोठा सामाजिक प्रश्न आहे. संप, बंद, मोर्चा, हरताळ, रास्ता रोको, इत्यादीमुळे सामाजिक व्यवहार विस्कळीत होतात. खून, चोच्या, दोरोडे, जुगार, मारामाच्या, बलात्कार, गुन्हेगारी, बालगुन्हेगारी यांचे प्रमाण वाढत असून 'सामाजिक सुरक्षितता' कमी होत चालली आहे.

नोकरीधंद्याच्या निमित्ताने ग्रामीण समुदायांचे शहरात होणारे स्थलांतर हाही फार मोठा सामाजिक प्रश्न झाला आहे.

या घटकात आपण सामाजिक प्रश्नांबोरोबर परिवर्तन प्रक्रियेचाही विचार करीत आहोत. त्यादृष्टीने भारतीय समाजाचे झापाठ्याने होत चाललेल्या पाश्चात्यिकरणाचे स्वरूप समजून घ्यावे लागेल. ब्रिटिशांनी भारतावर दीडशे वर्षे राज्य केले. स्वातंत्र्य मिळाल्यावर भारतातून इंग्रज गेले पण इंग्रजी कायमची ठाण मांडून बसली असे म्हटले जाते. या इंग्रजी भाषेचा अत्यंत विपरित परिणाम भारतातील सर्व प्रादेशिक भाषांवर झाला आहे. इंग्रजी शब्द, वाक् प्रचार, वाक्यरचना यांमुळे सर्व भाषा

डागाळलेल्या आहेत. इंग्रजी बोलणे-वाचणे-लिहिणे सर्व भारतीयांना भूषणास्पद वाटूलागले आहे. कोणत्याही भाषेमध्ये परिवर्तन प्रक्रिया अटल, अपरिहार्य असते हे मान्य केले तरी पाश्चात्यिकरणाकडे घेऊन जाणारे इंग्रजीचे प्रादेशिक भाषांवरील आक्रमण थोपविणे ही काळाची गरज आहे. ब्रिटिशांच्या सहवासामुळे भाषा, भूषा, भवन, भोजन या घटकांमध्ये विलक्षण परिवर्तन घडून आले. भारतीय वेशभूषेच्या जोडीला सूट, बूट, टॉय येऊन शंभर वर्षे उलटली. जुनी चाळसंस्कृती मागे पडत असून फ्लॅट किंवा कुंपण संस्कृतीचा उदय झाला. शाकाहारी भोजन पद्धतीला हौटलातील मांसाहारी भोजनाची जोड मिळाली आहे.

परिवर्तनाच्या दृष्टीने पाश्चात्यिकरणप्रमाणे समाजाच्या आधुनिकीकरणाचा विचार करावा लागेल. पहिली प्रक्रिया काहीशी आक्षेपार्ह असली तरी दुसरी प्रक्रिया निश्चित स्वागतार्ह मानावी लागेल. स्वातंत्र्योत्तर काळात तीच अधिक प्रभावी झाली असून तिचे स्वरूप स्वीकारार्ह म्हणावे लागेल. नवे ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान, आचार, विचार यांचा खुल्या मनाने स्वीकार करणे म्हणजे आधुनिकीकरण होय. या प्रक्रियेमुळेच जुन्या पूल्यांच्या जागी नव्या भूल्यांची स्थापना होते. भारतीय समाजाने समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, लोकशाही जीवनप्रणाली, सर्वर्धमसमभाव, राष्ट्रीय एकात्मता आदी मूल्यांचा स्वीकार करून स्वतःचे आधुनिकीकरण मोठ्या प्रमाणात करून घ्यायला प्रारंभ केला. त्यामुळे सामाजिक गतिशीलता वाढली. भारत सरकारही पुरोगामी कायदे करून आधुनिकीकरणाला चालना देऊ इच्छिते. सारांश, ही प्रक्रिया संख्यात्मक आणि गुणात्मक दृष्टीने महत्वाची आहे.

हे आधुनिकीकरणाचे लोण ग्रामीण आणि आदिवासी जमातींपर्यंत जाऊन पोहोचलेले दिसते. खेडेगावांचे शाहरीकरण झापाटच्याने होत आहे. आपल्या मुलांनी शिकावे, त्यांचे जीवनमान सुधारावे असे ग्रामीण व आदिवासी लोकांना वाटणे स्वाभाविक म्हटले पाहिजे. पारंपरिक शेतीमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञान मोठ्या प्रमाणात येत आहे. ग्रामीण समाजाच्या उद्घारासाठी महात्मा गांधींनी सर्वोदय योजना सुचवली. विनोबाजींनी भूदान चळवळ केली. त्यातून जेवढे कार्य झाले त्यापेक्षा अधिक परिवर्तन आधुनिकीकरणाने घडवून आणले.

शिक्षणाचा वाढता प्रसार हे आधुनिकीकरणाचे एक महत्वाचे कारण आहे. आश्रमशाळांची व्यवस्था आदिवासी जमातींच्या वाड्यापाड्यांपर्यंत जाऊन पोहोचली. अनेक खेडेगावांमध्ये उच्च शिक्षण देणारी महाविद्यालये स्थापन झाली. महाराष्ट्रात शिक्षण प्रसाराचे विशाल कार्य कराणारे आपले ‘यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ’ देखील शैक्षणिक, सांस्कृतिक, सामाजिक परिवर्तनाला फार मोठा हातभार लावत आहे. आपला धंदा, नोकरी, व्यवसाय सांभाळून सुमारे तीन

लाख विद्यार्थी घरच्या घरी अभ्यास करतात आणि पदवी-पदविका मिळवून उन्नत जीवनाची वाट धरतात. म्हणून ‘घरोघरी ज्ञानगंगा’ पोहोचविण्याचा मुक्त विद्यापीठाचा व्यापक सामाजिक परिवर्तनाचा संकल्प निश्चितच अभिनंदनीय आहे. अशाच प्रकारचे परिवर्तनाचे कार्य भारतात इंदिरा गांधी मुक्त विद्यापीठासह काही शिक्षणसंस्था करीत आहेत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

(अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (०१) सर अंलून डगलस ह्यूम, यांनी परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत कोणते कार्य केले?
- (०२) ब्रिटिश राजवटीने केलेल्या आर्थिक शोषणाचे स्वरूप प्रथम कोणी उघड केले?
- (०३) दादाभाई नौरोजी यांनी कोणती आकडेवारी सांगितली?
- (०४) न्यायमूर्ती म. गुप्ते रानडे यांनी कोणत्या उपाययोजना सुचविल्या?
- (०५) भारतातील बेकारांच्या संख्येत किती वाढ झाली?
- (०६) मिश्र अर्थव्यवस्था म्हणजे काय?
- (०७) श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी कोणते महत्वपूर्ण निर्णय घेतले?
- (०८) भारताचे नवे आर्थिक धोरण कोणी आणि केव्हा जाहीर केले?
- (०९) भारतातील उद्योगधंद्यावर कोणते परिणाम होत आहेत?
- (१०) कल्याणकारी राज्य संकल्पना म्हणजे काय?

(आ) खालील प्रश्नांच्या उत्तरासाठी योग्य पर्यायाची निवड करा.

- (०१) भारतीय समाजाचे तीन विभाग कोणते?
 - (क) व्यापारी, (ख) आदिवासी, (ग) शेतकरी,
 - (घ) ग्रामीण समुदाय, (च) कष्टकरी, (छ) शहरी समुदाय.
- (०२) १९५६ साली आदिवासींच्या किती जमाती नोंदण्यात आल्या?
 - (क) २१२, (ख) ३१३, (ग) ४१४, (घ) ५१५.
- (०३) १९८१ च्या जनगणनेनुसार ग्रामीण समुदायाची लोकसंख्या किती होती?
 - (क) ५५ कोटी ५२ लाख, (ख) ५० कोटी '५० लाख, (ग) ४० कोटी ४० लाख, (घ) ५२ कोटी ५५ लाख.
- (०४) भारतात १९०१ साली किती लोक शहरात राहत असत?

(क) १कोटी ५ लाख, (ख) २ कोटी ६ लाख,
(ग) ५ कोटी ५ लाख, (घ) १० कोटी ४० लाख.

(०५) भारतातील महत्वाचे सामाजिक प्रश्न कोणते?
(क) जातीय दंगे, (ख) वाढती लोकसंख्या,
(ग) चंगळवाद, (घ) प्रदूषणात वाढ आणि
पर्यावरणाचा न्हास, (च) आंतरजातीय विवाह,
(छ) सांस्कृतिक ताणतणाव.

(०६) पाश्चात्यिकरण ही कोणती प्रक्रिया आहे?
(क) परिवर्तन, (ख) समायोजन,
(ग) क्रांतिकारक, (घ) क्लेशकारक.

(०७) आधुनिकीकरणाच्यां प्रक्रियेचे नेमके स्वरूप
कोणते?
(क) आक्षेपार्ह, (ख) स्वीकारार्ह,
(ग) स्वागतार्ह, (घ) तिरस्कार्य.

(०८) महात्मा गांधींनी कोणती योजना सुचवली?
(क) पंचवार्षिक योजना, (ख) पंचशील योजना,
(ग) सर्वोदययोजना, (घ) झोपडपट्टी सुधार
योजना.

(०९) आचार्य विनोबाजींनी कोणती चळवळी
राबविली?
(क) भूदान, (ख) अन्नदान,
(ग) रक्तदान, (घ) नेत्रदान.
(१०) आधुनिकीकरणाचे मुख्य कारण कोणते?
(क) लोकसंख्या विस्तार, (ख) धर्मप्रसार,
(ग) संस्कृतीप्रसार, (घ) शिक्षण प्रसार.

४.२.२ सामाजिक न्यायाच्या चळवळी

या घटकात आपण सामाजिक न्यायाच्या चळवळींची ओळख करून घेणार आहोत. प्राचीन काळापासून आजतांगायत भारताचे स्वरूप कृषिप्रधान देश असे राहिले. साहजिकच शेतीवर उदरनिर्वाह करणाऱ्या शेतकऱ्यांची लोकसंख्या नेहमीच लक्षणीय ठरली. त्यादृष्टीने आपण किसान चळवळीचा परामर्श घेऊ. ब्रिटिशांच्या आगमनाबोर भारतात औद्योगिक प्रगतीला सुरुवात झाली. त्यातून कामगार वर्ग मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाला. अशा कामगार चळवळीचा अभ्यास आपल्याला करायचा आहे. भारतातील एकूण लोकसंख्येपैकी निम्मी लोकसंख्या महिलांची आहे. त्यांना समाजात दुय्यम स्थान न्हून अनेक हालअपेषांना तोंड द्यावे लागले. त्यांच्यात दृष्ट्या जागृतीच्या दृष्टीने महिला चळवळ कशी विकसित करावी हे आपल्याला पहायचे आहे. भारतातील वर्णश्रमपद्धती जातिसंस्था यांच्या कार्यप्रणालीतून फार मोठा वर्ग अस्पृश्य किंवा दलित झाला. एकेकाळी त्यांना मानवी हक्कही

नाकारले गेले. त्यांच्या प्रगतीसाठी झटणारी दलित चळवळ आपण या घटकात जाणून घेऊ.

किसान चळवळ (स्वातंत्र्यपूर्व काळ)

'शेतकरी सुखी तर जग सुखी' असे नेहमी म्हटले जाते. अशा शेतकऱ्याने कष्टाने धान्य पिकवावे आणि त्याचा उपभोग मध्यस्थ आणि जमीन मालकांनी घ्यावा हा सिलसिला मध्युगापासून ब्रिटिश राजवटीपर्यंत चालत आला. जमीनदार, सरंजामदार, जहागीरदार, सर्व सत्ताधीश राजा किंवा बादशाहा हे सर्व शेतकऱ्याचे मालक आणि तो त्यांचा दास ही स्थिती शतकानुशतके कायम होती.

ब्रिटिश राजवटीच्या प्रारंभापासून शेतकऱ्याच्या 'दास'च्या भूमिकेत हळूहळू बदल होऊ लागला. इ.स. १७६५ साली बंगालमध्ये कंपनी सरकारने कायमधारा पद्धती सुरु करून जमीनदारांना मालक केले. ते शेतकऱ्यांकडून महसूल वसूल करीत. मुंबई आणि मद्रास प्रांतात रयतवारी पद्धती होती. तिथे महसुलाचा दर तीस वर्षे कायम राहिला. त्यानंतर त्यात प्रचंड वाढ करण्यात आली. पंजाब, मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेशात मालगुजार पद्धती होती. तिथेही मध्यस्थ आणि जमीनमालक मनमानी वसुली करीत.

भारतातील प्रत्येक प्रांतात शेतकऱ्याला जी रक्कम महसुलाच्या रूपात द्यावी लागत असे त्यातून इ.स. १७८३ मध्ये बंगाल प्रांतात शेतकऱ्यांनी पहिला उठाव केला. पुढे इ.स. १८३१ व १८३३ मध्ये बिहार व ओरिसा प्रांतात शेतकऱ्यांचे उठाव झाले. इ.स. १८५७ च्या सार्वत्रिक उठावात उत्तर भारतातील अनेक असंतुष्ट शेतकऱ्यांनी सहभाग घेतला होता. या काळात जमिनीची मालकी सावकार, श्रीमंत व्यापारी यांच्याकडे होती. कुळांकडून जमिनी काढून घेण्यात आल्या आणि अनेक ठिकाणी बेकायदा कर बसविण्यात आले. महसुलाचे प्रमाण वाढत गेले. त्यामुळे शेतकरी कर्जबाजारी झाले. शेतमजुरांची स्थिती अधिकच बिकट झाली.

बंगाल प्रांतात इ.स. १८६३ पासून ७२ हजार प्रकरणांमध्ये महसुलात (खंडात) वाढ झाली. त्याविरुद्ध तेथील तीळ पिकविणाऱ्या कुळांनी इ.स. १८७२ मध्ये उठाव केला.

मुंबई प्रांतातील शेतकऱ्यांनी १८७५ साली सावकारांविरुद्ध उठाव केला. त्या आधी सावकार शेतकऱ्यांच्या जमिनी कर्जापेटी बळकावत असत. शेतकऱ्यांनी सावकारांची दुकाने व घरे जाळली. कर्जाचे कागद नष्ट केले. यावेळी ब्रिटिश सरकारने कडक कारवाई करून इ.स. १८७९ मध्ये 'शेतकरी कर्ज निवारण कायदा' केला. कर्जाची कागदपत्रे सरकारी अधिकारी करू लागले.

इ.स. १८८५ साली कँग्रेस पक्षाची स्थापना झाली. त्याने शेतकऱ्याच्या हितरक्षणासाठी अनेक उठाव केले. व सरकार दरबारी त्यांचा पाठपुरावा केला. शेतकऱ्यांच्या हलाखीला

ब्रिटिश सरकार जबाबदार आहे. हे जमीन महसूल उत्तिताना शेतकऱ्यांचा सहानुभूतीपूर्वक विचार केला जावा, असे वेगवेगळ्या ठरावांतून आग्रहपूर्वक सांगण्यात आले.

इ.स. १८९६-९७ मध्ये महाराष्ट्रात भीषण दुष्काळ पडला होता. त्यावेळी ब्रिटिश सरकारने महसुलात सूट दिली नाही. तेव्हा लोकमान्य टिळकांनी ‘कर भरु नका’ असे शेतकऱ्यांना आवाहन केले.

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला व्यापक पाथा निर्माण करायचा असेल तर ग्रामीण जनतेचा (शेतकऱ्यांचा) पाठिंबा आवश्यक आहे. हे प्रथम महात्मा गांधींनी ओळखले. त्यानुसार १९२० नंतर चंपारण्य बाडोळी येथील आंदोलनांमध्ये इतरांबोर शेतकरीही सहभागी करून घेण्यात आले.

इ.स. १९२५ साली गुजरातमध्ये ब्रिटिश सरकारने जमीन महसुलात २२ टक्के वाढ केली. ही वाढ रद्द करावी, म्हणून तेथील पाटीदार जमीन मालकांनी मागणी केली. महात्मा गांधी आणि सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या नेतृत्वाखाली बाडोळी येथे इ.स. १९२८ साली सत्याग्रह करण्यात आला. त्यात शेतकरी आणि शेतमजूर सहभागी झाले. हा लढा स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी ब्रिटिश साम्राज्य सत्तेविरुद्ध आहे अशी सर्वांना जाणीव झाली. ब्रिटिश सरकारने जमीन न कसणाऱ्यांकडून १५ हजार एकर आणि जमीन प्रत्यक्ष कसणाऱ्यांकडून ५० हजार एकर जमीन जप्त केली. शेवटी ब्रिटिश सरकारने माघार घेऊन जमीन महसूल बाबीस टक्क्यांवरून सव्वा सहा टक्क्यांवर आणला. या सत्याग्रहात मोठ्या शेतकऱ्यांचा फायदा झाला मात्र शेतमजुराच्या पदरात काहीच पडले नाही.

केरळ प्रांतात इ.स. १९२१ साली मोपल्यांचे बंड झाले. त्यात श्रीमंत जमीनदारांविरुद्ध गरीब शेतमजूरांनी मोठ्या प्रमाणात उठाव केला होता.

त्तर प्रदेशात इ.स. १९२० साली पंडित मदनमोहन मालवीय यांनी शेतकऱ्यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी ‘किसान सभा’ स्थापन केली. पंडित नेहरूंनीही शेतकऱ्यांना संघटित करण्याचा आणि त्यांच्यावरील अन्याय दूर करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी कॉंग्रेस पक्षात किसानांचा डावा गट तयार केला. त्याच्यातर्फे रफी अहमद किडवाई यांच्या नेतृत्वाने इ.स. १९३०-३१ साली ‘करबंदी चळवळ’ करण्यात आली.

अंध्र प्रदेशात इ.स. १९२८ साली प्रांतिक किसान सभा स्थापन झाली. तिने महसूल वाढीला प्रतिबंध, सारा सूट, दुष्काळ प्रतिबंधक उपाय, शेतकऱ्यांसाठी कर्ज योजना, इत्यादी मागण्या केल्या. इ.स. १९३५ मध्ये प्रो. एन. जी. रंगा यांच्या अध्यक्षतेखाली ‘दक्षिण भारतीय किसान-कामगार संघटना’ सुरु झाली. तिने जमीन मालक आणि शेतमजूर यांच्यात सामंजस्य निर्माण केले. पुढे प्रो. एन. जी. रंगा यांनी अखिल भारतीय

किसान कॉंग्रेस’ स्थापन करण्यात पुढाकार घेतला. तेलंगण हा अंध्र प्रदेशातील ३ जिल्ह्यांचा भूभाग आहे. त्यात इ.स. १९४६ ते १९५१ या काळात कम्युनिस्ट पक्षाने शेतकरी चळवळ चालविली. तिचा बीमोड लष्कराला करावा लागला. याच प्रांतातील निजाम संस्थानच्या राजवटीत निजामाला दरवर्षी जमीन महसुलाचे दोन कोटी रुपये उत्पन्न मिळत असे. त्याविरुद्ध पीडित शेतकऱ्यांनी १९४६ साली फार मोठा उठाव केला होता.

इ.स. १९३४ साली कॉंग्रेस पक्षांतर्गत समाजवादी पक्षाची स्थापना झाली. त्याला उत्तर भारतात विशेष पाठिंबा मिळाला. त्यांनी जमीनदारीचा शेवट, कुळांना संरक्षण, कर्जाचे निवारण, न्याय शेतमजूरी, इत्यादी मागण्या निश्चित केल्या. बिहार प्रांतिक किसान सभेचे नेतृत्व स्वामी सहजानंद सरस्वती यांनी केले. त्यावेळी जयप्रकाश नारायण व इतर कार्यकर्ते होते. कम्युनिस्ट पक्षाच्या माध्यमातूनी शेतकऱ्यांना संघटित करण्याचे व त्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे प्रयत्न झाले. या पक्षाने ‘कसेल त्याची जमीन’ हे क्रांतिकारक घोषवाक्य भारतात प्रथम आणले.

समारोप : एकोणिसाव्या शतकातील किसान चळवळीचे स्थूल स्वरूप आपण जाणून घेतले. येथील शेतकऱ्यांची स्थितीगती लक्षात घेताना महात्मा जोतीबा फुले यांच्या ‘शेतकऱ्याचा असूड’ या ग्रंथाचा विशेष उल्लेख करावा लागेल. त्यांनी या ग्रंथात शेतकऱ्याच्या दैन्यावस्थेचे आणि कोंडमाऱ्याचे जे भेदक चित्रण केले आहे ते प्रातिनिधिक स्वरूपाचे आहे.

शेतकरी चळवळ (स्वातंत्र्योत्तर काळ)

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आखण्यात आलेल्या ‘पंचवार्षिक योजना’मध्ये शेती विकासाला सर्वोच्च स्थान मिळाले. त्यानुसार तीस लाख कुळांना (शेतकऱ्यांना) अडावीस लाख हेक्टर जमिनीची मालकी मिळाली. ‘कसेल त्याची जमीन’ हे तत्त्व अंमलात आणण्यासाठी अनेक कायदे करण्यात आले. जमीनदार, जहागीरदार, इनामदार यांचे उच्चाटन करणे, कुळांना संरक्षण आणि जमिनीची मालकी मिळवून देणे, जमीन धारणेवर कमाल मर्यादा घालणे असे या कायद्यांचे स्वरूप आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतकरी चळवळीचा अभ्यास करताना पूज्य विनोबा भावे यांच्या ‘भूदान चळवळी’चा परामर्श घेणे उचित ठरेल. तेलंगणामध्ये इ.स. १९४६ ते १९५१ या काळात कम्युनिस्ट पक्षाने शेतकऱ्यांचा सशस्त्र लढा उभारला होता. त्याचा बीमोड लष्कराने केला याचा उल्लेख मागे आला आहे. पूज्य विनोबा भावे यांनी ‘सर्वोदय समाज’ स्थापन केला. त्याचे तिसरे अधिवेशन इ.स. १९५१ मध्ये हैदराबादजवळ शिवरामपल्ली येथे झाले. त्यानंतर लगेच्याच विनोबाजींनी तेलंगणात शांती यात्रा सुरु केली. ते नळगोंडा जिल्ह्यात

पोचमपल्ली या गावी गेले. तिथे हरिजन मंडळींनी जमिनीची मागणी केली. त्यावेळी रेडी नावाच्या एका सदगृहस्थाने आपली १०० एकर जमीन पूज्य विनोबार्जींना दान केली. या साध्या घटनेतून भूदान चळवळीला प्रारंभ झाला. १९६७ पर्यंत भूदान चळवळीत एकूण ४२. लाख ७० हजार एकर जमीन उपलब्ध झाली. तिचे भूमिहीनांसाठी वाटप मात्र फारसे समाधानकारक झाले नाही. एकूण पाच कोटी एकर जमीन मिळविण्याचे उदिष्ट ठेवण्यात आले होते. महाराष्ट्रात दीड लाख एकर जमीन भूदानात मिळाली होती. निरलस कार्यकर्त्यांच्या अभावी ही चळवळ थंडावली.

भूमिहीन शेतकऱ्यांची जमिनीची गरज पूर्ण करणे हे भूदान चळवळीचे मुख्य सूत्र होते. त्याचप्रमाणे लोकांची जमिनीची पर्यायाने संपत्तीची आसक्ती नष्ट करणे हा हेतू होता. जमिनीचा मालकी हक्क नष्ट व्हावा, असा पूज्य विनोबार्जीचा आग्रह होता. त्यातून शासनमुक्त समाजाची उभारणी शक्य होईल असे त्यांना वाटत होते. प्रत्यक्षात लोकसंख्येच्या मानाने पिकाऊ जमिनीचे प्रमाण कमी असल्यामुळे भूमिहीनांची भूक भागवणे अशक्यप्राय होते. त्यांना केवळ जमीन देऊन प्रश्न सुट नाही. बी-बियाणे, खते खरेदीसाठी आर्थिक मदत आवश्यक होते. पूज्य विनोबार्जीच्या भूदान चळवळीतून प्रेमदान, बुद्धिदान, श्रमदान, संपत्तीदान आणि जीवनदान असे पंचदान आंदोलनाचे तत्त्वज्ञान निर्माण झाले. लोकांचे हृदय परिवर्तन करणे, त्यांची जीवनदृष्टी बदलणे आणि नवी सामाजिक पुनर्बांधणी करणे आपल्याला अभिप्रेत आहे असे ते म्हणत. सारांश, फारसे यश लाभले नाही तरी (शेतकी चळवळीतील) भूदान आंदोलन ही विसाव्या शतकातील अहिंसक क्रांतीची अत्यंत महत्त्वपूर्ण घटना आहे. हॅलम टेनिसन, ताया झिंकीन, डोरोधी चेस्टर बोल्स यांनी त्याविषयी विशेष प्रश्नांसा केली.

स्वातंत्र्योत्तर भारतात शेतमालाला योग्य भाव मिळावा, म्हणून शेतकी चळवळीतून अनेक कार्यक्रम घेण्यात आले. महाराष्ट्रातील श्री. शरद जोशी आणि त्यांची शेतकी संघटना त्याबाबत अग्रेसर आहे. उत्तर भारतात चौधरी चरणसिंह, इत्यादींचेही फार मोठे योगदान लाभले आहे.

कामगार चळवळ (स्वातंत्र्यपूर्वकाळ)

ब्रिटिश राजवटीने भारतात उद्योगधंडे आणि गिरण्या कारखान्यांच्या उभारणीला प्रारंभ केला. त्यातून कामगार वर्गाचा उदय झाला. १८८५ मध्ये मुंबई आणि कलकत्ता येथे कामगारांचे संप झाले. मुंबईचे एक गिरणी कामगार श्री. नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी इ.स. १८८४ आणि इ.स. १८८९ मध्ये मागणीपत्र तयार करून त्यावर ५ हजार कामगारांच्या सहा गोळा केल्या. ते सरकारनियुक्त अध्यक्षांना देण्यात आले. असे दुसरे मागणीपत्र १७ हजार सहा घेऊन ते गव्हर्नर जनरल यांच्याकडे पाठविण्यात

आले. अर्ध्या तासाची मध्यंतर सुटी मिळावी, अपघात झाल्यास नुकसानभरपाई मिळावी, पगार वेळेवर मिळावा अशा त्या साध्या मागण्या होत्या. पुढील काळात विकसित झालेल्या कामगार चळवळीचे हे पहिले पाऊल होते. श्री. लोखंडे यांनी 'मिलहॅंड असोसिएशन' संस्था स्थापन केली होती. मात्र ती अल्पजीवी ठरली. तिने सरकारदरबारी कामगारांच्या अडीअडचणीविषयी अर्जविनंत्या करण्याचे काम काही काळ केले.

इ.स. १८९० ते इ.स. १९१७ या काळात कामगारांचे अनेक संप झाले. त्यातील इ.स. १९०८ साली झालेला गिरणी कामगारांचा सांवंत्रिक संप महत्त्वाचा आहे. तो लोकमान्य टिळकांच्या शिक्षेच्या निषेधार्थ करण्यात आला. या निमित्ताने कामगारांच्या राजकीय जागृतीचे दर्शन प्रथमच घडले.

भारतातील पहिली कामगार संघटना इ.स. १९१८ साली मद्रासमध्ये 'मद्रास लेबर युनियन' या नावाने स्थापन झाली. याचवर्षी महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखालीं कामगारांचा ऐतिहासिक संप झाला. पहिल्या महायुद्धानंतर महागाई वाढली. पण कामगारांचे पगार वाढले नाहीत. त्यामुळे असंतोष निर्माण होऊन कामगार चळवळी सुरु झाल्या. पुढे इ.स. १९२० साली अखिल भारतीय कामगार संघटने'शी जोडली गेली. कामगार प्रतिनिधी म्हणून श्री. ना. म. जोशी यांनी तीस बर्ष कायदेमंडळाचे सभासद म्हणून पौलिक कार्य केले.

भारतातील अनेक राजकीय पक्षांनी आपापल्या कामगार संघटना उभारून कामगारांच्या विविध चळवळी चालविल्या. त्यामुळे फक्त कामगार चळवळीतूनच निर्माण झालेले स्वयंभू नेतृत्व अभावानेच आढळते.

भांडवलशाहीकडून केल्या जाणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध आवाज उठविण्यासाठी कामगार संघटना आणि चळवळीचा जन्म झाला. भारतात एकोणिसाव्या शतकातील भांडवलशाही बांव्यावस्थेत होती. तिला विसाव्या शतकात बाळसे प्राप्त झाले आणि कामगार चळवळीही व्यापक होत गेल्या. इ.स. १९१७ साली रशियामध्ये राज्यक्रांती झाली. तिच्या मुळाशी कामगारशक्ती होती. त्यामुळे जगभर कामगार चळवळीला प्रतिष्ठा आणि महत्त्व प्राप्त झाले. भांडवलशाहीला प्रतिबंध करायचा असेल तर साम्यवादाची बाजू घेतली पाहिजे. ही जाणीव जगात निर्माण झाली. तिचे प्रत्यंतर भारतातही येऊ लागले. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातही भारतातील बहुतेक सर्व कामगार संघटना आणि चळवळीवर साम्यवादी विचारसरणीचा प्रभाव दिसून येतो. त्यातही पुन्हा संघटित गिरणी कामगार क्रांतीचा वाहक मानला जातो.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीय कामगार संघटनांच्या इतिहासात महात्मा गांधींचे स्थान अनन्यसाधारण आहे. त्यांनी

‘मजूर महाजन’ संघटना स्थापून एक आदर्श निर्माण केला. त्यांना वर्गकलहाचे तत्व मान्य नव्हते. कामगारांचे जीवनमान सुधारावे, कारखान्याच्या कारभारात समान हिस्सा मिळावा असा त्यांचा आग्रह होता. शांतता आणि सामोपचाराचे उपाय थकल्याशिवाय कामगारांनी संप करू नये, अशी महात्मा गांधींची धारणा होती. त्यांच्याप्रमाणे स्वातंत्र्य चळवळीतील लाला लजपतराय, देशबंधू दास, सरोजिनी नायडू, पंडित नेहरू, सुभाषचंद्र बोस, आदी राष्ट्रीय नेत्यांचे योगदान कामगार चळवळीला लाभले. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात भारतातील औद्योगिक कामगारांची स्थिती अत्यंत असमाधानकारक होती. इ.स. १९०८ साली त्यांना रोज १५ तास काम करावे लागत असे. आठवड्याची सुटी आणि विश्रांतीसाठी वेळ मिळत नसे. अतिरिक्त कामाबद्दल वेंगळा मोबदला मिळत नसे. बालकामगार व महिला कामगार यांचे प्रमाण लक्षणीय होते. हा अन्याय निवारण करण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने इ.स. १८८१ ते १९४६ या काळात अनेक कायदे केले. त्यासाठी अर्थातच कामगारांना वेळोवेळी संघर्ष करावे लागले.

कामगार चळवळ (स्वातंत्र्योत्तर काळ)

इ.स. १९४७ साली ‘इंडियन नॅशनल ट्रेड युनियन कॉर्प्रेश’ (इंटक) ही कामगारांची महत्वाची संघटना स्थापन झाली. तिचे प्रभुत्व स्वातंत्र्योत्तर कामगार चळवळीवर दिसून येते. इ.स. १९२७ साली कामगार संघटनांची एकूण संख्या ३९ होती. ती इ.स. १९६७ साली १६७१६ वरं जाऊन पोचली. यावर्षी एकूण ५२ लाख कामगार विविध संघटनांचे सभासद होते.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर कामगारांचे जीवनमान सुधारावे म्हणून भारत सरकारने विशेष पुढाकार घेतला. कामगार विमा योजना (इ.स. १९४८), कामगार भविष्यनिर्वाह निधी योजना (इ.स. १९५२), कामगार बोनस कायदा (इ.स. १९६५) हे काही महत्वाचे कामगारविषयक कायदे आहेत.

स्वातंत्र्यपूर्व काळापेक्षा स्वातंत्र्योत्तर काळातील कामगार चळवळीचे स्वरूप निराळे झाले आहे. कामगार संघटनांचे स्वरूप प्रामुख्याने औद्योगिक क्षेत्राशी निगडित असले तरी एकच एक प्रबल मध्यवर्ती कामगार संघटना आणि कामगार चळवळ अजूनही आपल्या देशात उभी राहू शकली नाही. संघटित कामगारांनी आपल्या मागण्या पदरात पाढून घेतल्या. कामाचे तास, नोकरीची शाश्वती, शैक्षणिक सवलती, आर्थिक फायदे या गोष्टी त्यांना मिळाल्या. इ.स. १९९० नंतर सुरु झालेल्या संगणक क्रांतीमुळे कामगार कपातीचा धोका निर्माण झाला आहे. प्रारंभी संगणकाला विरोध झाला असला तरी त्याच्याशी मिळतेजुळते घेतच कामगार चळवळीला पुढे वाटचाल करावी लागणार आहे.

भारतातील असंघटित कामगारांची संख्या मोठी आणि समस्याग्रस्त आहे. चौदा वर्षाखालील मुलांना कामगार म्हणून काम करायला लावण्यास कायद्याने बँदी असली तरी अनेक क्षेत्रात अशा लाखो बालकामगारांचे शोषण सुरु आहे. अंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेच्या अहवालानुसार भारतात इ.स. १९८२ साली १ कोटी २५ लाख बालकामगार होते. लोकसंख्येच्या प्रमाणात त्यांची संख्या वाढत होती. कायद्यातील पळवाटांचा वापर करून त्यांना राबवून घेतले जात आहे. फटाके-विडी कारखाने, हॉटेल-उपाहारगृहे, छोटे छोटे उद्योगधंदे, इत्यादीमध्ये अतिशय कमी पगारावर बालकामगार कष्टाची कामे करताना दिसतात. त्यांचे बालपण खुरटून जात असून भवितव्य भीषण होत आहे.

असंघटित कामगारांमध्ये अज्ञानी, अशिक्षित, निरक्षर कामगारांचा भरणा मोठा आहे. ही मंडळी पोटासाठी खेड्यांतून शहरांकडे धाव घेतात. घरकाम, मोलमजुरीची कामे, शेतीची कामे करून ते पोट भरतात. त्यांच्याही संघटना होणे आवश्यक आहे. त्यांचे प्रश्न आणि समस्या भयावह आहेत. शोषणमुक्त समाज निर्मितीसाठी असंघटित कामगारांना सामाजिक न्याय मिळवून द्यावा लागेल.

समारोप : एक विकसनशील देश म्हणून भारतात मोठ्या प्रमाणात औद्योगिकीकरण होत आहे. अफाट लोकसंख्या, मागासलेली शेती, तुरळक उद्योगधंदे, विलक्षण आर्थिक विषमता, वाढती बेकारी, जागतिकीकरणाचे वरे अशा अनेक प्रश्नांना तोंड देत आपल्या देशाला पुढील मार्गक्रमण करायचे आहे. औद्योगिकीकरण आणि आधुनिक तंत्रज्ञान यांची यथायोग्य सांगड घालावी लागणार आहे. आपल्या देशाचा मूळ सांस्कृतिक वारसा, सध्याची राजकारणाची गुंतागुंत, सामाजिक चक्रव्यूह, शिक्षणाच्या तटबंद्या पार करत देशाला प्रगतीपथावर ठेवण्यासाठी इतरांबोरे कामगार चळवळीलाही फार मोठा भार वाहावा लागणार आहे. अशा परिस्थितीत केवळ नफा कमवणे एवढाच उद्योगधंदांचा आणि कारखानदारीचा उद्देश असून चालणार नाही. तसेच केवळ स्वतःपुरते पाहणे आणि सामाजिक न्याय विसरणे असे कामगार चळवळीला वागता येणार नाही. आपल्या देशातील नव्या आव्हानांना सामोरे जाण्याची क्षमता कामगार चळवळीत निश्चितच आहे.

महिला चळवळ (स्वातंत्र्यपूर्वकाळ)

भारतात ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर किसान आणि कामगारांच्या स्थितीगतीत कसे परिवर्तन झाले, त्यांच्या चळवळीचा उदय कसा झाला हे आपण पाहिले. महिलाविषयक चळवळीचा विचार करताना आपल्याला मध्ययुगापर्यंत जावे लागेल. झाशीची राणी, अहिल्याबाई होळकर यांसारखे काही

सन्मान्य अपवाद वगळता शतकामाणून शतके गेली पण भारतीय महिलांची दुःस्थिती होती तशीच कायम राहिली. वास्तविक लोकसंघेचा अर्धा हिस्सा असलेला महिला वर्ग कायम दुर्बल, उपेक्षित, तिरस्करणीय राहिला. त्यांच्या परिवर्तनाला ब्रिटिश सरकारची धोरणे आणि पुरुष समाजसुधारकांचे प्रयत्न कसे कारणीभूत झाले हे आपण थोडक्यात समजून घेऊ.

कंपनी सरकारच्या काळात राजा राममोहन रॅय यांच्या प्रयत्नांनी इ.स. १८२९ साली सतिप्रथेविरुद्ध कायदा झाला. मृत पतीच्या चितेवर त्यांच्या जिवंत पत्नीने स्वतःला जाळून घेण्याची ही अमानुष प्रथा एकेकाळी भारतात होती. यावरून महिला वर्गांच्या दयनीय अवस्थेचे सुन्न करणारे दर्शन घडते. त्यांना कुटुंबात किंवा समाजात कुठलेही स्थान उरलेले नव्हते. महिलांची स्थिती सुधारण्याचे प्रारंभिक प्रयत्न एकोणिसाब्या शतकातील पुरुष समाजसुधारकांनी केले. विसाब्या शतकात काही महिलाही स्वस्थिती सुधारणेसाठी पुढे आलेल्या दिसतात. पंडिता रमाबाई, डॉ. रखमाबाई, डॉ. आनंदीबाई जोशी अशी काही ठळक उदाहरणे आहेत.

एकोणिसाब्या शतकातील महिलांसंबंधी काही घडामोडी आपण जाणून घेऊ. इ.स. १८२४ साली मुंबईला अमेरिकन मिशनने मुलींची पहिली शाळा सुरु केली. इ.स. १८४८ साली लोकहितवार्दीना महिलांच्या हीनदीन स्थितीला जबाबदार असलेल्या समाजावर कठोर प्रहार केले. इ.स. १८४८, इ.स. १८५१ व इ.स. १८५२ या वर्षी महात्मा जोतीबा फुल्यांनी पुण्यात सुरु केलेल्या तीन शाळांमधून महार, मांग, चांभार व अतिशूद्रांच्या मुली शिकू लागल्या. त्यांना सावित्रीबाई फुलेही शिकवित असत. महिलांना झालेला हा पहिला शिक्षणस्पर्श पुढील काळात त्यांच्याच उद्घाराला उपकारक ठरला. इ.स. १८५६ साली कंपनी सरकारने विधवा विवाहाला अनुमती देणारा कायदा केला. इ.स. १८६५ साली मुंबईला विष्णुशास्त्री पंडित यांनी पुढाकार घेऊन 'पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळ' स्थापन केले. वाकडे पाऊल पडलेल्या काही विधवांकडून सरीस भूषुहत्या होत असे. ती थांबविण्यासाठी महात्मा फुल्यांनी इ.स. १८६५ साली 'बालहत्या प्रतिबंधक गृहांची' स्थापना केली. इ.स. १८८८ पासून गो. ग. आगरकरांनी 'सुधारक' हे साप्ताहिक सुरु केले त्यात त्यांनी महिलांची दुर्दशा करणाऱ्या केशवपन, बालविवाह, इत्यादी अन्याय रूढींवर हल्ले चढवले आणि स्त्री शिक्षण, विधवाविवाह, बालविवाहबंदी या कल्पनांचा ठाम भाषेत पुरस्कार केला. इ.स. १८९३ साली महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी एका हिंदू विधवेशी पुनर्विवाह केला. त्यांनी महिला शिक्षणासाठी वाहिलेली शिक्षणसंस्था (अनाथ बालिकाश्रम) इ.स. १८९९ मध्ये स्थापना केली. विसाब्या शतकातील महिला शिक्षणाचे ती महत्वाचे केंद्र ठरली.

एकोणिसाब्या शतकात महिलांच्या स्थिती परिवर्तनाचे नेतृत्व पुरुषांकडे होते. ज्या घरातील पुरुष महिला सुधारणेला अनुकूल होते त्या घरातील महिला शिक्षण घेऊ लागल्या. महर्षी कव्यांच्या शिक्षणसंस्थेने महिलांना विशेषतः विधवांना सुशिक्षित करून स्वतःच्या पायावर उभे करण्यात फार मोठा हातभार लावला. याच काळात आनंदीबाई जोशीसारखी एक अशिक्षित महिला शिकून परदेशात जाऊन पहिली महिला डॉक्टर झाली. थोडक्यात, एकोणिसाब्या शतकाच्या अखेरपर्यंत महिला सुधारणांवरून सनातनी आणि सुधारक एकमेकांशी वादविवाद करीत पुढे जात होते. त्यामुळे तुरळक महिला शिक्षण घेऊ लागल्या. थोडचाफार विधवांचे पुनर्विवाह झाले. तरीही महिलांच्या स्थितीगतीत मूळभूत परिवर्तन झाले असे म्हणता येणार नाही. सुधारकांनी केलेल्या बंडऱ्होरीला सनातनी रोखू शकले नाहीत आणि सनातन्यांच्या कर्मठ भूमिकेला सुधारक निष्प्रभ करण्यात अपयशी ठरले.

शोषण, गुलामगिरी, समाजातील दुर्यम स्थान यादृष्टीने भारतातील महिला वर्गाचे जागतिक महिला वर्गाशी जवळचे नाते आहे. मात्र पाश्चात्य देशांमध्ये समता, व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि उदारमतवाद या मूल्यांच्या बळावर तिकडील महिलांची जेवढी उन्नती झाली तेवढी ती भारतात अजूनही होऊ शकलेली नाही. भारतीय महिला वर्गाने पूर्वीपासून शेती, पशुपालन, वस्त्रोद्योग, कलाकुसर, इत्यादी क्षेत्रांत पुरुषांच्या बरोबरीने योगदान केलेले आहे. तरीही चूल आणि मूळ हेच तिचे कार्यक्षेत्र मानले गेले.

एकोणिसाब्या शतकातील इंग्रजी शिक्षणाचा भारतीय समाजावर अंतर्बाह्य परिणाम झाला. धर्मांच्या नावाखाली चालणाऱ्या अनेक ओंगळ प्रथांचा नवशिक्षितांना परिचय झाला. त्यानिमित्ताने स्वाभाविकपणे त्यांचे लक्ष महिलांच्या स्थितीकडे वेधले गेले. पतीच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या संपत्तीचा भाग त्यांच्या विधवा पत्नीला द्यावा लागू नये म्हणून सतिप्रथा रूढ झाली, असे एक मत आहे. राजा राममोहन रॅय यांनी ती बंद करण्यात यश मिळविले. महर्षी कव्यांनी विसाब्या शतकात भारतीय पातळीवर महिला विद्यापीठ स्थापन करण्यात पुढाकार घेतला. तसेच 'विधवा विवाह प्रतिबंध निवारक मंडळ' चालवले. सर सईद अहमद खान यांनी मुस्लीम महिलांच्या शिक्षणासाठी विशेष प्रयत्न केले. बेहरामजी मलबारी यांनी संमती वयाचे बील आणण्यासाठी परिश्रम घेतले. जैन समाजातील शेठ हिराचंद नेमचंद दोशी यांनी बाला-जरठ विवाह, विजोड विवाह, कन्याविक्रय यांसारख्या प्रथांना विरोध करण्यासाठी आघाडी उघडली. नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी इ.स. १८८९ मध्ये विधवा महिलांच्या केशवपनाला विरोध करण्याचे न्हावी समाजाला आवाहन केले. पंडिता रमाबाई, रमाबाई रानडे, पार्वतीबाई आठवले, आदी महिलांनी सुधारणा

कार्याला आणि डॉ. अंनी बेझंट, सरोजिनी नायडू, अरुणा असफअली, इत्यादी महिलांनी स्वातंत्र्य चळवळीला मोठे योगदान दिले.

विसाव्या शतकाच्या प्रारंभापासून नवशिक्षित पुरुषांना सुविद्य पत्तींची गरज भासू लागली. या मानसिकतेतून महिला शिक्षणाला चालना मिळत गेली आणि स्त्री-पुरुष समानतेचे वरे वेगाने वाहू लागले. या शतकात विधवांचे विवाह मोठ्या प्रमाणात होऊ लागले आणि तुरळक प्रमाणात परित्यक्ता महिलांच्या समस्या जाणवू लागल्या.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळात म. गांधींनी इ.स. १९३८ साली केलेल्या भिठाच्या सत्याग्रहात आणि डॉ. आंबेडकरांच्या महाडच्या चवदार पाण्याचे तळे सत्याग्रहात महिला वर्ग मोठ्या प्रमाणात सहभागी झाला. महात्मा गांधी म्हणतात, 'व्यक्ती असो की राष्ट्र असो त्यांच्या जीवनाच्या प्रत्येक अंगामध्ये सत्य आणि अहिंसा दाखल झाली पाहिजे. या कापी स्त्री निर्विवादपणे पुढाकार घेईल आणि मानवी उत्क्रांतीच्या कार्यात तिला आपले स्थान सापडले म्हणजे तिची स्वतःविषयीची न्यूनतेची भावना नाहीशी होईल.'

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांना पुढीलप्रमाणे मार्गदर्शन केले. 'तुम्ही स्वतःस अस्पृश्य समजू नका. तुम्ही प्रतिज्ञा करा की, अशा कलंकित स्थितीत आम्ही यापुढे जगणार नाही. ज्ञान आणि विद्या या गोष्टी स्त्रियांनाही आवश्यक आहेत.'

स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील महिला कल्याणाच्या संदर्भात ज्यांनी दूरदृष्टीने महान कार्य केले त्या प्रा. र. धों. कर्वे यांचे (१८८२-१९५३) स्मरण करणे उचित होईल. त्यांनी आपले आयुष्य संतती नियमनाच्या प्रसारासाठी वाहून घेतले. ते परदेशातून संतती नियमनाची आणि लैंगिक रोग प्रतिबंधक साधने मागवून विकत असत. आपल्या पत्तीच्या मदतीने प्रा. कर्वे यांनी घरातच संतती प्रतिबंधक रुणालय चालवले. त्यांनी 'समाजस्वास्थ्य' हे मासिक सतत २५ वर्षे प्रकाशित केले. त्यातून त्यांनी महिलांना बौद्धिक चर्चेस प्रवृत्त केले. संतती नियमनाच्या कार्याची मुख्य धूरा आजच्या काळात शासन सांभाळते. पण स्वातंत्र्यपूर्वकाळात ती प्रा. र. धों. कर्वे यांनी पेटून महान सामाजिक कार्य केले त्याचा लाभ महिला स्वास्थ्य आरोग्यविषयक जाणीव निर्माण होण्यात झाला. संतती नियमनाचा हक्क महिलांना हवा, या परदेशात सुरु झालेल्या चळवळीचे भारतातील बीजारोपण प्रा. कर्वे यांनी केले. इ.स. १९३२ साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वतंत्र मजूर पक्षातके मुंबई विधानसभेत संतती नियमनाच्या उपाययोजनांसाठी मांडलेला ठराव ५२ विरुद्ध १ मताने फेटाळला गेला. यावरून स्वातंत्र्यपूर्वकालीन भारतीय मानसिकतेवर पुरेसा प्रकाश पडतो.

महिला चळवळ (स्वातंत्र्योत्तरकाळ)

भारतीय संविधानाने अनुच्छेद क्रमांक १४ नुसार सर्व महिला आणि पुरुषांना एका समानतेच्या सूत्राखाली आणले. अनुच्छेद क्रमांक १५ नुसार सर्व महिलांना सरकारी नोकरीमध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने समान संधी दिली आहे. अनुच्छेद क्रमांक २२८ नुसार बलात्कारित महिलेची माहिती प्रसार माध्यमातून जाहीर करण्यास बंदी घातली आहे. अनुच्छेद क्रमांक ३०४ हुंडाबळीसंबंधी तर ३०६ एखाद्या महिलेला आत्महत्येस प्रवृत्त करणाऱ्याला प्रतिबंध करणारा आहे. अनुच्छेद क्रमांक ३१२ ते ३१६ हे अपत्यजन्म, गर्भपात, (गर्भजल परीक्षा), भ्रूणुहत्या, इत्यादीविषयी आहेत. अनुच्छेद क्रमांक ३७२ व ३७३ नुसार अज्ञान मुलींना पळवणे, त्यांची वेश्याग्रहात विक्री करणे, बलात्कार करणे या गोष्टीना प्रतिबंध केला आहे आणि शिक्षाही सांगितली आहे. अनुच्छेद क्रमांक ४९८ पीडित महिलांना संरक्षण देणारा आहे. भारतीय दंडसंहितेनुसार इ.स. १९५६ साली महिलांच्या अनैतिक कामासाठी व्यापार करण्यावर बंदी घालणारा कायदा आणि इ.स. १९६१ साली हुंडा प्रतिबंधक कायदा करण्यात आला. फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १२५ नुसार महिलांसह मुले, वृद्ध माता-पिता यांना पोटगी मागता येते. तसेच परित्यक्त्या महिलांना न्याय मिळविता येतो. इ.स. १९८६ साली संमत झालेल्या कायदानुसार 'स्त्री देहाचे विकृत प्रदर्शना'वर निर्बंध घालण्यात आले आहेत. याशिवाय संसद व अन्य क्षेत्रांत महिलांना उचित आरक्षण देण्याचा कायदा संमत होण्याच्या मार्गावर आहे. निकोप महिला चळवळीला पोषक अशा संविधानातील तरतुदी आणि कायदे यांची स्थूल माहिती आपण करून घेतली. भारतात अजूनही दुर्बल, अशिक्षित, परावलंबी अशा महिलांची संख्या प्रचंड आहे. त्यामुळे त्यांचा छळ, शोषण, अन्याय, अत्याचार अजूनही थांबला नाही ही खेदाची गोष्ट आहे. (स्वप्ना सातपूरकर, सकाळ, महिला विशेषांक नाशिक, १७ मार्च २०००)

भारतात सामाजिक अभिसरणाची गती मंद असल्यामुळे अन्य चळवळीप्रमाणे महिला चळवळीमुळे फारसे समाज परिवर्तन शक्य झाले नाही, असे नाईलाजाने म्हणावे लागेल.

१९४८ साली संविधान समितीमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'हिंदू कोड बील' सादर केले. त्याचे स्वरूप महिलांच्या सर्वांगीण स्वातंत्र्याचा आणि संपूर्ण शोषणमुक्तीचा जाहीरनामा असे होते. त्यामुळे भारतीय समाजावर दीर्घकालीन स्वरूपाचे परिणाम घडून येतील अशी त्यांची आणि पंडित नेहरूंची अपेक्षा होती. मात्र हिंदू कोड बील संमत होऊ शकले नाही. ते केवळ महिलांविषयक कायदे अशा स्वरूपाचे नव्हते.

महिलांचे कुटुंबातील व समाजातील स्थान निश्चित करणे, त्यांना आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक स्वातंत्र्य देणे असे त्यांचे क्रांतिकारक उद्दिष्ट होते. पुढे संसदेमध्येही हिंदू कोड बिलाचा पराभव झाल्यावर मंत्रीपदाचा राजीनामा देताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले, ‘वगविगमिध्ये, लिंगालिंगामध्ये असलेली विषमता हा जो हिंदू समाजाचा आत्मा आहे, तिला स्पर्श न करता आर्थिक प्रश्नासंबंधी कायदे संमत करीत जाणे ही आमच्या संविधानाची थड्हा आहे. घाणीच्या उकिरड्यावर राजवाडा बांधण्यासारखे आहे.’

गेल्या पन्नास वर्षात आपल्या राज्यकर्त्यांनी महिलाविषयक जेवढे कायदे केले ते डॉ. आंबेडकरांच्या मूळ हिंदू कोड बिलाच्या कक्षेतीलच आहेत, हे लक्षात घेण्यासारखे आहे.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळापासून महाराष्ट्रातील शिक्षण प्रसाराला महिलांचा फार मोठा हातभार लागला. सावित्रीबाई फुले यांच्या शाळांचा उल्लेख मागे आला आहे. त्यांनी नॉर्मल स्कूलमध्ये शिक्षण आणि प्रशिक्षण घेतले होते. महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी इ.स. १८५५ साली शेतकरी व शेतमजूर महिला-पुरुषांसाठी रात्रीची शाळा सुरु केली. त्यांच्या शिक्षणकार्याचा विस्तार पुणे, सातारा, नगर जिल्ह्यांत झाला होता. पंडिता रमाबाई (इ.स. १८५८-१९२२) यांनी इ.स. १८८९ साली बालविधवांच्या शिक्षणासाठी ‘शारदा सदन’ स्थापन केले. तेथे महिलांना शेती, छपाई, सुतारकाम, लोहारकाम हे विषय शिकविले जात. ताराबाई मोडक यांनी पूर्वप्राथमिक शिक्षणावर लक्ष केंद्रित केले. त्यांनी हजारो महिलांना या प्रशिक्षणाचा लाभ मिळवून देऊन स्वतःच्या पायावर उधे केले. अनुताई वाघ यांनी कोसबाड परिसरात आदिवासी महिला-पुरुषांच्या शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली. गंगूबाई पटवर्धन यांनी बडोद्याला स्थायिक होऊन महिलांना क्रीडा शिक्षण देण्यावर भर दिला. नाशिक येथील शांताबाई दाणी यांनी कुणाल प्राथमिक शाळा, तक्षशील माध्यमिक विद्यालय, रमाबाई आंबेडकर कन्या विद्यालय, गौतम छात्रालय, इत्यादीची स्थापना करून शिक्षण क्षेत्रात डोंगराएवढे काम केले. र. धों. कर्वे यांच्या पावलावर पाऊल ठेवून त्यांची पत्नी मालती कर्वे, शकुंतला परांजपे यांनी महाराष्ट्रात लैंगिक शिक्षणाची पायांभरणी केली. डॉ. चित्रा नाईक यांनी अनौपचारिक शिक्षणाची कल्पना रुजवली. इ.स. १९८१ सालापासून निर्मलाताई पुरंदरे यांनी ‘वनस्थळी ग्रामीण विकास केंद्र’ तरफे बालवाडी प्रशिक्षण, छंदवर्ग, इत्यादी उपक्रम महिलांसाठी सुरु केले. रेणू दांडेकर यांनी कोकणातील दुर्गम भागात शिक्षणप्रसाराचे कार्य चालविले आहे.

स्वातंत्र्यचळवळीत महिलांचा सहभाग लक्षणीय स्वरूपाचा राहिला आहे. डॉ. अॅनी बेझंट, सरोजिनी नायडू, अरुणा असफलली यांचा उल्लेख मागे आलाच आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या गेल्या पन्नास वर्षात इंदिरा गांधींचे स्थान अनन्यसाधारण स्वरूपाचे आहे. त्यांनी एकोणीस वर्षे या देशाचे नेतृत्व केले. पंतप्रधानपदावर एका व्यक्तीने एवढा कालावधी अजूनही कुणीही घालविला नाही. (पंडित नेहरू स्वातंत्र्यानंतर १४ वर्षे या पदावर होते.) इंदिरा गांधींनी आपल्या देशाला नवा चेहरामोहरा प्राप्त करून देणारे काही मूळभूत निर्णय घेतले. संस्थानिकांचे तनखे रद्द करणे, बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करणे, अणुचाचणी घडवणे, या भारतीय इतिहासातील महत्वाच्या घटना आहेत. विजयालक्ष्मी पंडित यांनी यूनोच्या जागतिक क्षेत्रात कार्य केले. याशिवाय नजमा हेपतुल्ला, विजयाराजे शिंदे, शीला दीक्षित, गीता मुखर्जी, तारकेश्वरी सिन्हा, मृणाल गोटे, प्रमिला दंडवते, अहिल्या रांगणेकर, प्रतिभा पाटील अशा किंतीतरी कर्तवगार महिलांची नावे सहज आठवतात. विशिष्ट ध्येयासाठी जीवनदान करणाऱ्या महिला म्हणून मेधा पाटकर, अनुताई वाघ, गोदावरी परूळेकर, यांचा निर्देश करावा लागेल.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलाविषयक काही निर्णय, घटना, व्यक्तिविशिष्टता यांच्या अनुषंगाने आपण महिला चळवळींची व्यापकता समजून घेतली.

इ.स. १९७५ हे वर्ष ‘महिला वर्ष’ म्हणून पाळण्यात आले. त्यामुळे महिलाविषयक प्रश्नांची आणि समस्यांची जागतिक व्यासपीठावर विष्पूल चर्चा झाली. इ.स. १९९५ साली बींजिंग येथे झालेल्या जागतिक महिला परिषदेत ‘महिला हक्काचा जाहीरनामा’ मान्य झाला. त्यानुसार जगभारातील महिलांची एकजूट करण्यासाठी समान कार्यक्रम आखले जात आहेत.

दलित चळवळ (स्वातंत्र्यपूर्वकाळ)

दलित ही संज्ञा पूर्वास्पृश्य जातीच्या लोकांना वापरण्यात येते. या जाती धर्मनि हिंदू असल्या तरी त्यांना चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेत स्थान नव्हते. त्यांना अंत्यज, शूद्र, अतिशूद्र, दलित, हरिजन, इत्यादी नावांनी ओळखले जात असे. आजही ‘दलित’ ही संज्ञा विशिष्ट जातीच्या संदर्भात प्रचलित असली तरी समाजशास्त्राच्या दृष्टीने ज्या समाजावर शतकानुशतके अन्याय झाला आहे, ज्यांचे शोषण झाले आहे, ज्यांना विकासाची संधी नाकारण्यात आली असा समाज किंवा समुदाय म्हणजे दलित होय. सारांश दलित समाज आणि दलित चळवळ या संज्ञा केवळ जातीय स्वरूपाच्या न मानता ऐतिहासिक पाश्वर्भूमीसह समजून घेणे आवश्यक आहे.

एकोणिसांव्या शतकात ब्रिटिश सत्ता भारतात स्थिरस्थावर झाल्यानंतर एका नव्या युगाला प्रारंभ झाला. प्रत्येक व्यक्तीला काही मूलभूत व निसर्गासिद्ध हक्क असतात त्यांचे रक्षण करणे आपले कर्तव्य आहे, या तत्त्वावर ब्रिटिश कायदेपद्धती आधारलेली होती. त्यांनी संपूर्ण भारतात एकच फौजदारी संहिता लागू केली. त्यामुळे स्पृश्य समाजाला अस्पृश्य समाजावर अन्याय करण्याचा, त्यांचे शोषण करण्याचा जो अलिखित परवाना मिळाला होता. त्याला धक्का बसला. कायद्यापुढे सर्व समान यांची सर्वांना जाणीव होऊ लागली. मात्र समान कायद्यांमुळे जातीव्यवस्थेतील विषमता दूर होऊ शकत नव्हती. इ.स. १८५८ साली सरकारी अनुदानावर चालणाऱ्या शाळांमध्ये सर्वांना प्रवेश खुला असेल असा आदेश जारी करण्यात आला. इ.स. १८५९ साली मद्रास प्रांतात सार्वजनिक रस्त्यावर समाजाचा हक्क आहे असे स्पष्ट करण्यात आले. भारतीय दंडविधान संहितेनुसार अस्पृश्य जातींनी सार्वजनिक विहीनवरून पाणी घेणे हा गुन्हा नाही असे नमूद करण्यात आले. दळणवळणाऱ्या साधनांनी, यांत्रिक उत्पादन पद्धतीच्या कारखान्यांनी अस्पृश्यता निवारणाला हातभार लावला. द्विस्ती धर्म प्रसारकांनी दलित जातींशी जवळीक साधली, काहींनी प्रत्यक्ष धर्मांतर केले तर काहींनी परिवर्तनाची मानसिकता स्वीकारली. ब्रिटिशांच्या सैन्यदलात सर्व जातीधर्माच्या लोकांना प्रवेश मिळत असे. त्यामुळे समानतेचे तत्त्व रुजायला साहा झाले.

एकोणिसांव्या शतकात दलित समाजाच्या संदर्भात अस्पृश्यता ही भयावह समस्या होती. तिच्यावर मात करण्यासाठी राजा राममोहन रॅय यांचा ब्राह्मी समाज, दयानंद सरस्वती यांचा आर्यसमाज, तसेच प्रार्थना समाज आणि परमहंस सभा आदींनी विशेष प्रयत्न केले. ब्राह्मी समाजाने जातीच्या आधारावरील भेदभाव अमान्य केले. आर्य समाजाने आंतरजातीय विवाहांचा पुरस्कार केला. परमहंस सभा अल्पजीवी ठरली तरी ती अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी स्थापन झाली होती. प्रार्थना समाजाने दलितांची सहभोजने, त्यांचे विवाह आणि शिक्षण यांवर विशेष भर दिला. या समाजाचे क्रियाशील कार्यकर्ते महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन इ.स. १९०६ साली स्थापन केली. स्वामी विवेकानंदांनी स्थापन केलेल्या 'रामकृष्ण मिशन'ने अस्पृश्यतेचे पालन म्हणजे ईश्वराचा घोर अपमान होय अशा शब्दात अस्पृश्यतेचा धिक्कार केला. बंगाल प्रांतात शशिपाद बंडोपाध्याय यांनी इ.स. १८६५ च्या सुमारास दलित जातीतील श्रमिकांची पिलवणूक थांबविष्यासाठी विशेष प्रयत्न केले. महाराष्ट्रातील म. जोतीबा फुले यांचे दलित उद्धाराचे कार्य सर्वश्रृत आहे. त्यांनी इ.स. १८७३ साली जातीजातीतील भेद मोडण्यासाठी सामाजिक समतेवर आधारित 'सत्यशोधक समाज'ची स्थापना

केली. त्यांच्यापासून प्रेरणा घेऊन कोल्हापूरचे छत्रपती शाह महाराज आणि बडोद्याचे सयाजीराव गायकवाड यांनी अस्पृश्यता निवारण आणि दलितोद्धाराकडे विशेष लक्ष पुरविले आणि आपल्या संस्थानांत समताधिष्ठित कायदे केले.

विसांव्या शतकात वर उल्लेखिलेल्या संस्थानिकांप्रमाणे महर्षी वि. रा. शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा गांधी, प्रा. श्री. म. माटे, स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकर, डॉ. पंजाबराव देशमुख, कर्मवीर भाऊराव पाटील, आदींनी दलित चळवळीला मोलाचे योगदान दिले.

ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी दलितांच्या शिक्षण आणि सरकारी नोकन्यांचा अपवाद वगळता त्यांच्यावर होणारा अन्याय व शोषण याबाबत बहुतांशी तटस्थ भूमिका घेतली होती. इ.स. १९३६ नंतर झालेल्या निवडणुकांनंतर दलित समाजाला उपकारक अधिनियम मोठ्या प्रमाणात करण्यात आले.

दलित चळवळीचे एकमुखी नेतृत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले. इ.स. १९२० साली त्यांनी 'मूकनायक' हे पाक्षिक दलितांचे प्रश्न मांडण्यासाठी सुरु केले. इ.स. १९२४ साली त्यांनी 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा' स्थापन केली. इ.स. १९२६ साली त्यांनी रहिमतपूरच्या 'महार परिषदे'त दलित समाजाने गावकी व वतनदारीचे हक्क सोडण्याचा संदेश दिला. त्यामुळे दलित समाज परंपरागत कामांच्या चौकटीबाहेर पडून हळूहळू अन्य व्यवसाय व नोकन्यांकडे वळू लागला. इ.स. १९२७ साली डॉ. आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली महाड येथे चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, पुढे इ.स. १९३० मध्ये झालेला नाशिक काळाराम मंदिर प्रवेशाचा सत्याग्रह विशेष गाजला. त्यांनी इ.स. १९४२ मध्ये 'शेडचूल कास्ट फेडरेशन' हा राजकीय पक्ष स्थापन केला. दलितांच्या उच्च शिक्षणाच्या सोयीसाठी डॉ. आंबेडकरांनी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी स्थापन करून मुंबईला 'सिद्धार्थ महाविद्यालय' आणि औरंगाबादला 'मिलिंद महाविद्यालय' सुरु केले. या शैक्षणिक क्षेत्रातून १९६० नंतर दलित साहित्याची स्वतंत्र चळवळ सुरु झाली. इ.स. १९५६ साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या अनुयायांसह हिंदू धर्माचा त्याग करून बौद्धधर्म स्वीकारला. या अतिशय क्रांतिकारक घटनेने दलित चळवळीला नवे सामाजिक व सांस्कृतिक संदर्भ प्राप्त झाले.

महात्मा गांधींचे अस्पृश्यता निवारणाचे कार्य दलित समाजाच्या उद्धाराला नवे परिमाण देणारे आहे. 'अस्पृश्यतेविरुद्ध मी चालविलेला लढा मानवी समाजात जे अशुद्ध आहे त्याविरुद्ध आहे' असे त्यांचे मत होते. त्यांच्या प्रेरणेने 'हरिजन सेवक संघ'ची स्थापना झाली. एका लोकोत्तर नेत्याने दलित चळवळीला गतिमान केले. त्याचा परिणाम होऊन पं. मदनमोहन मालवीय, घनःश्याम बिर्ला, विनोबा भावे,

सानेगुरुजी, यांसह अनेक नेते दलितोद्धाराच्या कार्यात सहभागी झाले. डॉ. आंबेडकरांप्रमाणे महात्मा गांधींनीही राजकीय पातळीवरून दलित समस्यांकडे विशेष लक्ष पुरविले. हवय परिवर्तनाच्या मागणी अस्पृश्यता नष्ट होईल, असा त्यांचा दृढ विश्वास होता.

स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी रत्नागिरी जिल्ह्यात दलित-दलितेतर सहभोजने घडवून आणली. नव्या पतित पावन मंदिरांची स्थापना केली. प्रा. श्री. म. माटे यांनी दलित वस्तीत जाऊन शिक्षणप्रसाराचे कार्य केले.

दलित चळवळ (स्वातंत्र्योत्तरकाळ)

भारतीय संविधान निर्मितीला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसारखा बहुप्रज्ञ शिल्पकार लाभला, हे आपल्या देशाचे भाग्य आहे. संविधानाच्या अनुच्छेद क्रमांक १५, १७, ३२ अस्पृश्यता निवारणाचे सर्वांगीण विवरण करणारे आहेत. इ.स. १९५५ मध्ये भारत सरकारने ‘अस्पृश्यता निवारण कायदा’ केला. त्यातील पठवाटांचा उपयोग केला जात आहे हे लक्षात आल्यावर त्याची व्याप्ती वाढवून १९७६ साली त्याचे नाव ‘नागरी हक्क संरक्षण कायदा’ असे करण्यात आले. १९७७ साली दलितविषयक तक्रार निवारण्यासाठी मंत्रालयात एक खास कक्ष सुरू करण्यात आला.

स्वातंत्र्योत्तरकाळात दलित चळवळ अनेकमुळी झालेली दिसते. केवळ विद्रोह आणि संघर्ष करून दलित समाजाला भागणार नाही, त्याचबरोबर शिक्षण आणि संघटनावर भर देणे आवश्यक आहे हे डॉ. बाबासाहेबांच्या ‘शिका आणि संघटित व्हा’ या संदेशावरून स्पष्ट होते. शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे फार महत्वाचे साधन आहे हे सूत्र महिला चळवळीप्रमाणे दलित चळवळीने आत्मसात केलेले दिसते.

दलित चळवळीचे एक अंग राजकीय असून दुसरे साहित्य निर्मितीशी निगडित आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या निवारणानंतर ‘रिपब्लिक पार्टी ऑफ इंडिया’ हा राजकीय पक्ष स्थापन झाला. पण अंतर्गत सत्तास्पर्धेमुळे या पक्षाला दलित चळवळीवर फारसा प्रभाव पाडता आला नाही. उत्तर भारतात काशीराम आणि मायावती यांनी बहुजन समाजवादी पार्टीची स्थापना दलितोद्धाराचे ध्येय ठेवून केली. या पक्षाला काही काळ सत्ता प्राप्त झाली. ‘दलित पॅथर’ या संघटनेने काही काळ दलित चळवळ अतिशय जोमाने पुढे नेली. पण तो नंतर ओसरत गेला. हेच ‘मास मुऱ्हमेंट’, ‘दलित मुकितसेना’, ‘समता सैनिक वर्ल’, इत्यादी संघटनांबाबत म्हणता येईल.

इ.स. १९६० नंतर दलित कवी-लेखकांची दलित साहित्याची निर्मिती सुरू झाली. ‘वेदना’, ‘विद्रोह’ आणि ‘नकार’ व्यक्त करणारे दलितांचे स्वतःचे जीवनानुभव सर्वांनाच थक्के करून टाकतात. दलित साहित्य हे प्रातिनिधिक आणि सामुदायिक स्वरूपाचे जीवनचित्रण करणारे साहित्य आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (अ) खालील इसवी सनांसमोर संबंधित घटनांची नोंद करा.
- (क) १७६५ (१) शेतकरी कर्ज निवारण कायदा
 - (ख) १८७९ (२) बाडोली सत्याग्रह
 - (ग) १९२८ (३) भूदान चळवळ प्रारंभ
 - (घ) १९३५ (४) दक्षिण भारतीय किसान कामगार संघटना स्थापन
 - (च) १९५१ (५) कायमधारा पद्धतीचा प्रारंभ

(आ) खालील विधाने चूक की बरोबर ते लिहा.

- (१) गिरणी कामगारांच्या १९०८ साली झालेल्या संपातून त्यांच्यातील राजकीय जागृतीचे दर्शन प्रथमच घडले.
- (२) कामगारांची ‘मजूर महाजन’ ही संघटना लो. टिळकांची स्थापन केली.
- (३) १९६७ साली भारतातील कामगार संघटनांची एकूण संख्या १६७१६ होती.
- (४) कामगार बोनस कायदा १९७५ साली लागू झाला.
- (५) भारतात १९८२ साली १ कोटी २५ लाख बालकामगार होते.

(इ) खालील रिकाम्या शब्दांच्या जागी योग्य पर्यायी शब्द लिहा.

- (१) सतिप्रथेला विरोध करणारा कायदा इ.स. साली झाला.
- (क) १८१८ (ख) १८२९
- (ग) १८४० (घ) १८५१
- (२) अमेरिकन मिशनची मुलींची पहिली शाळा येथे सुरू झाली.
- (क) पुणे (ख) कलकत्ता
- (ग) मुंबई (घ) नागपूर
- (३) गो. ग. आगरकरांच्या साप्ताहिकाचे नाव होते.
- (क) सुधारक (ख) सुधाकर
- (ग) सुधारस (घ) सुधामृत
- (४) ‘ज्ञान आणि विद्या या गोष्टी स्त्रियांनाही आवश्यक आहे.’ हे मत यांनी मांडले.
- (क) म. फुले (ख) महर्षी कर्वे
- (ग) डॉ. आंबेडकर (घ) स्वामी विवेकानंद
- (५) इ.स. हे वर्ष जागतिक महिला वर्ष म्हणून पाळण्यात आले.
- (क) १९२५ (ख) १९५०
- (ग) १९७५ (घ) १९९९

- (ई) खालील विधाने योग्य मजकूर लिहून पूर्ण करा.
- (१) यांत्रिक उत्पादन पद्धतीच्या कारखान्यांनी
-
- (२) ब्राह्मो समाजाने
-
- (३) भारत सरकारने १९५५ साली
-
- (४) 'शिका आणि संघटित व्हा' हा संदेश
-
- (५) दलित साहित्य हे प्रातिनिधिक आणि सामुदायिक स्वरूपाचे

४.२.३ विज्ञान संस्कृती आणि प्रसार माध्यमांचा सांस्कृतिक प्रभाव

सामाजिक पुनर्बाधणीची दिशा हा आपल्या पुस्तकाचा अभ्यासविषय आहे. परिवर्तनाच्या विविधांगी प्रक्रियेतून सामाजिक पुनर्बाधणीला कशी गती मिळते हे पाहिल्यानंतर आपण स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातील काही ठळक सामाजिक न्यायाच्या चळवळींचा अभ्यास केला. वेगवेगळ्या चळवळी सामाजिक पुनर्बाधणीला महत्त्वाचे योगदान देत असतात हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे.

या घटकात आपण विसाव्या शतकात प्रभावी ठरलेल्या विज्ञान संस्कृतीने सामाजिक पुनर्बाधणीच्या दृष्टीने प्रामुख्याने स्वातंत्र्योत्तर भारतीय समाजावर कोणता परिणाम केला त्याचा अभ्यास करणार आहोत. हा परिणाम प्रसार माध्यमांच्या व्यापक विस्तारातून आपल्याला जाणवत आहे. त्याचे फायदे आणि तोटे भारतीय समाजाला पुढील काळात भोगावे लागणार आहेत. विज्ञानसंस्कृती 'विविधतेतील एकते'ला प्राधान्य देणारी असून प्रसार माध्यमांमुळे ती समाजाच्या विविध स्तरांना स्पर्श करण्यात आणि त्याची पुनर्बाधणी करण्यात अग्रेसर कशी आहे, हे आता आपण समजून घेऊ या.

औद्योगिक क्रांती

इ.स. १७५० ते १७८५ या काळात इंग्लंडमध्ये झालेली औद्योगिक क्रांती ही मानवी इतिहासातील अत्यंत महत्त्वाची घटना मानली जाते. तिने उत्पादन पद्धतीत बदल घडवून आणला आणि आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक स्थित्यंतराला फार मोठा हातभार लावला. त्या आधीच्या काळात माणूस अन, वस्त्र, निवारा, यांची पूरता स्वतःच्या हातांनी करीत असे. चाक, नांगर, चरखा, बैलगाडी, हातमाग, पाणचक्की, पवनचक्की आणि धनुष्यबाण हीच त्याची महत्त्वाची साधने होती. औद्योगिक क्रांतीने हस्तोद्योगाला यंत्रांची जोड मिळाली. वाफ आणि वीज ही नवी शक्ती साधने वापरली जाऊ लागली. इ.स. १७३३ साली जॉन के यांनी धावतां धोटा तयार केला. इ.स.

१७६९ साली जेम्स वॅट यांनी बाष्पशक्तीवर यंत्र तयार केले. त्याच्या साहाने चालणारे रेल्वे इंजिन इ.स. १८१२ नंतर दळणवळणाला क्रांतिकारक वळण लावण्यात यशस्वी झाले. भारतात इ.स. १८५३ साली रेल्वेमार्ग सुरु झाला. त्या सुमारास कापडगिरण्या सुरु झाल्या. सारांश, औद्योगिक क्रांतीनंतर उद्योग आणि विज्ञान हातात हात घालून मानवाच्या भौतिक समृद्धीच्या दिशेने वाटचाल करू लागले.

विज्ञान संस्कृतीची स्वरूपवैशिष्ट्ये

विज्ञान या संज्ञेचा सामान्य अर्थ कोणत्याही विषयाचे किंवा ज्ञानक्षेत्राचे विशेष ज्ञान असा होतो. शास्त्र म्हणजे कोणत्याही विशेष ज्ञानाचे ठरावीक नियम सांगणारी विशेष व्यवस्था होय. मराठीमध्ये विज्ञान ही संज्ञा यंत्र, यंत्रांचा शोध, यंत्रांचा वापर, यंत्रांचा परिणाम अशा व्यापक अर्थाने वापरली जाते. संस्कृतीच्या मूलभूत चौकटीत तेव्हा यंत्र आणि तंत्रविषयक सर्व संकल्पना समाविष्ट होतात तेव्हा तिला 'विज्ञान संस्कृती' असे म्हणतात.

भारतीय समाजावर अनेक वर्षे धर्मसत्तेचा प्रभाव कसा होता हे आपण आपल्या विषयाच्या अभ्यासक्र मातून (आधीच्या पुस्तकांतून) समजून घेतले. विसाव्या शतकात धर्मसत्तेची जागा विज्ञानसत्तेने घेतली आहे. धर्मसत्तेची जशी काही अंगभूत वैशिष्ट्ये असतात तशी विज्ञानसत्तेचीही असतात. ही सत्ता यंत्र आणि तंत्र यांच्या माध्यमातून समाजावर प्रभाव टाकते. ती प्रयोगाधिष्ठित असते. तर्कनिष्ठा, बुद्धिप्रामाण्य, निसर्गनियमांचा आधार ही विज्ञानसत्तेची पर्यायाने विज्ञान संस्कृतीची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत.

विज्ञान शोधातून उत्पन्न होणाऱ्या यंत्र आणि तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करून प्रसार करणे म्हणजे विज्ञान संस्कृती होय. तिच्या संदर्भात अलीकडे वैज्ञानिक साक्षरता निर्माण करणेही आवश्यक आहे, असे म्हटले जाते. छोट्या-मोठ्या यंत्रसामग्रीची किमान ओळख असणे, नव्या शोधांविषयी आस्था वाटणे, दैनंदिन जीवनात विज्ञाननिषेचा स्वीकार करणे म्हणजे वैज्ञानिक साक्षरता होय. ती जसजीशी वाढत जाईल तसेतसे अज्ञान, आळस, अंधश्रद्धा, देवभोलेपणा कमी व्हायंला गती येईल.

विसाव्या शतकापासून विज्ञान संस्कृतीने संपूर्ण जगावर अधिराज्य निर्माण झाले. रेडिओ, टेलिव्हिजन, कॅमेरा, रेफ्रिजरेटर, वॉर्सिंग मशीन, गॅस, कॅन, टेपेकॉर्डर अशा शोकडो वस्तू मध्यमवर्गीयांच्या दैनंदिन वापराचा भाग झाल्या आहेत. अजून समाजाचा फार मोठा वर्ग त्यांच्यापासून वंचित आहे. याचे भानही ठेवावे लागेल. मात्र एक नवे वैज्ञानिक पर्यावरण जगासह भारताला वेढून विकसित होत आहे. हेही तितकेच खेरे आहे.

विज्ञान संस्कृतीचा विचार करताना विज्ञानाचा उगम, विज्ञान संस्कृतीची मर्यादित वाढ आणि अमर्यादित वाढ असे तीन टप्पे आपण पार केले आहेत. पहिला टप्पा सृष्टीविषयक केवळ योगायोगाने प्राप्त झालेल्या ज्ञानाचा आहे. असे ज्ञान विज्ञानाचे रूप धारण करून एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित झाले. पुढे ते एका देशाकडून दुसऱ्या देशाला मिळत गेले. उदाहरणार्थ, कागदाचा शोध चीनमध्ये लागला. विजेच्या दिव्याचा शोध एडिसनने लावला. अशा अनेक वैज्ञानिक शोधांचा विस्तार व्हायला फार मोठा कालाबूधी जावा लागला. विज्ञानाची मर्यादित वाढ या दुसऱ्या टप्प्यात प्रामुख्याने विज्ञानाची धर्म, अध्यात्म, परंपरा यांच्याशी तुलना केली जात असे. त्याला तुच्छ, कमी दर्जाचे मानण्याचीही प्रवृत्ती बलवत्तर होती. साहजिकच त्याची वाढ मर्यादित झाली. एखादा शोध दुसऱ्या देशाला समजायला अनेक वर्षे लागत. ‘विज्ञानाची अमर्यादित वाढ’ हा तिसरा टप्पा सध्या आपण अनुभवत आहोत. त्यात विज्ञानाने निसर्ग आणि निसर्ग शक्तीवर मात केल्याचे दिसत आहे. जगन्मान्य वैज्ञानिक विचारसरणी आणि कार्यपद्धती झापाट्याने प्रचारात येत आहे. ही किमया अर्थातच प्रगत; अतिप्रगत प्रसार माध्यमांनी आहे. दूर देशातील क्रिकेटच्या खेळात टोलवल्या गेलेल्या चेंदूचा आवाज लगेच जगभर ऐकू जातो. तो कोणत्या दिशेला गेला हे सहजपणे पाहता येते. सारांश, विज्ञान संस्कृतीच्या अभिसरणाला प्रसार माध्यमांनी कसा हातभार लावला आणि त्यांच्यामुळे सामाजिक पुनर्बाधणी कशी होत आहे हे आपण समजून घेऊ.

प्रसार माध्यमाचे स्वरूप

सामाजिक पुनर्बाधणीच्या दृष्टीने प्रसार माध्यमांचे महत्त्व विशेष असते. वृत्तपत्रे, आकाशवाणी, दूरदर्शन, चित्रपट, इत्यादी प्रसार माध्यमे ही विज्ञानाची देणगी असून त्यांनी अत्यंत प्रभावीपणाने विज्ञान संस्कृतीच्या भरणपोषणाला साहा केले. त्यांनी जगाला जवळ आणले असून राष्ट्रीय आणि जागतिक एकात्मतेच्या दृष्टीने लक्षणीय कामगिरी बजावली. औद्योगिक क्रांतीप्रमाणे ‘संप्रेषण क्रांती’ ही विसाव्या शतकातील अभूतपूर्व घटना आहे. संप्रेषण म्हणजे एका ठिकाणाचा संदेश दुसऱ्या ठिकाणी पोचविणे होय. दलणवळणाच्या मर्यादित सुविधांमुळे एकोणिसाव्या शतकात दोन व्यक्तींमध्ये, राष्ट्रांमध्ये जे संप्रेषण होत असे ते वेगवान नव्हेते. विसाव्या शतकात कोणत्याही संप्रेषणाला विलक्षण वेग प्राप्त झाला आहे. फॅक्स, केबल्स, इन्सेट उपग्रह, दूरध्वनी, इंटरनेट, इत्यादी साधने विज्ञानाने उपलब्ध करून दिली. त्यामुळे जगातील कोणत्याही भागात क्षणार्थात संपर्क साधता येतो. संप्रेषण हा एक संघटित उद्योग म्हणून विकसित झाला आहे.

सुप्रसिद्ध जपानी वैज्ञानिक मिशिओ काऊ यांनी आपल्या ‘विहजन्स’ ग्रंथात विसाव्या शतकातील प्रगतीची तीन सूत्रे पुढीलप्रमाणे सांगितली आहेत.

- (१) क्वांटम क्रांती
- (२) डी. एन. ए. प्रणाली
- (३) संगणकाचे तंत्रज्ञान

त्यांच्यामुळे जगाचा चेहरामोहरा पार बदलून गेला. त्यांनी विविध देशांमधील भिंती जमीनदोस्त केल्या. सीमा पुस्ट केल्या. आणि धर्म, वंश, जात, लिंग, यांच्यातील भेद मिटवून परस्पर संपर्काचे अद्भूत सामर्थ्य आपल्याला प्राप्त करून दिले. त्याचे व्यक्तिगत, सामाजिक, वैचारिक सांस्कृतिक जीवन आमूलाग्र परिवर्तनाच्या दिशेने जाऊ लागले आहे.

प्रसार माध्यमांच्या क्षेत्रात माहितीशास्त्र किंवा माहिती संपर्कशास्त्र किंवा संज्ञापन, माहिती तंत्रज्ञान, इत्यादी नवीन ज्ञानशाखा विसाव्या शतकात प्रगत झाल्या. ‘द मिडियम इंज द मेसेज’ (माध्यम हाच संदेश होय.) असे मार्शल मॅक्लुहान यांनी म्हटले आहे. कोणतेही माध्यम म्हणजे माणसाने स्वतःच्या वृद्धीच्या बळावर केलेला स्वतःचाच विस्तार असतो. शब्द, दृश्य, चित्रे, प्रतीके, घोषणा, संकेत चिन्हे यांच्या माध्यमांमधून संदेशांची देवाणधेवाण अल्पावधीत करणे, विज्ञानामुळे शक्य झाले आहे. तत्पर, अचूक, सार्वत्रिक संदेशांची देवाणधेवाण हाच प्रसार माध्यमांचा आत्मा आहे. या दृष्टीने आपण वृत्तपत्रे, आकाशवाणी, दूरदर्शन, चित्रपट, इत्यादी काही निवडक प्रसार माध्यमांची ओळख करून घेऊ.

- (१) वृत्तपत्रे : सामाजिक परिवर्तन आणि पुनर्बाधणीच्या दृष्टीने वृत्तपत्रांनी ऐतिहासिक कामगिरी बजावली. इ.स. १८२१ साली राजा राममोहन रॅय यांनी बंगालमध्ये ‘संवाद कौमुदी’ हे साप्ताहिक सुरु केले. धार्मिक व सामाजिक सुधारणांचा विचार करणारे तसेच राजकीय मागण्या मांडणारे भारतातील हे पहिले साप्ताहिक मानले जाते. त्याने भारतातील वृत्तपत्र व्यवसायाचा प्रारंभ झाला. राजा राममोहन रॅय यांनी इ.स. १८२२ साली दुसरे ‘मिशन उल्-अखबार’ हे फार्सी साप्ताहिक सुरु केले. त्याची भाषा आणि विचार इतके प्रखर होते की, ब्रिटिश सरकारने लगेचच पूर्वपरवानगीशिवाय कुणीही वृत्तपत्र काढू नये असा हुक्म जारी केला. वृत्तपत्राच्या जन्मानंतर आलेले हे पहिले गंडांतर होय. यावरून एक प्रसार माध्यम म्हणून वृत्तपत्राचे महत्त्व लक्षात येईल. मराठी वृत्तपत्र सृष्टीची सुरुवात बालशास्त्री जांभेकर यांच्या ‘दर्पण’ ने इ.स. १८३२ मध्येझाली. भाऊ महाजन यांच्या ‘प्रभाकर’ मधून लोकहितवार्दीनी प्रखर सुधारणाविषयक विचार मांडून जनजागृतीला प्रारंभ केला. विष्णूशास्त्री चिपळूणकरांनी इ.स. १८७४ साली ‘निबंधमाला’ सुरु करून सांस्कृतिक राष्ट्रवादाची मांडणी केली. लोकमान्य टिळकांच्या ‘केसरी’ने लोकांमध्ये राजकीय जागृती निर्माण

करून स्वातंत्र्य चळवळीला मोठे योगदान केले. गो. ग. आगरकरांच्या 'सुधारक'ने सामाजिक सुधारणांचे तत्त्वज्ञान मांडले. शि. म. परांजपे यांच्या 'काळ' पत्राने ब्रिटिश सरकारची झोप उडवली. अ.ब. कोलहटकर यांच्या 'संदेश'ने वृत्तपत्रांविषयी सर्वसामान्य माणसाच्या मनात आस्था निर्माण केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'बहिष्कृत भारत', 'मूकनायक', 'जनता', 'समता', इत्यादी वृत्तपत्रे चालवून दलित जागृतीची महान कामगिरी केली. महात्मा गांधींनी 'यंग इंडिया' 'हरिजन' (इंग्रजी) 'नवजीवन' (गुजराती) 'इंडियन ओपिनियन (द. आफ्रिकेत) इत्यादी वृत्तपत्रे चालवून स्वातंत्र्य चळवळीचा आशय घराघरात नेऊन पोचवला. सारांश, स्वातंत्र्यपूर्वकाळात, स्वातंत्र्यचळवळीला योगदान देण्याचे, लोकांमधील जातीभेद, विषमता नष्ट करून त्यांची नवी सामाजिक पुनर्बांधणी करण्याचे ऐतिहासिक कार्य केले.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय वृत्तपत्रांवर लोकशिक्षण, लोकशाही संरक्षण, लोकहितवादी दृष्टिकोन जपण्याची फार मोठी जबाबदारी आहे. लोकांचे विचार जाणून घेऊन ते व्यक्त करणे, लोकांमध्ये विधायक भावना वाढवणे, सार्वजनिक दोषांचा निर्भय उच्चार करणे ही वृत्तपत्राची उद्दिष्टे मानली जातात. भारतातील वृत्तपत्र व्यवसाय भांडवलदारांच्या हातात केंद्रित झाला आहे. त्यात ध्येयवादाएवजी व्यावसायिक तडजोडी वाढल्या आहेत. बरेच संपादक मालकांच्या हातातील बाहुले झाल्यामुळे वृत्तपत्रांची विश्वासार्हता लोपली आहे. वृत्तपत्रे राजकारणाइतके समाजकारणाला महत्त्व देत नाहीत. अशा प्रकारची टीका वर्तमानकालीन वृत्तपत्रांवर केली जाते. तिच्यात तथ्यांश असला तरी वृत्तपत्रांनी भारतातील 'विविधतेतील एकता' निर्माण करण्याचे महान कार्य केले आहे. म्हणून वृत्तपत्रे भावी काळाचे आशास्थान म्हणायला हरकत नाही.

(२) आकाशवाणी : वृत्तपत्रांपाठोपाठ दुसरे प्रभावी प्रसार माध्यम म्हणजे आकाशवाणी होय, पहिल्यासाठी किमान साक्षर असण्याची अपेक्षा केली जाते. आकाशवाणी मात्र साक्षर निरक्षरांपर्यंत एकाचवेळी जाऊन पोचणारे परिणामकारक प्रसार माध्यम आहे.

भारतात इ.स. १९२७ साली आकाशवाणीच्या अधिकृत प्रसारणाला प्रारंभ झाला. इ.स. १९३५ साली म्हैसूर संस्थानने सुरु केलेल्या रेडिओ केंद्रास 'आकाशवाणी' हे नाव ठेवले होते. तेच भारत सरकारने स्वीकारले. इ.स. १९३६ साली लायोनल फील्डन हे पहिले आकाशवाणी प्रमुख झाले. स्वातंत्र्यपूर्व काळात विशेषत: इ.स. १९४२ च्या आंदोलनात राजकीय कार्यकर्त्यांनी खाजगी आकाशवाणी केंद्रे चालवून लोकांमध्ये जागृती निर्माण केली. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनीही या प्रसार माध्यमाचा परिणामकारक उपयोग करून घेतला.

स्वातंत्र्योत्तरकाळात आकाशवाणी घराघरात जाऊन पोचली. देशी-विदेशी बातम्या प्रक्षेपित करणे, देशविकासाच्या धोरणांची माहिती लोकांपर्यंत पोचविणे, सांस्कृतिक मनोरंजनपर कार्यक्रम सादर करणे ही आकाशवाणीची मुख्य उद्दिष्टे आहेत. बालक, महिला, युवक, कामगार, शेतकरी, ज्येष्ठ नागरिक, इत्यादी श्रोतृगटांसाठी वेगवेगळे कार्यक्रम आकाशवाणीतके ध्वनिप्रसारित केले जातात. इ.स. १९७३ च्या आकडेवारीनुसार भारतातील बत्तीस कोटी लोक आकाशवाणीचे कार्यक्रम ऐकत असत. नव्या धोरणानुसार आकाशवाणी केंद्रांची स्थापना जिल्हा पातळीवर होऊ लागली आहे. इ.स. १९९७ पर्यंत अशा प्रकारची सुमारे २०० केंद्रे कार्यान्वित झाली आहेत.

भारताची भाषिक, सांस्कृतिक, सामाजिक विविधता जपण्याचे आणि जोपासण्याचे कार्य आकाशवाणीने अत्यंत प्रभावीपणे केले आहे. राष्ट्रभाषेप्रमाणे प्रादेशिक भाषा आणि बोलीभाषांचा वापर आकाशवाणीच्या कार्यक्रमात केला जातो. एकूण २१ प्रादेशिक भाषा आणि २४६ बोलीभाषांत कार्यक्रम होतात. त्यामुळे आकाशवाणी सर्वसामान्य माणसाच्या आस्थेचे, प्रेमाचे आणि जिज्हाळ्याचे साधन झाली आहे. आकाशवाणी भारताबाहेरील एकूण ५४ देशांसाठी कार्यक्रमाचे प्रसारण करीत आहे.

दूरदर्शन या तिसऱ्या प्रसार माध्यमाच्या प्रभावामुळे आकाशवाणीच्या अस्तित्वावर थोडाफार आघात झाला तरी भारतीय मानसिकता लक्षात घेता हे प्रसार माध्यम सदैव उपयुक्त राहील अशी अपेक्षा आहे. कारण ते सांस्कृतिक अभिसरणाचे कार्य निरलसपणाने करीत आहे. म्हणूनच खेड्यापाड्यांपर्यंत दुर्गम भागातील आदिवासी जनतेपर्यंत जाऊन पोहोचलेले हेच एकमेव प्रभावी प्रसार माध्यम आहे. 'बहुजन हिताय, बँहुजन सुखाय' हे त्यांचे ब्रीदवाक्य अर्थपूर्ण वाटते.

(३) दूरदर्शन : आकाशवाणीची उद्दिष्टे स्वीकारून अतिशय परिणामकारक दृश्य स्वरूपात 'दूरदर्शन' हे अत्यंत प्रबल प्रसार माध्यम झाले आहे. 'सत्यं शिवं सुंदरम्' हे त्याचे ब्रीदवाक्य म्हणजे भारताचा संपन्न सांस्कृतिक वारसा होय.

भारतात दूरदर्शनचा प्रारंभ प्रायोगिक तत्त्वावर इ.स. १९५९ साली झाला. त्यानंतर ल्योचच फोर्ड फाऊन्डेशन या जागतिक संघटनेने दूरदर्शनचा उपयोग दिल्लीत शैक्षणिक कार्यासाठी कसा करता येईल यासंबंधीचा आराखडा तयार केला. त्यानुसार दिल्लीमध्ये इ.स. १९६५ साली २२७ शाळांमध्ये दूरचित्रवाणीचे कार्यक्रम सुरु झाले. इ.स. १९७५ साली शाळांची संख्या ४२४ वर जाऊन पोहोचली.

दिल्लीनंतर दुसरे महत्त्वाचे दूरदर्शन केंद्र मुंबईमध्ये इ.स. १९७२ साली सुरु झाले. पुढे इ.स. १९७५ साली कलकत्ता, मद्रास, लखनौ ही केंद्रे सुरु करण्यात आली. इ.स. १९८० नंतर दूरदर्शनवरील कार्यक्रम रंगीत स्वरूपात दिसू

लागले आणि त्यांचा भारतभर विस्तार झाला. उपग्रहांच्या मदतीने प्रक्षेपणव्यवस्था झाल्यानंतर आता सुमारे ९०% लोकांपर्यंत दूरदर्शन जाऊन पोहोचले आहे.

आकाशवाणीप्रमाणेच दूरदर्शन हे माध्यम सत्ताधारी पक्षाला उपकारक होईल अशा रीतीने राबविष्यात आले. विदेशी वाहिन्यांच्या आगमनामुळे भारतीय दूरदर्शनिला फार मोठ्या स्पर्धेला तोंड द्यावे लागत आहे. भारतात सामाजिक असंतुलन मोठ्या प्रमाणात आहे. त्यावर मात करण्यासाठी आकाशवाणी आणि दूरदर्शन ही उत्तम प्रसार माध्यमे आहेत. राष्ट्रीय एकता, एकजिनसीपणा, सामाजिक परिवर्तनाची गती वाढविण्यासाठी त्यांचा उपयोग करून घेतला पाहिजे. त्यांनी प्रागतिक मूल्यांचा पाठपुरावा करणे आवश्यक आहे. त्यांचे स्वरूप करमणूकप्रधान राहणार हे खेरे असले तरी ते बोधप्रधान, नीती आणि शीलवर्धक कसे होईल हे गांभीर्यपूर्वक पाहणे ही काळाची गरज आहे.

(४) **चित्रपट :** एक महत्वाचे प्रसार माध्यम असलेला चित्रपट मुळात एक उद्योग किंवा व्यवसाय म्हणून भारतात विकसित झाला. इ.स. १९१२ पासून भारतीय चित्रपटसृष्टीचा प्रारंभ दादासाहेब फाळके यांनी केला. इ.स. १९३१ पासून मूकपट असलेला चित्रपट बोलपट झाला. त्यामुळे त्याचा प्रभाव वाढत गेला.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळात व्ही. शांताराम यांनी सामाजिक विषयाला वाहिलेले अनेक उत्तमोत्तम चित्रपट तयार करून सामाजिक परिवर्तनाला मोठ्या प्रमाणात हातभार लावला.

कोणत्याही चित्रपटाचे स्वरूप मनोरंजनप्रधान असते. तरीही प्रत्येक चित्रपट समाजाला काही ना काही संदेश देत असतो. त्याचे समाजाच्या मानसिकतेवर सुपरिणाम किंवा दुष्परिणाम संभवतात. म्हणून हे प्रसार माध्यम अत्यंत संवेदनशील मानले जाते. भारताच्या अगदी ग्रामीण भागापर्यंत चित्रपटांचे लोण जाऊन पोहोचले आहे. चित्रपटात काम करणारे कलावंत लोकमानसात आदर्श म्हणून मान्यता पावतात. त्यांच्यासारखे वागवे, बोलावे, जगावे असे कळत नकळत सामान्य लोकांना वाढूलागते. काही चित्रपट वास्तवाचे विदारक दर्शन घडवतात. तर काही चित्रपट स्वप्नमय वातावरणात नेऊन कर्तव्याचा विसर पाडतात. प्रचलित सामाजिक प्रश्न आणि समस्या चित्रपटांच्या माध्यमातून अत्यंत परिणामकारकपणाने मांडता येतात. तसेच त्यावरच्या उपाययोजनांची दिशाही दाखविता येते. सामाजिक चाऱ्याचे संवर्धन किंवा अधःपात या दोन्हींसाठी चित्रपट हे प्रसार माध्यम वापरता येऊ शकते. ते दुधारी शस्त्रासारखे आहे. दया, क्षमा, शांती, स्वातंत्र्य, समता; बंधुता, सत्य, शिव, सुंदर, इत्यादी मानवी मूल्यांचा समाजावर संस्कार करण्याचे चित्रपटांचे सामर्थ्य अफाट आहे. चित्रपट जशी सामाजिक पुनर्बाध्यणी करू शकतात तसेच त्यांच्यामार्फत सामाजिक विघटन शक्य आहे. म्हणून राज्यकर्त्यांनी, चित्रपट

निर्मात्यांनी आणि प्रेक्षकांनी एक प्रभावी प्रसार माध्यम म्हणून चित्रपटाचे सावधानतापूर्वक चिंतन केले पाहिजे.

समारोप : आतापर्यंत आपण विविध प्रसार माध्यमांची ओळख करून घेतली. त्या सर्वांमधून प्रामुख्याने ज्ञानाची देवाणघेवाण होण्याची अत्यंत आवश्यकता आहे. भारतासारख्या विशाल देशात नानाविध समाज एकत्र राहत आहेत. त्यांच्यात परस्पर संवाद निर्माण करणे हे प्रसार माध्यमांचे उद्दिष्ट असले पाहिजे. आपल्या देशासमोर भूक, अज्ञान, दारिद्र्य, रोगराई, महागाई, भ्रष्टाचार, इत्यादी अनेक समस्या आहेत. त्यांचा प्रतिकार करून निवारणासाठी सर्वच प्रसार माध्यमांची भूमिका महत्वपूर्ण ठरणार आहे.

सारांश, विसाव्या शतकात भारतीय संस्कृतीच्या मूळ चौकटीला नव्या विज्ञान संस्कृतीचा आशय लाभला आहे. या दृष्टीने प्रसार माध्यमांचे विधायक कार्य हेच एक आशास्थान आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

(अ) समर्पक शब्दांच्या जोड्या लावा.

(क) औद्योगिक क्रांती	(१) धावत्या धोरूच्याचा संशोधक
(ख) जॉन के	(२) यंत्र आणि तंत्रविषयक सर्व संकल्पना
(ग) जेम्स वॅट	(३) विज्ञाननिषेचा स्वीकार
(घ) विज्ञान संस्कृती	(४) बाष्पशक्तीवरील यंत्राचा निर्माता
(च) वैज्ञानिक साक्षरता	(५) विज्ञान संस्कृतीची जननी

(आ) गाळलेल्या जागा भरा.

- (१) विसाव्या शतकातील अभूतपूर्व घटना म्हणजे _____ क्रांती होय.
- (२) 'माध्यम हाच संदेश होय' असे _____ यांनी म्हटले आहे.
- (३) राजा राममोहन राँय यांच्या साप्ताहिकाचे नाव _____ होते.
- (४) विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी मांडला.
- (५) भारतीय वृत्तपत्रांवर _____, _____ आणि _____ जपण्याची मोठी जबाबदारी आहे.

(इ) खालील विधाने चूक की बरोबर ते लिहा.

- (१) आकाशवाणीचा श्रोता साक्षर असावा लागतो.
- (२) १९७३ च्या आकडेवारीनुसार बाबीस कोटी लोक आकाशवाणीचे कार्यक्रम ऐकत असत.

संपन्न सांस्कृतिक वारसा कधीच विसरता येणार नाही. भौतिक विकास हा पारलैकिक अथवा मोक्षविषयक विचारांमध्ये अडथळा मानण्याचे कारण नाही. किंवद्दना, आपल्या समाजाच्या भौतिक विकासाच्या वाटा जसजशा उजळत जातील तसेतसे आध्यात्मिक, पारलैकिक जीवन कायं आहे याविषयीचे आकलन वाढत जाईल. भौतिकवादाचा एक अर्थ स्वतःला स्वार्थीपणाने सुख साधनांमध्ये वेदून घेणे असा आहे तर दुसरा अर्थ आपल्या समाज बांधवांना न्यायपूर्ण, समाधानी आणि स्वाभिमानी जीवन जगायला मदत करणे असा आहे. भौतिकवादाचा अर्थ म्हणजे उच्चप्रतीचा अध्यात्मवाद मानला जातो.

भारतीय समाजातील इहवाद

इह किंवा इहलोक म्हणजे आपण जेथे प्रत्यक्ष राहतो, जे आपल्याला नित्य अनुभवायला मिळते किंवा ज्याला आपण प्रत्यक्ष पुराव्याने जाणू शकतो असे जग होय. जगाविषयीच्या सर्वांगीन विचारसरणीला इहवाद किंवा ऐहिकता असे म्हणतात.

भारतीय संस्कृतीमध्ये ऐहिकतेविषयी एक प्रकारची तिरस्कार भावना आहे असा समज सर्वत्र सर्वकाळ पसरलेला आहे. तो सर्वथा खोटा आहे हे भारतीय इतिहासावरून सिद्ध होते.

ऋग्वेदात कुठेही ऐहिक जीवन मिथ्या, दुःखमय किंवा क्षणभंगरू असल्याचे म्हटलेले नाही. उलट हे जीवन जास्तीत जास्त सुखा समाधानाने, धनकण समृद्धीने संपन्न करण्याचे निर्देश आलेले आहेत. ‘या विश्वातील कित्येक गोष्टी ध्रुव व स्थिर असून, माणसाला मिळालेले शंभर वर्षांचे आयुष्य सर्वांना लाभावे, त्यांना गायी, घोडे, सुपुत्र, घरदार यांची प्राप्ती व्हावी, शत्रूंचा नाश व्हावा’ अशा प्रकारच्या ऋचा वैदिक ग्रंथांतून आढळतात.

अर्थवृ वेदातही ऐहिक जीवनाविषयी तक्रार आढळत नाही. उलट एका सूक्तात ‘भूमी ही माझी माता आहे मी त्या विशाल भूमीचा सुपत्र आहे’ असे गौणवपूर्ण उद्देश्य आढळतात.

पृथ्वीवर मनुष्याचा जन्म होतो. तो कोणी काळ वाढतो, जगतो आणि मृत्यु पावतो. त्याच्या चांगलालावाईट कर्तृत्वाचा हा जो लोक (जग) आहे तोच तेवढा खरा आहे. बाकी अन्य कुठलाही 'परलोक' नाही. पृथ्वी, चंद्र, सूर्य, तारे, आकाश आहे पण कुठेही 'स्वर्ग' नाही. दुःख, खेद, निराशा, आनंद या भावना आहेत पण मुक्ती, मोक्ष, निर्वाण, इत्यादी अनुभवाचा पलीकडील गोष्टी नाहीत, अशी ऐहिकतावादी भूमिका जुन्या काही धर्मग्रंथांमधून आढळते. तत्त्वज्ञानाच्या परिभाषेत या भूमिकेला 'जडवाद' असे म्हणतात.

मानवी जीवनाची दोन अंगे मानली जातात, पहिल्याला ऐहिक जीवन आणि दुसऱ्याला पारलैकिंवा जीवन म्हणून

ओळखले जाते. प्रत्येकाला पारलौकिक जीवनाचे सहज स्वाभाविक आकर्षण वाटते. जन्म, मृत्यु, ईश्वर, स्वर्ग, पुनर्जन्म, सृष्टिचक्र यांच्याविषयी अगम्य जिज्ञासा असते. बुद्धी या संकल्पनांचे पुरेसे स्पष्टीकरण देऊ शकत नाही. तरीही जगातील वेगवेगळे धर्म आणि धर्मग्रंथ वेगवेगळ्या पद्धतीने वरील संकल्पनांचे विवरण करतात. युद्ध, शेती, शिकार, पशुपालन, इत्यादी मानवी क्रिया ऐहिक जीवनातील होत्या. तथापि, त्यांच्यावर धार्मिकतेचा प्रभाव वाढत गेला. हव्हाह्यू मानवी बुद्धीचा विकास झाला. वैज्ञानिक विचार पद्धती रूढ झाली. कार्यकारणभावाचे तत्त्व सर्वमान्य झाले. त्या सर्वांचा परिणाम ऐहिकतेचे क्षेत्र व्यापक आणि सर्वसमावेशक होण्यात झाला.

भारतीय समाज पूर्वीपासून धार्मिक आचारविचारनिष्ठ समाज आहे. हे जग जड असेल पण त्याला चालविणारी एक चेतनशक्ती आहे. ती नियामक आणि नियंत्रक स्वरूपाची आहे. ही विचारसरणी भारतात कायम राहिली. इहवादी विचारसरणीनुसार जन्म आणि मृत्यू या दोन ज्ञात टोकांमधील जीवनच तेवढे सत्य आहे. जन्माच्या आधीची आणि मृत्यूच्या नंतरची अवस्था आपल्याला पुरावे देऊन सिद्ध करता येत नाही. त्यामुळे स्वर्ग, नर्क, परलोक, यमलोक या संकल्पनांची संकल्पना करणे इहवादी विचारसरणीला मूढूपणा वाटतो. शब्दप्रामाण्य आणि ग्रंथप्रामाण्यापेक्षा बुद्धिप्रामाण्यवादी भूमिका इहवादी विचारसरणीला महत्त्वाची वाटते.

शब्दप्रामाण्य आणि ग्रंथप्रामाण्यावर विसंबून राहणारा समाज आपोआप अपरिवर्तनीय होतो. तो स्वतःच्या बुद्धीने विचार करत नाही. त्याच्या प्रत्येक कृतीवर धर्ममान्यतेची मुद्रा उमटली जाते. अशा समाजाची स्वतंत्र विचार करण्याची शक्ती नष्ट होऊन तो गतानुगतिक आणि पराक्रमशून्य होत जातो. पराभूत मनोवृत्ती, पुरुषार्थीनता, परावलंबित्व अशी त्याची लक्षणे दिसू लागतात. अशा परिस्थितीत जेव्हा इहवादी विचारसरणी वाढीला लागते तेव्हा समाजाच्या भौतिक प्रगतीचा आलेख उंचावत जातो. त्याच्या समृद्धीने मार्ग मोकळे होतात. नवे ज्ञान संपादन करणे, त्याचे व्यवस्थापन करणे, त्यासंबंधी प्रयोग करणे, त्याचा पडताळा पाहणे, स्वतंत्र बुद्धी वापरून निर्णय घेणे या क्रिया इहवादी विचारसरणीच्या समजात सतत घडतात.

अगदी प्रारंभापासून या जगाचे स्वरूप सतत परिवर्तनीय राहिले आहे. कोणत्याही धर्माचा, धर्मग्रंथाचा किंवा धर्म मार्तडाचा शब्द कधीच अखेरचा नसतो. तरीही त्यांच्याकडून ‘ऐहिक संस्कृती त्याज्य आहे आध्यात्मिक संस्कृती श्रेष्ठ आहे’ असा प्रचार केला जातो. संत मंडळी संसार असार असल्याची शिकवण देतात. तिचा समाजावर खोलवर परिणाम होतो.

संस्कृतीच्या आधीच्या काळात ऐहिक जीवनाला, कृतीला तुच्छ लेखण्याची प्रवृत्ती मोठ्या प्रमाणात

होती. त्याचे कारणे वरील प्रकारची शिकवण होती. आता आपण, ऐहिक संस्कृती आणि आध्यात्मिक संस्कृती एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत, ही विचारसरणी स्वीकारली पाहिजे.

जे धर्मग्रंथांनी सांगितले ते तेवढेच सत्य अशी भूमिका आधुनिक काळाला अनुरूप ठरणार नाही. कारण विज्ञानाने सिद्ध केलेले तेही सत्यच असते हे लक्षात ठेवावे लागेल. बायबल ग्रंथातील विश्वोत्पत्ती आणि विश्वरचनाशास्त्रविषयक विचार विज्ञानाच्या कसोटीवर उतरत नाहीत. त्याच्यावरून काही काळ वैज्ञानिक विचारसरणी आणि ख्रिश्चन धर्मसंस्था यांच्यात संघर्ष झाला. आता ख्रिश्चन धर्मसंस्थेने माघार घेतलेली दिसते. नवीन विज्ञान प्रणालींशी जुळवून घेण्याचे प्रयत्न ख्रिस्ती धर्मवेत्त्यांनी सुरु केले. ‘भारतीय तत्त्वज्ञानातील विश्वविषयक पंचभूतांची उपती निरुपयोगी ठरली आहे.’ असे मत लक्षणशास्त्री जोशी यांनी व्यक्त केले आहे. (प्रस्तावना, लेखसंग्रह खंड-१)

भारतीय समाजात इहवादी विचारसरणीला प्रवीर्ध परंपरा आहे. धर्मशास्त्रांची रचना देश-काळ-परिस्थितीला अनुसरून करायची असते. याचे भान प्राचीन काळातील क्रषीमुर्तीना होते. मनु, अत्री, बौद्धायन, इत्यादी स्मृतिकारांनी अशा प्रकारचे मतप्रदर्शन केले आहे. चाणक्याने धर्मग्रंथांच्या निर्णयापेक्षा राजाचे निर्णय प्रमाण मानावेत असे सुचविले होते.

ऐहिक जीवनात दुःख असतेच पण म्हणून सगळे जीवन दुःखमय असते, असा अर्थ काढता येत नाही. जीवन दुःखमयच आहे असे गृहीत धरले. तर समाजसंस्थेची गरज उरणार नाही. जीवनाला आनंद देणाऱ्या ललित कला आणि आकार देणारे पुरुषार्थ यांचेही प्रयोजन राहणार नाही. मानवी जीवनात पुरुषार्थ आहे, ललित कला आहेत यांची जाणीव आपल्याला इहवाद करून देतो.

भारतात प्राचीन काळापासून इहवादी विचारसरणी मांडणारी एक प्रदीर्घ परंपरा होती. चार्वाक आणि त्याची लोकायत परंपरा लक्षणीय स्वरूपाची होती. ‘धर्म’ या पुरुषार्थपेक्षा ‘अर्थ’ आणि ‘काम’ हे पुरुषार्थ सर्वश्रेष्ठ आहेत असेही मत काही शास्त्रकारांनी व्यक्त केले. आत्मा आणि ईश्वराचे अस्तित्व नाकारणारे धर्मवेते प्राचीन काळात होऊन गेले. चार्वाकप्रमाणे कपिल, कणाद, जैमिनी, इत्यादींनी आपापल्या क्राळात इहवादी विचारसरणीची पाठाराखण केली होती. उत्तरकालीन पतंजली, भास्कराचार्य यांनीही अशा प्रकारचा उल्लेख केलेला आहे.

पूर्वमीमांसा तत्त्वज्ञानाला प्रभाकर आणि कुमारील भट्ट यांनी हे जग सत्य आणि अनादी असल्याचे म्हटले आहे. प्रभाकर ईश्वराचे अस्तित्व नाकारतो तर कुमारील भट्ट ईश्वराचे अस्तित्व मान्य करतो, पण त्याला अधिक महत्त्व देत नाही. ‘सांख्य’, ‘न्याय’, ‘वैशेषिक’ व ‘उत्तरमीमांसा’ या तत्त्वज्ञानी जग हे सत्य असल्याचे म्हटले आहे. भारतातील बौद्ध धर्म परंपरा

अनात्मवादी आणि अनिश्वरवादी होती. जैन, शीख, लिंगायत, महानुभव, इत्यादी धर्मपंथही हे जग सत्य असल्याचे प्रतिपादन करतात. जगाला सत्य मानणे म्हणजे इहवादी विचारसरणीचा पुरस्कार करणे होय.

ईश्वर ही संकल्पना मानवी बुद्धी, कल्पना आणि प्रतिभा यांच्या मिश्रणातून निर्माण झाली आहे, ही संकल्पना स्वीकारणे आणि नाकारणे या दोन्ही विचारसरणी अतिप्राचीन आहेत. भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने 'आस्तिक' म्हणजे वेदप्रामाण्य मान्य करणे आणि 'नास्तिक' म्हणजे वेदप्रामाण्य अमान्य करणे होय. व्यवहारात त्यांचा अर्थ देव मानणे अथवा न मानणे असा घेतला जातो.

ईश्वर हे जगाचे मूलभूत तत्त्व आहे. जगात जेथे काही घडते ते ईश्वरी इच्छेने घडते असा ईश्वरवाद्यांचा विश्वास असतो. ईश्वराचा या जगाशी नेमका कोणत्या प्रकाराचा संबंध आहे. याविषयी मात्र ईश्वरवाद्यांमध्ये मतभेद आढळतात.

ईश्वराच्या अस्तित्वाला नाकारणे निरीश्वरवादी म्हणून ओळखले जातात. हा संप्रदाय इहवादी विचारसरणीला अधिक जवळचा आहे. त्यालाच जडवादी तत्त्वज्ञान असे म्हणतात. निरीश्वरवादी नीतीमूळे आणि जीवनमूळे मानतात. आधुनिक काळात मांडलेले मार्क्सवाद आणि धर्मनिरपेक्ष मानवतावाद हे निरीश्वरवादाचे उल्कांत रूप आहे. या संदर्भात मानवेंद्रनाथ रॉय यांनी मांडलेल्या नवमतवादाचा गोषवारा पुढीलप्रमाणे सांगता येईल. मानवाचा उगम सृष्टीनियमाप्रमाणे चालणाऱ्या भौतिक विश्वात झाला. त्यामुळे तो स्वभावतः विवेकक्षम आहे. विवेक हा नैतिक गुण असतो. सत्य आणि स्वातंत्र्याचा शोध ही मानवी प्रगतीची मूलभूत प्रेरणा आहे. सत्य म्हणजे वैज्ञानिक संशोधनातून उपलब्ध होणाऱ्या ज्ञानाचा आशय होय. स्वातंत्र्य म्हणजे मानवाचा मानव म्हणून विकसित होणाऱ्या मार्गातील अडथळे दूर करणे होय.

वरील गोषवारा निरीश्वरवाद आणि इहवादी विचारसरणी यांच्या अंतःस्वरूपावर पुरेसा प्रकाश टाकतो.

मानवी जीवनाचा विचार करणारे जेवढी दर्शने (तत्त्वज्ञाने) आहेत त्यात चार्वाकाचे जडवादी लोकायत दर्शन महत्त्वाचे मानले जाते. त्याने भारतीय जीवनात वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजवण्याचा प्रयत्न केला. या दर्शनाला भारतीय संस्कृतीतील पहिली 'धर्मसमीक्षा' असेही म्हणतात.

चार्वाकाच्या 'लोकायत' या संकल्पनेचे विविध अर्थ लावले जातात. इहलोकावर आधारलेले मत, सामान्य जनांना पटणारे मत किंवा इंद्रिय विषयांना महत्त्व देणारे मत असे हे विविध अर्थ आहेत. लोकायत दर्शन असे मानते की, या विश्वाच्या निर्मितीमागे कुठलाही ईश्वरीय विचार नाही किंवा कोणतीही हेतुपूर्वकता नाही. कुठलाही सनातन असा ईश्वर नाही की अमर असा आत्मा नाही. मानवी देहच आत्मा असून तो

मर्त्य आहे. पापपुण्य, स्वर्गनिर्क, देवदेवता या भ्रांतिपूर्ण कल्पना आहेत.

लोकायत दर्शनाने वर्ण, जात, आश्रय, इत्यादी कल्पना अमान्य केल्या. त्याने कार्यकारणभावाला सर्वाधिक महत्त्व दिले. कारणातून कार्य घडत नाही. या तत्त्वाचा विचार त्याच्यानंतर बौद्ध दर्शनाने केला. आत्म्याचे स्वरूपे आणि परलोकाचे अस्तित्व, वेदग्रंथांचा अधिकार या गोष्ठी अमान्य करून चार्वाक दर्शनाने भौतिकवादाची मांडणी केली. इंद्रियगोचर ज्ञान हे खेरे ज्ञान होय असे प्रतिपादन केले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

(अ) खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तर लिहा.

- (०१) इहवाद म्हणजे काय?
- (०२) अर्थवृत्ते वेदातील गौरवपूर्ण उद्गार कोणते?
- (०३) मानवी जीवनाची दोन अंगे कोणती?
- (०४) इहवादी विचारसरणीनुसार जीवन म्हणजे काय?
- (०५) समाज अपरिवर्तनीय केव्हा होतो?
- (०६) आजच्या काळात कोणती विचारसरणी स्वीकारली पाहिजे?
- (०७) चाणक्याने कोणते मत मांडले?
- (०८) इहवादी विचारसरणीचा पुरस्कार म्हणजे काय?
- (०९) इहवादी विचारसरणीला कोणता संप्रदाय जवळचा आहे?
- (१०) चार्वाकाने कोणता दृष्टिकोन रुजविण्याचा प्रयत्न केला?
- (११) लोकायत दर्शनातील भ्रांतिपूर्ण कल्पना कोणत्या?
- (१२) चार्वाक दर्शनाने कोणत्या वादाची मांडणी केली?
- (१३) भारतीय समाजजीवनावर कशाचा पगडा आहे?
- (१४) जडवाद म्हणजे काय?
- (१५) भारतीय समाजाचे स्वरूप कसे आहे?

४.२.५ भारतीय संस्कृतीची समताधिष्ठित समाजाच्या दिशेने वाटचाल

प्रास्ताविक

'विविधतेतील एकता'. या आपल्या अभ्यासक्रमाच्या या घटकात धर्मनिरपेक्षता, सर्वधर्मसमभाव, समता, इत्यादी तत्त्वे सामाजिक पुनर्बांधणीला कशी उपकारक ठरतात आणि एकविसाच्या शतकात भारत आणि भारतीय संस्कृती समताधिष्ठित समाजाच्या दिशेने कशी वाटचाल करणार हे आपल्याला समजणार आहे.

नानाविध पंथ, धर्म, संप्रदाय, समुदाय असलेल्या स्वतंत्र भारताच्या संविधानात धर्मनिरपेक्षता आणि सर्वधर्मसमभाव ही दोन तत्त्वे आधारभूत आहेत. त्यांच्यामुळे भारतातील

विविधतेला एकतेच्या सूत्रात गुंफणे शक्य झाले असून नव्या स्वातंत्र्योत्तर सामाजिक पुनर्बाधणीला दिशा मिळाली. एकविसाव्या शतकात त्या दिशेने जाऊन भारतीय संस्कृती निश्चितच समताधिष्ठित समाजरचना साकार करेल यात शंका नाही. येथे आपण भारतीय संस्कृतीच्या गेल्या पाच हजार वर्षांच्या वाटचालीचे हे नवे वळण समजून घेणार आहोत.

धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व

धर्मनिरपेक्षता या संकल्पनेचे विविध अर्थ सांगितले जातात. ‘शिक्षण, शासन, नीतीनियम, इत्यादी गोष्टी धर्मांगसून स्वतंत्र असणे म्हणजे धर्मनिरपेक्षता (सेक्युलरिज्म) होय’ असे आँक्सफर्ड डिक्शनरीत म्हटले आहे. मराठी विश्वकोशात धर्मनिरपेक्षतेच्या आविष्काराच्या तीन पातळ्या पुढीलप्रमाणे सांगितल्या आहेत.

- (१) इतरांशी संबंध नसलेले व्यक्तिगत जीवनाचे क्षेत्र. यात व्यक्तीने स्वतःपुरत्या पाळावयाच्या धार्मिक विधिनिषेधांचा समावेश असतो.
- (२) व्यक्ती आणि व्यक्ती किंवा व्यक्ती आणि समाज यांचे संबंध. या पातळीवर स्वतःचे धार्मिक विधिनिषेध दुसऱ्यावर किंवा समाजावर न लादणे अभिप्रेत असते.
- (३) शासनाचे धोरण. ते ठरविताना कोणत्याही धर्मांचा किंवा धार्मिक विधिनिषेधांना प्राधान्य न देणे अपेक्षित असते.

धर्मनिरपेक्षतेचा पहिला उल्लेख बायबल ग्रंथात आढळतो. येशू ख्रिस्त म्हणतो, ‘सिङ्गर (राजाचे) सिङ्गरला द्या आणि देवाचे देवाला द्या.’ (मंथू २२.२१) यावरून राजसत्ता आणि धर्मसत्ता भिन्न आहेत असे सूचित होते. राजसत्तेने सर्वांना समानतेने वागवावे, त्यांच्यामध्ये धर्मभेदावरून भेदभाव करू नये, ही विचारसरणी म्हणजेचे धर्मनिरपेक्षता तत्त्वाचे पालन करणे होय. इ.स. १८५० साली जॉर्ज जेकब होलियोक यांनी प्रथम सेक्युलरिज्म (धर्मनिरपेक्षता) (सेक्युलरिज्म) तत्त्वाची चर्चा केली. धर्म (रिलिजन) आणि धर्मनिरपेक्षता (सेक्युलरिज्म) ही तत्त्वे परस्परविरोधी असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले. धर्मनिरपेक्षता म्हणजे नास्तिकता नव्हे. नास्तिकतेसाठी इंग्रजीत ‘एथिइस्ट’ हा स्वतंत्र शब्द प्रचलित आहे. काही इंग्रजी शब्दकोशांमध्ये ‘सेक्युलर’ या शब्दाचा अर्थ ‘एथिइस्ट’ असा सांगितला आहे. मराठीत ‘सेक्युलर’ या शब्दाचा अर्थ अधर्मी, निधर्मी, धर्मनिरपेक्षतावादी असा आहे.

जगामध्ये ढोबळमानाने दोन प्रकारच्या राज्यपद्धती आढळतात. पहिली धर्माधिष्ठित राज्यपद्धती होय. तिच्यात कुठल्यातरी धर्माला किंवा धर्मतत्त्वांना अनुसरून राज्यकारभार केला जातो. पाकिस्तानसारख्या काही देशांची राज्यपद्धती इस्लाम धर्माधिष्ठित आहे. तिच्यात अन्य धर्मांयांना समान वागणूक किंवा समान अधिकार असत नाहीत. दुसरी धर्मनिरपेक्ष

राज्यपद्धती होय. तिच्यात कोणत्याही एका धर्माला केंद्रवर्ती ठेवले जात नाही. धर्मतत्त्वांऐवजी संविधान तत्त्वांनुसार राज्यकारभार केला जातो. भारत, अमेरिकासारख्या अनेक लोकशाहीवादी देशांमध्ये ही राज्यपद्धती प्रचलित आहे.

संविधाननिर्मित धर्मनिरपेक्षता

भारतीय संविधानाने सर्व नागरिकांचे ‘धार्मिक स्वातंत्र्य’ हा एक मूलभूत मानवी हक्क मानला आहे. अनुच्छेद क्रमांक २५ ते २८ मध्ये त्याचे सविस्तर विवरण केलेले आहे.

कोणतीही धर्मनिरपेक्षतावादी राज्यपद्धती धर्मविरोधी नसते. तिच्यात प्रत्येक नागरिकाला हवा तों धर्म पाळण्याचे, स्वीकारण्याचे किंवा बदलण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य असते. प्रत्येकजण आपल्या मतप्रमाणे उपासना करू शकतो. कोणाचेही धार्मिक स्वातंत्र्य राज्यकारभाराला बाधक ठरणार नाही, हे पथ्य पाळले जाते. धर्माच्या दृष्टीने बहुसंख्याक आणि अल्पसंख्याक असा भेदभाव केला जात नाही. या राज्यपद्धतीतील सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनही धर्मनिरपेक्षतावादी असते. थोडक्यात, धर्माला समाज जीवनापासून आंणि राजकीय व्यवहारापासून जाणीवपूर्वक दूर ठेवले जाते.

धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व व्यक्तीच्या सर्वांगीण अभ्युदयावर लक्ष केंद्रित करते. त्यासाठी संविधानानुसार वेगवेगळे कायदे केले जातात. मात्र ते धार्मिकतेच्या पायावर आधारित नसतात. त्यांचा मूलधार सामाजिक न्याय असतो. या तत्त्वानुसार विविध धर्मसंस्थांना सामाजिक संस्थांचा दर्जा दिला जातो. तसेच एखादी धर्मसत्ता प्रबळ, प्रखर किंवा देशविधातक होत असेल तर तिच्यावर प्रचलित कायद्यांनुसार प्रतिबंध घातले जातात.

भारतामध्ये मध्ययुगापर्यंत सामाजिक प्रश्न सोडविण्यासाठी धर्मतत्त्वांचा आधार घेतला जात असे. सध्याच्या विज्ञान युगात कोणताही सामाजिक प्रश्न सोडविण्यासाठी अर्धशास्त्र, राज्यशास्त्र, संख्याशास्त्र, शिक्षणशास्त्र, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, इत्यादीची मदत घेतली जाते. यावरून धर्मनिरपेक्षतावादी तत्त्वानुसार धर्मतत्त्वे आणि सामाजिक प्रश्नांची पद्धतशीर फारकत झाल्याचे लक्षात येईल.

धर्मसंबद्ध अंधश्रद्धा मानणारा फार मोठा समुदाय भारतामध्ये अस्तित्वात आहे. धर्मनिरपेक्षतावादी तत्त्वाने ‘अंधश्रद्धा’ हा विषय वैज्ञानिक विचारसरणीकडे सोपविळ्यासारखा दिसतो. वैज्ञानाच्या वाढत्या प्रसाराने आणि प्रसार माध्यमांच्या प्रभावाने अंधश्रद्धा कमी होईल, असा धर्मनिरपेक्षतावादी तत्त्वाला विश्वास वाटतो.

माणूस आहे तोपर्यंत त्याची धर्मभावना शाबूत राहणार आहे, यात शंका नाही. त्यामुळे तिला जपण्या-जोपासण्याचे कार्य धर्मनिरपेक्षतावादी तत्त्व तटस्थ राहून पार पाडते. तिला

सर्व प्रकारे अनुकूल वातावरण निर्माण करते. सर्वांच्या धर्मभावना विज्ञानाभिमुख होणे ही आधुनिक काळाची गरज आहे.

धर्मनिरपेक्षतावादी तत्त्वाच्या चर्चेचा समारोप आपण प्रा. ग. बा. सरदार यांच्या पुढील विवेचनाने करू या. 'धर्म हे लोकांचे अज्ञान व भान्डेपणा यांचा फायदा उठवून काही धूर्त आणि कावेबाज लोकांनी उभे केलेले एक थोतांड आहे आणि लोकांना शिकवून शहाणे केले की धर्मसंस्था अल्पावकाशात नष्ट होईल ही बुद्धिसामर्थ्यावर सर्वस्वी विसंबून राहणाऱ्या लोकांची धारणा चुकीची आहे. धर्मश्रद्धेचे आणि धर्मसंस्थेचे अधिकान लोकांच्या मनात नसते तर समाजाच्या संस्थात्मक घटणीत आणि एकंदर जीवनातील वास्तवात असते. समग्र क्रांतीची चळवळ यशस्वी होऊन सामाजिक जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात जेव्हा आमूलाग्र परिवर्तन होईल तेव्हा धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व सहजपणे आणि सर्वत्र अंतर्भूत झालेले आहे असे दिसून येईल. '(धर्म आणि समाज परिवर्तन, पृष्ठ ७८)

सर्वधर्मसमभावाचे तत्त्व

सर्वधर्मसमभाव हा शब्द अगदी साध्या, सरल अर्थाचा आहे. व्यक्ती, समाज आणि सरकार या घटकांनी सर्व धर्माना सारख्याच भावाने पाहावे. त्यांचा सारखाच मान राखावा आणि सर्व धर्म सारख्याच तोलामोलाचे आहेत असे मानावे म्हणजे सर्वधर्मसमभाव होय.

धर्म ही मानवी इतिहासातील सदैव स्थिरपद राहिलेली संकल्पना आहे. वेगवेगळ्या काळात आणि देशात तिचे स्वरूप वेगवेगळे होते. धर्म हा माणसाने प्रकृतीला (निसर्गाला) दिलेला प्रतिसाद असतो. तिचे भव्य, रुद्र आणि अनाकलनीय रूप अनुभवून माणसाला जे जे वाटले ते 'धर्म' म्हणून आकाराला आले. एखादी अलौकिक शक्ती संपूर्ण विश्वाचे संचालन करते हा विश्वास सर्व धर्मांच्या मूळाशी आढळतो. प्रकृतीतील प्रत्येक घटकाला (झाड, दगड, पूर्वत, पशुपक्षी, इत्यादी) देवस्वरूप मानून त्यांची पूजा करणारे अनेक धार्मिक पंथ, उपपंथ, संप्रदाय जगभर आढळतात.

देव मानणारे आणि न मानणारे धर्म असे एक वर्गीकरण करता येते. काही धर्म एकच देव मानतात तर काही अनेक देव मानतात. तसेच त्याची पूजा करणारे आणि न करणारे असे धर्मचे दुसरे वर्गीकरण होते. धर्मपरत्वे देवांचे स्वभावविशेषही आढळतात. यहुदी धर्मातील देव कडक स्वभावाचा पिता असून तो निराकार आहे. तर ख्रिश्चन धर्माचा देव प्रेमल स्वभावाचा पिता असून तो ख्रिस्तांच्या अवतारात प्रगटला आहे. ख्रिश्चन धर्मचे उपपंथ देवाला पिता, पुत्र किंवा पवित्र आत्मा या रूपात मानतात. इस्लाम धर्माचा देव निराकार आहे. हिंदू धर्म देवाला साकार (सगुण) आणि निराकार (निर्गुण) रूपात मानतो. या धर्मात देवांची संख्या लाक्षणिक अर्थने ३३ कोटी मानली जाते.

देव, धर्म आणि त्यांच्याशी संबंधित आचारविचार यांमध्ये परस्पर विरोध, परस्परविसंगती आणि परस्पर विविधता आढळत असल्यामुळे 'सर्व धर्म मनुष्यनिर्मित आहेत' हा विचार आपोआप सिद्ध होतो. प्रत्येक धर्म सत्याची एखादी बाजू सांगणारा, एखाद दुसऱ्या तत्त्वाचा पुरस्कार करणारा असतो. त्यामुळे कोणताही धर्म अंतिम आणि परिपूर्ण मानता येईल असे बाट नाही. अशा परिस्थितीत सर्वधर्मसमभावाचे तत्त्व अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. प्राचीन काळापासून सर्व धर्म 'जगा आणि जगू द्या' या न्यायाने वागत आले.

जगातील इतर संस्कृतीपेक्षा भारतीय संस्कृती अनेक बाबतीत वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. या संस्कृतीशी संबंधित हिंदू, जैन, बौद्ध, शीख, मुस्लीम, ख्रिश्चन, पारशी, इत्यादी धर्म गुण्यागेविंदाने नांदत आले. त्यांच्यात इतिहासकाळात कलह, संघर्ष, मतभेद, रक्तपात यांसारख्या घटना झाल्या. पण त्याचबरोबर परस्परांचे परस्परांमध्ये विलिनीकरणही होत गेले. एकमेकांनी एकमेकांची तत्त्वे कळत नकळत स्वीकारली. त्यामुळे आपोआपच सर्वधर्मसमभावाला चालना मिळत गेली आणि सर्व धर्मानी भारतीय संस्कृतीच्या विकासाला मोलाचा हातभार लावला.

जगातील काही धर्मानी काही काळ विस्तारवादी भूमिका स्वीकारली. आपले अनुयायी वाढविण्याचा जुळूम जबरदस्तीने प्रयत्न केला. काही धर्मानी माणसांना उन्नत आणि संस्कारित करता करता उन्मत्त, संकुचित, अविचारी, आक्रमक आणि अभिनिवेशीही बनवले. त्याचा परिणाम जगामध्ये धर्मयुद्धे होण्यात झाला. स्वार्थ, क्रोध, हिंसा, असूया, दूषिमान या दुरुणींवर मात करणे हेच धर्माचे मूळ कार्य असते, याचा विसर पडून ही धर्मयुद्धे झाली. धर्माधर्मामध्ये जीवधेणी स्पर्धा निर्माण झाली. त्यामुळे जगात राज्यासाठी जेवढे रक्त सांडले त्यापेक्षा अधिक धर्मासाठी सांडले कारण काही धर्म सत्तालोल्युप झाले होते असे मानवी इतिहास सांगतो.

प्रत्येक धर्म पुन्हा पंथ आणि उपपंथांमध्ये विभागलेला दिसतो. त्यांच्यामध्ये श्रेष्ठ-कनिष्ठत्वावरून वाद आणि संघर्ष झाले. हिंदू धर्मात शैव आणि वैष्णव, जैन धर्मातील श्वेतांबर आणि दिगंबर, बौद्ध धर्मातील हीनयान आणि महायान, मुस्लीम धर्मातील शिया आणि सुनी, ख्रिश्चन धर्मातील कॅथॉलिक आणि प्रॉटेस्टंट यांच्यातील मतभेद लक्षणीय स्वरूपाचे असतात. भारतातील हिंदू-मुस्लीम धर्मातील जातीय दंगली नेहमीच चितनीय स्वरूपाच्या होतात. त्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेवर फार मोठा आघात होत असतो.

भारतीय संविधानाने सर्व धर्माना समान प्रतिष्ठा दिली आहे. त्यानुसार सरकारचे धोरण आणि आचरण असले पाहिजे, असा आग्रह धरला जातो. त्यामुळे सर्वधर्मसमभावाचे तत्त्व

भारतीय संस्कृतीत आणि समाजजीवनात खोलवर रुजले आहे असे म्हणायला हरकत नाही. भावी काळातही सरकार धर्माच्या बाबतीत तटस्थ, निःपक्षपाती, समन्वयवादी आणि उदारमतवादी धोरण कायम ठेवील असा विश्वास वाटतो. सरकार निधर्मी असते. महात्मा गांधी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक जीवनात धर्माची आवश्यकता मान्य केली. मात्र त्यांना व्यापक मानवताधर्म अपेक्षित होता. महात्मा गांधींनी प्रत्येकाने सर्व धर्मातील उदात तत्त्वे जाणून घेण्यावर भर दिला होता.

सर्वधर्मसमभावाच्या तत्त्वाच्या चर्चेचा समारोप आपण तकतीर्थ लक्षणशास्त्री जोशी यांच्या पुढील विवेचनाने करू या. 'मानवजाती शास्त्रज्ञांनी गेल्या दोनशे वर्षांत जगातील आदिम जातीजमातींपासून ते अत्यंत सुधारलेल्या राष्ट्रांच्या धर्मसंस्थांची व तत्संबंधी सामाजिक रीती रिवाजांची माहिती गोळा केली होती. त्यावरून असे दिसते की, आधुनिक सुरक्षित मनुष्याचे मानवजातीच्या परस्पर विद्वेषाचे व संग्रामाचे महत्वाचे कारण जी धर्मसंस्था तिच्यासंबंधी आग्रहाची भूमिका संपूर्ण टाकली पाहिजे. सर्व धर्माधील समानता म्हणजे सर्व धर्म मानवाने निर्मिले आहेत; इतिहासक्रमामध्ये व धार्मिक संकल्पांमध्ये तारतम्यपूर्वक बदल झाले आहेत व क्रांत्याही झाल्या आहेत. सर्व धर्म समानता म्हणजे सर्व धर्माध्ये एकच एक शाश्वत अंतिम सत्य व परमउच्च श्रेयस्कर असे मानवमुक्तीचे साधन सांगितले आहे असे म्हणता येत नाही. भिन्न धर्म म्हणजे अत्यंत मौलिक मतभेद असलेले धर्म होत. म्हणून त्यांच्यात अंतिम तत्त्वाच्या बाबतीत समानता आहे, असे विधान करणे वस्तुस्थितीचा विपर्यास करणे होय.' (लेखसंग्रह प्रस्तावना)

समतेचे तत्त्व

सामाजिक पुनर्बाधणीच्या दृष्टीने आपण धर्मनिरपेक्षतेचे आणि सर्वधर्मसमभावाचे तत्त्व कसे उपयुक्त आहे हे पाहिले. आता आपण समतेच्या तत्त्वाचा अभ्यास करू.

जगातील सर्व माणसे जन्माने सारखी असली तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात माणसामाणसांमध्ये लिंगभेद, बुद्धिभेद, जातीभेद, आचारविचारभेद, इत्यादी बाबतीत विषमता असते. तिच्यावर मात करून सर्व माणसांना समान संधी आणि अधिकारआहेत, असे मानणे हे समतेचे मुख्य सूत्र आहे.

ज्या देशांमध्ये विविधतापूर्ण समाज असतात. म्हणजे जात, वंश, धर्म, लिंग, रंग, संपत्ती, बुद्धिमत्ता यांच्यात वेगवेगळेणा असतो. अशा परिस्थितीत माणसामाणसांमध्ये कोणत्याही कारणाने भेद केला जात नाही. सर्वांना जीवन जंगण्याचा, आचारविचारांचा अधिकार दिला जातो. तसेच

माणसामाणसांमध्ये कृत्रिम भेद निर्माण करणारे अधिकार नष्ट केले जातात अशा समाजाला समताधिष्ठित समाज असे म्हणतात.

समताधिष्ठित समाज आपोआप निर्माण होत नसतो तो जाणीवपूर्व निर्माण करावा लागतो. इ.स. १७७६ साली अमेरिकेने 'स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा' प्रसिद्ध करून त्यात सर्व माणसे समान असतात या तत्त्वाचा पुरस्कार केला. इ.स. १७८९ साली फ्रान्समध्ये राज्यक्रांती झाली. तिथेही 'मानवी हक्काचा जाहीरनामा' तयार केला गेला. त्यात माणसाच्या स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या तत्त्वांची घोषणा करण्यात आली. स्वातंत्र्योत्तर भारतात भारतीय संविधानाने समतेचे तत्त्व अतिशय प्रभावीपणाने प्रस्थापित केले.

समतेची विविध रूपे

सर्व प्रकारच्या विषमतेवर मात करणाऱ्या समतेचा आविष्कार आपल्या जीवनातील वेगवेगळ्या क्षेत्रांमध्ये होत असतो. या दृष्टीने आपण आर्थिक समता, सामाजिक समता राजकीय आणि सांस्कृतिक समता ही समतेची रूपे समजून घेऊ.

(१) आर्थिक समता : अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य आणि शिक्षण या मूलभूत प्राथमिक गरजा मानल्या जातात. त्यांच्या पूर्तीतेसाठी आवश्यक असे समान वितरण होत नाही. कारण त्यांचा सरळ संबंध व्यक्ती आणि समाजाच्या अर्थकारणाशी येतो. अनेक लोकांना पोटभर अन्न, अंगभर वस्त्र, सुरक्षित निवारा, आवश्यक आरोग्यसेवा आणि किमान शिक्षणाची संधी मिळत नाही ही वस्तुस्थिती आहे. ती आर्थिक विषमतेतून निर्माण झाली आहे. त्यामुळे जगाची विभागणी अतिश्रीमंत, श्रीमंत, उच्च मध्यमवर्गीय, कनिष्ठ मध्यमवर्गीय, गरीब, अतिगरीब अशी झालेली आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने मिश्र अर्थव्यवस्था स्वीकारली. तिने आर्थिक समतेला कितपत हातभार लावला? आता मुक्त अर्थव्यवस्था आली आहे. ती आर्थिक समता निर्माण करण्यास कितपत पोषक ठरेल? या प्रश्नांची उत्तरे वादग्रस्त ठरतील. आधुनिक शेतीचे तंत्र आणि उद्योगांद्यांचे विकसित क्षेत्र यांचा परिणाम म्हणून भारतातील सर्वसामान्य माणसाचे जीवनमान उंचावत असले तरी अनियंत्रित लोकसंख्या वाढीमुळे आर्थिक समतेच्या दृष्टीने त्याचा प्रभाव जाणवत नाही.

(२) सामाजिक समता : भारतातील समाज शहरी, ग्रामीण आणि जंगल क्षेत्रांत राहणारा आहे. प्रादेशिक आणि भौगोलिक वैशिष्ट्यांचा प्रत्येक समाजरचनेवर परिणाम होतो. त्यामुळे जेव्हा आपण सामाजिक समतेचा विचार करतो तेव्हा समाजाची वेगवेगळी वैशिष्ट्ये कायम राहणारच आहेत. त्यानंतर सामाजिक मानसिकतेच्या क्षेत्रातच समतेच्या तत्त्वाला वाव

असेल हे लक्षात ठेवावे लागेल. अशी मानसिकता विविध सामाजिक प्रश्न, समस्या, प्रगती यांच्याबाबत एकात्म स्वरूपाची झाली म्हणजे खन्या अर्थाने 'सामाजिक समता' प्रस्थापित होईल. त्यासाठी सामाजिक न्यायाच्या चळवळी वर्षानुवर्षे निष्ठापूर्वक चालवाव्या लागतील. केवळ सैवैधानिक तरतुदीमुळे सामाजिक समता वाढणे कठीण आहे. त्यासाठी आधी समान सामाजिक मानसिकता निर्माण होणे गरजेचे आहे. माझा शेजारी कोणत्याही जाती, धर्म, वंश, प्रांताचा असो, त्याच्याशी माझा व्यवहार खुला, पूर्वग्रहविरहित होऊ लागला तरच सामाजिक समतेला खन्या अर्थाने उत्तेजन मिळेल, असा प्रत्येक भारतीयाने विचार केला पाहिजे. हे शेजान्याचे सूत्र शेजारच्या प्रांताला आणि राष्ट्रालासुद्धा लावता येण्यासारखे आहे. सारांश, धर्माधिष्ठित समाजाला समताधिष्ठित समाज बनवणे हे प्रत्येक भारतीयासमोर असलेले फार मोठे आव्हान आहे.

(३) राजकीय समता : भारतातील लोकशाही पक्षाधिष्ठित आहे. प्रत्येक राजकीय पक्षाचे स्वतःचे तत्त्वज्ञान असते. प्रत्येक निवडणुकीच्या वेळी हे राजकीय पक्ष आपापले जाहीरनामे मतदारांसमोर सादर करीत असतात. त्यात आश्वासने आणि प्रलोभने यांची विविधता असते. ती स्वाभाविक असली तरी तिच्या मुळाशी समाज कल्याणकारी धोरणे आणि योजनांबाबत एकवाक्यता असणे म्हणजे राजकीय समता निर्माण करण्याच्या दृष्टीने वाटचाल करणे होय. स्वातंत्र्योत्तर भारतात राजकीय समतेच्या दृष्टीने राजकीय पक्षांनी भरीव कामगिरी केली. ग्रामपंचायतीपासून संसद भवनापर्यंत राजकारणाचे क्षेत्र विस्तारले. स्थानिक नेतृत्वांपासून राष्ट्रीय नेतृत्वापर्यंत समाज विधायक विचारसरणी मोठ्या प्रमाणात रुजली. राजकीय जागृतीही झालेली जाणवते. असे असूनसुद्धा वास्तविक 'राजकीय समता' प्रस्थापित होण्यासाठी प्रत्येक भारतीय नागरिकाला सावध राहावे लागणार आहे. राजकीय हेतूंनी प्रेरित होणाऱ्या फुटिरतावादी चळवळीना पायबंद घालावा लागणार आहे. सारांश, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय समतेसाठी सामाजिक पुनर्बाधणी आणि तिच्यासाठी व्यापक परिवर्तन प्रक्रिया अत्यंत आवश्यक आहे.

(४) सांस्कृतिक समता : भारतीय संस्कृती एकआहे, एकात्म आहे असे नेहमी म्हटले जाते. ही भारतीय संस्कृती अनेक विविधातपूर्ण प्रादेशिक संस्कृतींचा एकत्र समुचित आविष्कार आहे. भारतीयांमध्ये विशिष्ट संस्कृती श्रेष्ठ आणि अन्य कनिष्ठ असे मानणारी मानसिक विचारधारा दिसून येते. भारतीयांचे सांस्कृतिक भेद पूर्णपणे नष्ट होणे केवळ अशक्य आहे. कारण असे सांस्कृतिक भेद हीच प्रत्येक भारतीयाची खरी औळख आहे. ती विज्ञान युगात, आधुनिक काळातही कायम राहील. त्यामुळे 'सांस्कृतिक समता' म्हणजे सर्व संस्कृतींचा

समान दर्जा ठरवून त्यांचा योग्य तो मान राखणे होय. सांस्कृतिक अभिनिवेशाऐवजी सांस्कृतिक समन्वय साधणारी भारतीय मानसिकता वाढणे ही काळाची गरज आहे. तिच्या विकासाला पोषक अशी पार्श्वभूमी आणि वातावरण भारतीय संविधानाने विचारपूर्वक निर्माण केलेले आहे.

समताधिष्ठित समाजरचनेच्या मार्गातील अडथळे

भारतीय समाजरचनेचा इतिहास प्राचीन आणि गुंतागुंतीचा आहे. आजही रानावनात राहणारे आदिवासी समाज एकीकडे तर दुसरीकडे उच्चविद्याविभूषित, तंत्रविद्याकुशल आणि गडगंज संपत्ती बाळगणारे वर्ग एकाच भारतात आहेत. एकीकडे अलोट संपत्ती आणि दुसरीकडे कमालीचे दारिद्र्य, एकीकडे पराकोटीची आध्यात्मिकता आणि दुसरीकडे चंगळवादी मानसिकता, एकीकडे ज्ञानाची विशाल मंदिरे आणि दुसरीकडे विलक्षण अज्ञान, एकीकडे प्रचंड कारखाने आणि दुसरीकडे साधे हस्तोद्योग, एकीकडे निर्यात करणारे उद्योगपती आणि दुसरीकडे नंगर हाकलणारे शेतकरी अशा अनेक परस्पर भिन्न घटकांमुळे भारतात समताधिष्ठित समाजरचना अस्तित्वात येण्याच्या मार्गात किती अडथळे आहेत, याची आपल्याला कल्पना येईल.

पाच हजार वर्षांच्या इतिहासात भारतात वर्ण-वंश-जाती-जमाती सांस्कृतिक विशेष यांचा संकर मोठ्या प्रमाणात झाला. पण अजूनही प्रत्येक जाती-जमातीचा सांस्कृतिक विशेष असलेला माणूस आपले वेगळेपण जपण्याचाच प्रयत्न असतो. अगदी दुर्गम जंगलात किंवा टेकड्यांवर राहणाऱ्या माणसांनाही आपले अस्तित्व महत्वाचे वाटते आणि ते टिकवून धरण्याची पराकाष्ठा केली जाते.

फुटिरतावादी चळवळी या समताधिष्ठित समाजरचनेच्या मार्गातील फार मोठा अडथळा आहे. भारत स्वतंत्र झाला तेज्ज्वाच पाकिस्तानचा जन्म झाला. भारताची फाळणी हा भारतीय संस्कृतीवरील फार मोठा आघात होता. त्याचे घाव अजूनही बुजलेले नाहीत. काशमीर, पंजाब, आसाम, तामीळनाडू, असे किंतीरी भारतीय प्रदेश देशविधातक फुटिरतावादी चळवळीच्या छायेत वावरत आहेत. भारतात कुठे सीमेवरून, कुठे पाण्यावरून कुठे भाषेवरून तर कुठे नव्या राज्याच्या मागणीवरून संघर्ष करण्याऱ्या चळवळी उभ्या राहतात. त्यांच्यातून नवे नेतृत्व निर्माण होते. निवडणुकीच्या मार्गाने ते संसद भवनात जाऊन पोहोचते. आपल्या विशिष्ट चळवळीला जनावेश असल्याचे सांगितले जाते. या दृष्टचक्राचा भेद करून समताधिष्ठित समाजरचना निर्माण होणार आहे.

समताधिष्ठित समाजरचनेच्या मार्गातील पाच मुख्य अडथळ्यांचा आपण सविस्तर विचार करू या. हे अडथळे अखिल भारतीय समाजातील धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक,

राजकीय, सांस्कृतिक पातळ्यांच्या भिन्नतेतून निर्माण झाले आहेत. त्यांचे स्वरूप भावनिक आणि मानसिक आहे हे लक्षात ठेवायला आहे. आपण ज्या अडथळ्यांचा अभ्यास करणार आहोत ते पुढीलप्रमाणे-

- (१) उच्च वर्ण विरुद्ध कनिष्ठ वर्ण
- (२) श्रीमंत वर्ग विरुद्ध गरीब वर्ग
- (३) धार्मिक बहुसंख्याक विरुद्ध धार्मिक अल्पसंख्याक
- (४) उत्तर भारत विरुद्ध दक्षिण भारत
- (५) केंद्र सरकार विरुद्ध राज्य सरकारे.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळात भारतीयांचे लक्ष स्वातंत्र्य संग्रामावर केंद्रित झाले होते. त्यामुळे वरील अडथळे अस्तित्वात असूनही ते दडपले गेले होते. संपूर्ण भारतात स्वातंत्र्य हे एकच उदिष्ट साधाण्याचे वातावरण होते. स्वातंत्र्योत्तर काळात मात्र विविधतेचे स्वर बेसूर होण्याची शक्यता वाढल्यासारखी वाटते. राष्ट्रीय एकात्मतेच्या संदर्भात ऐस. अबीद हुसेन म्हणतात, ‘ज्यारे वर्षांच्या भारतीय संस्कृतीचा इतिहास हेच दर्शवितो की, या संस्कृतीच्या विविधतापूर्ण जीवनात एक जो सूक्ष्म पण बळकट धागा विणला गेला आहे तो सत्तागटाच्या दबावामुळे नव्हे, तर ऋषींची दृष्टी, संतांची शिकवण, तत्त्वज्ञानांचे मनन आणि कवी व कलाकारांची निर्मिती यांनी विणला आहे. राष्ट्रीय ऐक्य विशाल, बळकट आणि अधिक टिकाऊ करण्यासाठी याच गोष्टी साधनीभूत ठरणार आहेत. (भारताची राष्ट्रीय संस्कृती, पृष्ठ ११)

उच्च वर्ण विरुद्ध कनिष्ठ वर्ण

वर्णव्यवस्था कालबाबूझाली आणि तिचे रूपांतर चिवट जातीव्यवस्थेत झाले तरी भारतीय समाजात आपल्या उच्च वर्णांचा अभिमान बाळगणारी माणसे मोठ्या प्रमाणात आढळतात. कनिष्ठ वर्णांतून उच्चवर्णात समाविष्ट होण्याचा ओढा काही जातींमध्ये दिसून येतो. उच्चवर्णीय एकत्र येऊन कनिष्ठ वर्णांचे दमन, शोषण, अत्याचार करणाऱ्या घटनांचे प्रमाण तुरळक असले तरी ‘वर्णभेद’ समूळ नष्ट न झाल्याचेच त्या चिन्ह म्हणाव्या लागतील. ‘जाती व्यवस्थेचा पगडा अंजूनही माणसांच्या मनावर आहे आणि त्याचा स्पष्ट ठसा त्यांच्या सामाजिक जागिवेकर आणि सांस्कृतिक रीतीभारींकर दिसतो’ असा अभिप्राय मंडल आयोगाने व्यक्त केला. निवडणूक आयोगाने प्रतिबंधात्मक उपाय योजूनही निवडणूक प्रचारांमध्ये जाती वर्णांचा आधार घेण्याची प्रवृत्ती मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. शहरांपेक्षा ग्रामीण भागात वर्णवर्चस्वाची भावना अधिक आढळते. त्यातून सामूहिक हत्याकांडाचे लांच्छनास्पद प्रकार घडून येतात. स्वातंत्र्योत्तर भारतात समताधिष्ठित समाजरचना आण्यासाठी वर्णभेदाच्या जबरदस्त

पकडीतून प्रत्येक नागरिकाने स्वतःची निर्धारिपूर्वक सुटका करून घेतली पाहिजे.

श्रीमंत वर्ग विरुद्ध गरीब वर्ग

आधुनिक काळात भांडवलशाही पद्धतीने ही विषमता निर्माण करायला हातभार लावला. भारतात हा भेद मध्ययुगापासून दिसून येतो. मात्र त्याची तीव्रता विशेष नसावी. स्वस्ताई, मुबलक साधनसामग्री, मर्यादित लोकसंख्या, साधे राहणीमान या कारणांमुळे जुन्या काळातील गरिबीही सुखावह वाटत असे. स्वातंत्र्योत्तर भारतात महागाई, मर्यादित साधनसामग्री, अनियंत्रित लोकसंख्या, उच्च राहणीमानाकडे कल या कारणांमुळे गरिबीची तीव्रता विशेष जाणवते. जे गर्भ श्रीमंत, जमीनदार, कारखानदार, भांडवलदार, उद्योगपती, आहेत त्यांच्यात नवश्रीमंतांची एकसारखी भर पडत असते. त्यामुळे श्रीमंत वर्ग आणि गरीब वर्ग यांच्यातील संघर्ष समताधिष्ठित समाजरनेच्या दृष्टीने घातक ठरू लागतो. एका आकडेवारीनुसार, भारतातील लोकसंख्येत अनुसूचित जाती, जमाती, मागासवर्गीय लोकांची संख्या निम्मी असून त्यांच्या मालकीची जमीन फक्त १० टक्के आहे. भारतात साक्षरतेचे प्रमाण ५२ टक्के आहे. उर्वरित लोकसंख्या निरक्षर आणि गरीब आहे. त्यामुळे श्रीमंत वर्ग आणि गरीब वर्ग यांच्यातील दरी कायम राहते. तात्पर्य, समताधिष्ठित समाजरचनेसाठी लोकसंख्येला आळा घालणे, साक्षरता वाढवणे, बेरोजगारी कमी करणे, श्रमाचे आर्थिक मूल्य यथोचित करणे, इत्यादी उपाययोजना कठोरपणाने अमलात आणाव्या लागतील. श्रीमंत वर्गांच्या अतिरिक्त संपत्ती हव्यासावर नियंत्रण आणणे, त्यांच्याकडून कळत नकळत होणाऱ्या आर्थिक शोषणाला प्रतिबंध घालणे, राष्ट्रीय संपत्तीचे समाजात न्यायोचित वाटप करणे याही उपाययोजनांचा वापर करावा लागेल.

धार्मिक बहुसंख्याक विरुद्ध धार्मिक अल्पसंख्याक

भारतीय संविधानाने धर्मनिरपेक्षता आणि सर्वधर्मसमभावाचा पुरस्कार केलेला असला तरी भारतीय समाज प्राचीन काळापासून वेगवेगळ्या धर्मांमध्ये विभागलेला आहे, हे खेरे वास्तव आहे. बहुसंख्य हिंदूर्माशी जैन, शीख, ब्रिंश्चन, पारशी आदी अल्पसंख्याक धर्मांमध्ये टोकाचा संघर्ष झाला नाही याचे कारण उभयपक्षी समंजस आणि समन्वयवादी भूमिका आहे. अल्पसंख्याकातील बहुसंख्याक म्हणून मुस्लीम धर्मांमध्ये काही उल्लेख केला जातो. त्यांनी ब्रिंश्चन राजवटीअगोदर भारतात काही काळ राज्यही केले. हिंदू आणि मुस्लीम धर्मांमध्ये काही कटुरपंथी विचारधारा अस्तित्वात असल्यामुळे उभयपक्षी मोठ्या प्रमाणात सामंजस्य असले तरी अधूनमधून संघर्षाचे

प्रसंग उभे राहतात. असे कसोटीचे क्षण भारत-पाकिस्तानच्या जन्मापासून येऊन गेले. तरीही मुस्लीम धर्मीयांना आपण भारतीय संस्कृतीचे वारसदार आहोत आणि हिंदू धर्मीयांना ते आपले धार्मिक सांस्कृतिक नात्याने बांधव आहेत याची जाणीव सतत जागृत ठेवली पाहिजे. जेवढ्या प्रमाणात मूलतत्त्ववादाचा निरास होईल तेवढ्या प्रमाणात हिंदू-मुस्लीम एकता प्रभावी होत जाईल. कोणताही धर्म बहुसंख्य असो अथवा अल्पसंख्य असो, तो भारतीय संस्कृतीशी जोडलेला असला पाहिजे. कोणता धर्म कोणत्या प्रदेशात बहुसंख्य किंवा अल्पसंख्य आहे यावरही समताधिष्ठित समाजरचनेचे भवितव्य अवलंबून आहे. प्रत्येकाला न्याययंत्रेविषयी परम विश्वास वाटणे आवश्यक आहे. प्रत्येकाने धर्मबंधनांपेक्षा संविधानाचे बंधन आणि पावित्र्य जपले पाहिजे. भारतात एकाच धर्मातील लोकसुद्धा सांस्कृतिकवृष्ट्या एकसंध नाहीत. त्यांच्यावर प्रादेशिक संस्कृतीचा प्रभाव आढळतो. अगदी ‘ब्राह्मण’ म्हटला तो मराठी, गुजराती, मारावाडी, दाक्षिण्यात, उत्तर भारतीय म्हणून आचारविचाराने वेगवेगळा असतो. त्यांच्यातील कांही मांसाहारीही असतात. हीच स्थिती जैन (श्वेतांबर-दिगंबर), मुस्लीम (शिया-सुनी) खिंशचन (कॅथॉलिक-प्रॉटेस्टंट) या धर्मांबाबत आहे. तेव्हा संख्येपेक्षा ऐक्यभावनाच समताधिष्ठित समाजरचनेसाठी अत्यावश्यक आहे.

उत्तर भारत विरुद्ध दक्षिण भारत

पाच हजार वर्षांपूर्वी भारताबाहेरून आलेल्या वैदिकांनी वैदिकेतरांनी संघर्ष-समव्याच्या मार्गामध्ये व्यापक हिंदू संस्कृतीला जन्म दिला. वैदिक म्हणजे आर्य आणि वैदिकेतर म्हणजे द्रवीड यांचे सांस्कृतिक विशेष आणि पृथगात्मता सप्रमाण सिद्ध झाली आहे. स्वातंत्र्योत्तर भारतात हे दोन्ही प्रादेशिक समूह उत्तर भारतीय आणि दाक्षिणात्य म्हणून ओळखले जातात. त्यांच्यातील भाषिक आणि सांस्कृतिक भेद मिटविणे समताधिष्ठित समाजरचनेच्या दृष्टीने अत्यंत आवश्यक आहेत. उत्तर भारतीयांची प्रमुख हिंदी भाषा आणि दाक्षिणात्यांच्या तेलुगू, कानडी, मल्याळम् आणि तमीळ भाषांमधील देवाण्येवाण वाढली पाहिजे. भारतीय संविधानाने असा प्रादेशिक भेद केलेला नाही. सत्ताकारणात उत्तर भारत आणि दक्षिण भारत यांच्यात समतोल साधण्याचे संकेत आढळतात. (स्वातंत्र्योत्तर भारतात बहुतेक पंतप्रधान उत्तर भारतीय तर बहुतेक राष्ट्रपती दक्षिण भारतीय झाले.) पंजाबमधील शीख समाज वाहुतकीच्या व्यवसायाने आणि केरळ, तामिळनाडूमधील दक्षिण भारतीय हॉटेल व्यवसायाने भारतभर पसरले आहेत तात्पर्य, हा प्रादेशिक भेद कृत्रिम आणि अल्पप्रभावी असला तरी ‘समताधिष्ठित समाजरचने’चा विचार

करताना त्याची दखल घेणे आवश्यक आहे. भिन्न भिन्न प्रांतांतील भाषिक वादाची परिणती भावनिक समरसतेमध्ये होणे आवश्यक आहे.

केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारे

प्राचीन काळापासून ब्रिटिशांच्या राजवटीपर्यंत एखाद्या राजाने भारतातील विविध प्रांत जिंकून घेण्याची आणि नंतर स्थानिक सत्तेकडून राज्यकारभार साभाळण्याची परंपरा चालत आली आहे. या संदर्भात कौटिल्य, विष्णू, याज्ञवल्क्य, आदी प्राचीन राजनीतीज्ञांनी राज्यकारभारविषयक विस्तृत मीमांसा केली. मुस्लीम राजवटीत खुल्क, मुल्क आणि अंमल याविषयी निश्चित धोरण होते. ब्रिटिश राजवटीत कलकत्ता, मुंबई आणि मद्रास येथील कायदेमंडळे इ.स. १८६३ पासून अस्तित्वात आली होती. इ.स. १९३५ पासून भारतात प्रांतीय स्वायत्तेचे धोरण राबविष्यात आले. त्याचेच रूपांतर स्वतंत्र भारतात मध्यवर्ती प्रबल केंद्र सरकार आणि स्वायत्त घटक राज्य सरकारे असा शासनव्यवस्थेचा द्विल आकृतिबंध सिद्ध होण्यात झाले. भारतीय संघराज्यातून फुटून निघण्याचा कोणत्याही घटकराज्याला अधिकार नाही. तरीही तशा प्रकारच्या धमक्या दिल्या जातात. संरक्षण आणि परराष्ट्रसंबंध यांसारखे महत्त्वाचे विषय केंद्र सरकारच्या अखत्यारीतील असल्यामुळे त्याचे सामर्थ्य भरभक्कम झाले. अनेक विषयांत आणि क्षेत्रांत घटक राज्य सरकारांना मुक्त स्वायत्तता देण्यात आल्यामुळे त्यांच्या विकासाला चालना मिळाली. असे असूनही राज्याच्या सीमा, नदीचे पाणी, प्रांतिक भाषा, नवीन राज्यनिर्मिती, इत्यादी समस्यांवरून केंद्र आणि राज्य सरकारांमध्ये वादग्रस्तता निर्माण होते. भारताचा प्रत्येक नागरिक कुठल्यातरी घटकराज्याचा रहिवासी असतो. त्याचा समाज आणि तो प्रादेशिक वैशिष्ट्यांची अस्मिता बाळगणारा असतो. असे असणे स्वाभाविक असले तरी प्रत्येक नागरिकाने आपण प्रथम भारतीय आहोत, आपला समाज भारतीय बाण्याचा आहे, ही जाणीव ठेवणे समताधिष्ठित समाजरचनेसाठी आवश्यक आहे.

आतापर्यंत, आपण समताधिष्ठित समाजरचनेच्या उभारणीत येणाऱ्या काही अडथळ्यांचा विचार केला. ते पार करणे भारतीय नागरिक आणि समाजाला मुळीच कठीण नाही. एका उज्ज्वल राष्ट्राची बांधणी आपल्याला करायची आहे, एवढा संकल्प प्रत्येकाने केला तर ‘समताधिष्ठित समाज’ सहज साकार होऊ शकेल.

भारताची विश्वधर्मांकडे वाटचाल

जगातील अनेक देशांमध्ये सध्या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेला गती प्राप्त झाली आहे. त्यामुळे हे विश्व अधिकाधिक जवळ येत असून ते एखाद्या खेड्यासारखे लहान होत आहे असे

महटले जाते. अर्थात ही विज्ञानाची किमया आहे. भारतीय धर्म, समाज आणि संस्कृती जागतिकीकरणाच्या वाटेवरून मार्गक्रमण करू लागल्या आहेत. गेल्या पाच हजार वर्षांत जे घडले नाही ते येत्या पाच-पंचवीस वर्षांत होण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. यादृष्टीने भारताला जगावर आपल्या संस्कृतीचा, आध्यात्मिक तत्त्वज्ञानाचा आणि आचारविचारांचा ठसा उमटविण्याची सुसंधी मिळाणार आहे. याचा प्रत्येक भारतीयाने विचार केला पाहिजे. त्याने 'कूपमङ्डूक वृत्ती' सोडून विश्वाच्या अथांग पसाऱ्यात स्वतःचे स्थान निर्माण केले पाहिजे.

भारतातील जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत मुख्य शक्ती अर्थकारणाशी निगडित आहे. परकी सत्तेच्या अधिपत्याखाली भारताच्या अर्थव्यवहाराच्या नाड्या जातील, त्यापाठोपाठ भारतीय स्वातंत्र्याचा लय होईल अशी भीती काही विचारवंत व्यक्त करतात. मात्र कोणत्याही एका देशाला जगावर प्रभुत्व मिळविण्यात कधीच यश आले नाही असे जगाचा इतिहास सांगतो. एकेकाळी इस्लाम धर्मीयांनी संपूर्ण जग जिंकण्याचे स्वप्न पाहिले होते. सप्राट अशोकाने बौद्ध धर्माला जागतिक धर्म बनविण्याची आकांक्षा बाळगली होती. 'आमच्या साम्राज्यावर सूर्य मावळत नाही' अशी ब्रिटिश सतेची दर्पोक्ती काळी काळ होती. पण ती निष्फल ठरली, अलेकझांडर द ग्रेटने ग्रीक संस्कृतीच्या विस्तारासाठी जग पादाक्रांत करण्याची प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. पण भारतीय सीमेवर त्याचा पराभव झाला. जगावर वर्चस्व गाजविण्यासाठी इस्लाम आणि ख्रिश्चन यांच्यात धर्मयुद्धे झाली पण त्यातून नरसंहाराशिवाय काही निष्पन्न झाले नाही.

यावरून तात्पर्य असे की, जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत आर्थिक वर्चस्व आणि वैज्ञानिक घडमोडी यांच्याआधी धर्म आणि संस्कृतीचा विलय शक्य आहे काय याचा विचार करावा लागेल आणि तो शक्य नाही असेच जगाचा इतिहास सांगतो.

वैज्ञानिक तंत्रज्ञान धर्म आणि संस्कृतीच्या सरमिसळीला, अभिसरणाला आणि आक्रमणाला हातभार लावत आहे हे सत्य आहे. धार्मिक संप्रदायांचा प्रसार करणाऱ्या स्वतःच्या दूरदर्शन वाहिन्या, वृत्तपत्रे, पुस्तके, इत्यादी मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाल्या आहेत. त्याचप्रमाणे प्रगत देशांमध्ये सुखोपभोग वृत्तीच्या जोडीला अध्यात्मजिज्ञासा वाढत आहे.

अशा परिस्थितीत भारतीय संस्कृतीची विश्वधर्मांकडे वाटचाल महत्त्वपूर्ण ठरणार आहे. भारताचा गेल्या पाच हजार वर्षांचा सांस्कृतिक वारसा किंवा संस्कृती संचित जगाला निश्चितच मार्गदर्शक ठरू शकेल. केवळ सर्वधर्मसमभावाची भाषा बोलून विश्वधर्मांकडे जाता येणार नाही. सर्वच धर्म चांगले असे महत्त्वाने फक्त धर्मगुंचे आणि त्यांच्या अनुयायांचे महत्त्व अकारण वाढेल. अज्ञानी लोकांनी नाडणाऱ्या धार्मिक प्रवृत्तींवर कठोर आघात करावे लागतील. माहिती आणि तंत्रज्ञानाचा

उपयोग करून जगातील सर्व धर्मांचा त्यातील बन्या वाईट तत्त्वांचा तौलनिक अभ्यास करावा लागेल. या दृष्टीने विचारवंतांनी प्रपत्त चालविले आहेत, त्यात भारतीय संस्कृतीशी संबंधित सर्व प्रमुख धर्म कसोटीला उतरतील आणि उदात्त भारतीय संस्कृती विश्वधर्मांक होऊ शकेल, असा विश्वास वाटतो. त्यासाठी धर्मसंस्थेला सर्वश्रेष्ठ सामाजिक संस्थेचा दर्जा जाणीवपूर्वक द्यावा लागेल. मूलतत्त्ववाद्यांना लगाम घालावा लागेल, धर्मातील दोष आणि उणिवा नष्ट कराव्या लागतील. त्यांच्यात कालानुरूप परिवर्तन करावे लागेल.

विसाब्या शतकातील जागतिक पातळीवर सर्वश्रेष्ठ व्यक्तिमत्त्व म्हणून सन्मान लाभलेले महात्मा गांधी हे आपल्या देशाचे राष्ट्रपिता आहेत. ही अत्यंत अभिमानाची गोष्ट आहे. त्यांच्या धर्मविषयक धारणेतून विश्वधर्मांक्या संकल्पनेचे उदात्त दर्शन घडते. ते कर्मकांड किंवा सांप्रदायिकतेला धर्म मानत नसत. 'ईश्वर हा सत्यरूप आहे' किंवा 'सत्य हाच ईश्वर' आहे अशी त्यांची श्रद्धा होती. सर्व धर्म सारखेच पवित्र असून प्रत्येकाने स्वतःच्या धर्मात राहून सत्याचरण व सदाचरणाने भौतिक व आत्मिक उन्नती साधावी, अशी त्यांची शिकवण होती. त्यामुळे कोणीही धर्मातर करू नये, देश, काळ, परिस्थितीनुसार अनेक धर्म अनेक रूपांमध्ये असू शकतात. मात्र त्या सर्वांच्या मूळाशी एकच शाश्वत धर्म आहे तोच विश्वधर्म होय. असे त्यांनी वारंवार सांगितले. त्यांच्या मते विश्वधर्म म्हणजे संपूर्ण विश्वातील मानव जातीला मान्य होणारा धर्म होय. असा धर्म माणसाला एक उच्चतर विकसनशील नैतिक जीवन जगण्याची सतत प्रेरणा देत असतो. धार्मिक प्रेरणा केवळ वितंडवाद, भजन-पूजन, नाम संकीर्तन यातून येत नसते. ती हृदयस्थ चैतन्याच्या साक्षात्कारातून जन्म घेते. आपल्या आंतरिक विकारांवर विजय मिळविण्याचा आटोकाट प्रामाणिक प्रयत्न केले जातात, त्यावेळी माणसाची नैतिक जीवन जगण्याची सुरुवात होते. धर्म हा समाजजीवनाचे केवळ एक अंग नसून तो संपूर्ण समाजजीवन उन्नत करणारे एक व्यापक तत्त्व आहे.

विद्यार्थी, मित्रांनो, आपल्या भावी जीवनात महात्मा गांधींनी दर्शविलेल्या वरील विश्वधर्मांके पालन सतत अपेक्षित आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

(अ) खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) धर्मनिरपेक्षता म्हणजे काय?
- (२) धर्मनिरपेक्षतेचा पहिला उल्लेख कोठे आहे?
- (३) जॉर्ज जेकब होलियोक यांनी कोणते मत मांडले?
- (४) स्वतंत्र भारतातील धर्मनिरपेक्षता कोणत्या प्रकारची आहे?
- (५) विज्ञान युगात सामाजिक प्रश्न सोडविण्यासाठी कोणाची मदत घेतली जाते?

(आ) खालील अपूर्ण विधाने योग्य मजकूर लिहून पूर्ण करा.

- (१) एखादी अलौकिक शक्ती संपूर्ण विश्वाचे संचालन करते हा विश्वास
- (२) हिंदू धर्म देवाला
- (३) सर्व धर्मांनी भारतीय संस्कृतीच्या
- (४) जगात राज्यासाठी जेवढे रक्त सांडले त्यापेक्षा
- (५) भारतीय संविधानाने सर्व धर्मांना

(इ) खालील प्रत्येक वाक्यातील शब्दांचा क्रम सुसंगत करा.

- (१) असे मानणे : समान संधी आणि अधिकार आहेत - सर्व माणसांना - मुख्य सूत्र - हे - समतेचे आहे.
- (२) तो जाणीवपूर्वक निर्माण करावा लागतो - आपोआप निर्माण होत नसतो - समताधिष्ठित समाज.
- (३) आहे - फार मोठे आव्हान - समताधिष्ठित समाज बनवणे - हे प्रत्येक भारतीयांसमोर असलेले धर्माधिष्ठित समाजाला.
- (४) आहे - पक्षाधिष्ठित - लोकशाही - भारतातील
- (५) खरी ओळख - सांस्कृतिक भेद - हीच - प्रत्येक भारतीयाची आहे.

(इं) खालील संकल्पनांच्या समर्पक जोड्या लावा.

- (क) उच्च वर्ण विरुद्ध (१) धार्मिक अल्पसंख्याक
- (ख) श्रीमंत वर्ग विरुद्ध (२) दक्षिण भारत
- (ग) धार्मिक बहुसंख्याक (३) कनिष्ठ वर्ण विरुद्ध
- (घ) उत्तर भारत विरुद्ध (४) राज्य सरकारे
- (च) केंद्र सरकार विरुद्ध (५) गरीब वर्ग

(उ) खालील चुकीची विधाने बरोबर करून लिहा.

- (१) भारतीय धर्म, समाज आणि संस्कृती खाजगी-करणाच्या वाटेवरून मार्गक्रमण करू लागल्या आहेत.
- (२) भारतातील जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत मुख्य शक्ती राजकारणाशी निगडित आहे.
- (३) सग्राट अशोकाने ख्रिस्त धर्माला जागतिक धर्म बनविण्याची आकांक्षा बाळगली होती.
- (४) वैज्ञानिक तत्त्वज्ञान धर्म आणि संस्कृतीच्या सरमिसळीला, अभिसरणाला आणि आक्रमणाला प्रतिबंध करीत आहे.
- (५) धर्म हे संपूर्ण समाजजीवन अवनत करणारे एक संकुचित तत्त्व आहे.

४.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

भांडवलशाही : औद्योगिकीकरणानंतर पुढे आलेली अर्थव्यवस्था. बाजारपेठीय मूल्यांची सर्व मानवी संबंधांवर सत्ता हे भांडवलशाहीचे वैशिष्ट्यनफा हे प्रमुख उद्दिष्ट. व्यवसाय व खाजगी मालमत्ता संपादनाचा अधिकार. व्यक्तीजवळ असलेली श्रमशक्ती, कौशल्ये यांना किंमत असते. व्यक्ती स्वतंत्र असली तरी तिचे 'मोल' निश्चित करून त्यावर तिचे स्थाननिर्धारण होते. त्यामुळे भांडवलशाहीत 'मालक' आणि 'मजूर' 'आहेरे' आणि 'नाहीरे' असे दोन वर्ग अस्तित्वात असतात.

समाजवादी अर्थव्यवस्था : उत्पादनाची साधने संपूर्णतः समाजाच्या मालकीची, खाजगी मालमत्तेवर मर्यादा, संपूर्ण समाजाचे हित हे उद्दिष्ट असलेली अर्थव्यवस्था. विकासाची समान संधी, पात्रतेनुसार रोजगार हे समाजवादी अर्थव्यवस्थेचे मुख्य सूत्र असते. दुसऱ्याची अडवणूक करून स्वतःचा विकास साधणारा व्यक्तिवाद समाजवादी अर्थव्यवस्थेला मान्य नसतो.

मक्तेदारी कायदा : विशिष्ट वस्तूंच्या उत्पादनात एका वा काही उद्योगांचे वर्चस्व प्रस्थापित झाल्यास त्यातून निर्माण होणारे आर्थिक केंद्रीकरण व उपभोक्त्यांची पिळवणूक दूर करण्यासाठी अशा उद्योगांवर मर्यादा घालणारा कायदा.

राष्ट्रीयीकरण : उत्पादन व्यवस्था, उद्योग यावर कुणा व्यक्तीची वा व्यक्तिसमूहाची मालकी न ठेवता राज्याची मालकी ही संकल्पना प्रत्यक्षात आणली जाते तेव्हा खाजगी उद्योगधर्दांचे, व्यापारी संस्थांचे 'राष्ट्रीयीकरण' होते. उदाहरणार्थ, भारतात काही बँकांचे असे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले आहे. राष्ट्रीयीकरणातील उद्योगांचे मुख्य ध्येय कमाल नफा हे नसून सामाजिक हिताच्या वस्तू व सेवांची निर्मिती हे असते. परंतु याचबरोबर उत्पादनाचा खर्च भरून निघेल याकडे लक्ष दिले जाते. कार्यक्षमतेत भरपूर वाव दिला जातो.

औद्योगिक परवाना पद्धती : उद्योगांच्या स्थापनेसाठी वस्तू उत्पादनांची परवानगी मिळविण्यासाठी सरकारच्या परवानगीची गरज, उत्पादनाची साधने, तंत्रपद्धती, स्थाननिश्चिती, आयात आदाने, इत्यादींबाबत सरकारच्या पूर्वपरवानगीची पद्धती.

जागतिकीकरण : देशादेशांनी आंतरराष्ट्रीय व्यापार वृद्धीसाठी एकमेकांवरील वस्तूंवरील निर्बंध उठवणे, व्यापार खुला करणे, परकीय गुंतवणूक, परकीय वस्तू यांना देशात वाव

देणे व देशा उद्योगांना परकीय उद्योगांबोबर स्पर्धा करायला लावणारे धोरण.

कुटिरोद्योग : परिसरातील कच्च्या मालावर आधारित व पारंपरिक ज्ञानात्मक कौशल्यांचा वापर करणारे उद्योग. (उदाहरणार्थ, बांबूपासून टोपल्या तयार करणे.)

सर्वोदय : गांधीवादी विचारधारा. राष्ट्राची उन्नती व्हायची असेल तर समाजातल्या शेवटच्या स्तरावरील व्यक्तीची उन्नती होईल अशी व्यवस्था स्वीकारायला हवी. अंत्योदयातूनच सर्वोदयाकडे जाता येते. त्यासाठी परिसरके द्वी स्थाननिष्ठ अर्थव्यवस्था, कुटिरोद्योग, सहकार, स्थानिक बाजारपेठा, ग्रामस्वराज्य त्या संकल्पनावर आधारलेले अर्थकारण, राजकारणाचा विचार करणारे तत्त्वज्ञान म्हणजे सर्वोदय. म. गांधी, जयप्रकाश नारायण, विनोबा भावे हे सर्वोदयाचे पुरस्कर्ते होत.

कायमधारा पद्धती : शेतकऱ्यांनी जमीन महसूल ठारावीक दराने सरकारकडे जमा करण्याची पद्धती.

रयतवारी पद्धती : प्रत्येक कुळाशी शेतसांचाविषयीचा निरनिराळा करार करण्याची पद्धत इंग्रजांनी प्रारंभीच्या काळात सुरु केली होती. तिला रयतवारी पद्धती म्हणत.

४.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

(अ) (०१) सर अॅलन डग्लस हूम यांनी कॅग्रेस पक्षाच्या स्थापनेला प्रेरणा दिली.

(०२) राजा राममोहन रॉय यांनी ब्रिटिश राजवटीने केलेल्या आर्थिक शोषणाचे स्वरूप उघड केले.

(०३) एकोणिसाब्या शतकाच्या प्रारंभी ब्रिटिश व्यापारांनी प्रतिवर्षी ३ लक्ष पौंड संपत्ती भारतातून नेली आणि शतकाच्या अखेरीस हे प्रमाण ३ कोटी पौंड झाले, ही आकडेवारी दादाभाई नौरोजी यांनी दिली.

(०४) भारतातील उद्योगधंद्यांना परदेशी उद्योगधंद्याच्या आणि व्यापाराच्या स्पर्धेपासून संरक्षण मिळावे, नवीन उद्योगधंदे चालू करण्यासाठी भारतीय उत्पादकांना भांडवल पुरवावे, भारतात ज्या मालाचे उत्पादन होते अशा मालाची आयात होऊ देऊ नये किंवा त्यांच्यावर जबर कर बसवावा. या उपाययोजना न्यायमूर्ती म. गो. रानडे यांनी सुचविल्या.

(०५) १९४७ साली भारतात ३० लाख तरुण बेकारांची संख्या १९७७ साली २ कोटी ६६ लाख झाली.

(०६) संपूर्ण अर्थव्यवस्थेची खाजगी, सार्वजनिक आणि संयुक्त अशा तीन क्षेत्रांत विभागणी होते तेव्हा तिला मिश्र अर्थव्यवस्था म्हणतात.

(०७) श्रीमती इंदिरा गांधींनी संस्थानिकांचे तनखे बंद करणे आणि बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करणे हे महत्वाचे निर्णय घेतले.

(०८) भारताचे नवे आर्थिक धोरण डॉ. मनमोहन सिंग यांनी १९९१ साली जाहीर केले.

(०९) भारतातील देशी उद्योगाचे भवितव्य धूसर होत असून गृहोद्योग, कुटिरोद्योग आणि ग्रामीणउद्योग विनाशाकडे जात आहेत.

(१०) ‘ज्या समाजात प्रत्येक नागरिकाला किमान जीवनमान जगण्याची व प्रगतीची संधी उपलब्ध होते ते कल्याणकारी राज्य होय.’

(आ) (१) (ख), (घ) आणि (छ), (२) (ग), (३) (घ), (४) (ख), (५) (ख), (घ) आणि (छ), (६) (क), (७) (ख) आणि (ग), (८) (ग), (९) (क), (१०) (घ).

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

(अ) (क) (५), (ख) (१), (ग) (२), (घ) (४), (च) (३).

(आ) (१) बरोबर, (२) चूक, (३) बरोबर, (४) चूक, (५) बरोबर.

(इ) (१) (ख), (२) (ग), (३) (क) (४) (ग), (५) (ग).

(ई) (१) अस्पृश्यता निवारणाला हातभार लावला. (२) जातीच्या आधारावरील भेदभाव अमान्य केले. (३) ‘अस्पृश्यता निवारण’ कायदा केला. (४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिला. (५) जीवनचित्रण करणे रसाहित्य आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

(अ) (क) (५), (ख) (१), (ग) (४), (घ) (२), (च) (३).

(आ) (१) संप्रेषण, (२) मार्शल मॅक्लुहान, (३) संवाद कौमुदी, (४) सांस्कृतिक राष्ट्रवाद, (५) लोकशिक्षण, लोकशाही संरक्षण, लोकहितवादी दृष्टिकोन.

(इ) (१) आकाशवाणीचा श्रोता साक्षर असण्याची गरज नाही.

- (२) १९७३ च्या आकडेवारीनुसार बतीस कोटी लोक आकाशवाणीचे कार्यक्रम ऐकत असत.
- (३) आकाशवाणीवरून प्रादेशिक भाषांप्रमाणे राष्ट्रभाषा आणि बोलभाषांमधील कार्यक्रम होतात.
- (४) भारतीय मानसिकता लक्षात घेता आकाशवाणीचा प्रभाव पुढेही कायम राहील.
- (५) आकाशवाणीचे ब्रीद वाक्य ‘बहुजन हिताय बहुजन सुखाय’ हे आहे.
- (इ) (१) (क), (२) (ख), (३) (ग), (४) (घ), (५) (क).
- (उ) (१) दादासाहेब फाळके यांनी केला.
 (२) ते सामाजिक चारित्र्याचे संवर्धन किंवा अधःपात या दोन्हीसाठी वापरता येऊ शकते.
 (३) चित्रपटांतून सामाजिक परिवर्तनाला हातभार लावला.
 (४) बोलपट झाला.
 (५) नव्या विज्ञान संस्कृतीचा आशय लाभला आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (अ) (०१) जगाविषयीच्या सर्वांगीण विचारसरणीला इहवाद असे म्हणतात.
- (०२) ‘भूमी ही माझी माता आहे, मी त्या विशाल भूमीचा सुपूर्व आहे’ हे अर्थव वेदातील गौरवपूर्ण उद्गार आहेत.
- (०३) ऐहिक आणि पारलैकिक जीवन ही मानवी जीवनाची दोन अंगे आहेत.
- (०४) जन्म आणि मृत्यू या दोन ज्ञात टोकातील काळ म्हणजे जीवन होय.
- (०५) शब्दप्रामाण्य आणि ग्रंथप्रामाण्यावर विसंबून राहणारा समाज अपरिवर्तनीय होतो.
- (०६) ऐहिक आणि आध्यात्मिक संस्कृती या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत, ही विचारसरणी स्वीकारली पाहिजे.
- (०७) चाणक्याने धर्मग्रंथांच्या निर्णयापेक्षा राजाचे निर्णय प्रमाण मानावेत हे मत मांडले.
- (०८) इहवादी विचारसरणीचा पुरस्कार म्हणजे जगालाच सत्य मानणे होय.
- (०९) निरीश्वरवाद हा इहवादी विचारसरणीला जवळचा संप्रदाय आहे.
- (१०) चार्वाकाने भारतीय जीवनात वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजविष्याचा प्रयत्न केला.
- (११) पाप-पुण्य, स्वर्ग-नर्क, देव-देवता या लोकायत दर्शनातील भ्रांतिपूर्ण कल्पना आहेत.

- (१२) चार्वाक दर्शनाने भौतिकवादाची मांडणी केली.
- (१३) भारतीय समाज जीवनावर धर्माचा पगडा आहे.
- (१४) ईश्वरी अस्तित्व नाकारून ऐहिकतावादाचा पुरस्कार करणे म्हणजे जडवाद होय.
- (१५) भारतीय समाजाचे स्वरूप धार्मिक आचार-विचारनिष्ठ आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

- (अ) (१) शिक्षण, शासन, नीतीनियम, इत्यादी गोष्टी धर्मापासून स्वतंत्र असणे म्हणजे धर्मनिरपेक्षता होय.
- (२) बायबल ग्रंथात धर्मनिरपेक्षतेचा पहिला उल्लेख आहे.
- (३) धर्म आणि धर्मनिरपेक्षता ही तत्वे परस्परविरोधी असल्याचे मत जॉर्ज जेकब होलियोक यांनी मांडले.
- (४) स्वतंत्र भारतातील धर्मनिरपेक्षता संविधान निर्मित आहे.
- (५) विज्ञान युगात सामाजिक प्रश्न सोडविष्यासाठी अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, संख्याशास्त्र, शिक्षणशास्त्र, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, इत्यादीची मदत घेतली जाते.
- (आ) (१) सर्व धर्माच्या मूळाशी आढळतो.
- (२) साकार (सगुण) आणि निराकार (निर्गुण) रूपात मानतो.
- (३) विकासाला मोलाचा हातभार लावला.
- (४) अधिक धर्मासाठी सांडले.
- (५) समान प्रतिष्ठा दिली आहे.
- (इ) (१) सर्व माणसांना समान संधी आणि अधिकार आहेत असे मानणे हे समतेचे मुख्य सूत्र आहे.
- (२) सताधिष्ठित समाज आपोआप निर्माण होत नसतो. तो जाणीवपूर्वक निर्माण करावा लागतो.
- (३) धर्माधिष्ठित समाजाला समताधिष्ठित समाज बनवणे हे प्रत्येक भारतीयांसमोर असलेले फार मोठे आव्हान आहे.
- (४) भारतातील लोकशाही पक्षाधिष्ठित आहे.
- (५) सांस्कृतिक भेद हीच प्रत्येक भारतीयाची खरी ओळख आहे.
- (ई) (क) (३), (ख) (५), (ग) (१), (घ) (२), (च) (४).

- (उ) (१) भारतीय धर्म, समाज आणि संस्कृती जागतिकीकरणाच्या वाटेवरून मार्गक्रमण करू लागल्या आहेत.
- (२) भारतातील जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत मुख्य शक्ती अर्थकारणाशी निगडित आहेत.
- (३) सप्राट अशोकाने बौद्ध धर्माला जागतिक धर्म बनविण्याची आकांक्षा बाळगली होती.
- (४) वैज्ञानिक तंत्रज्ञान धर्म आणि संस्कृतीच्या सरमिसळीला, अभिसरणाला आणि आक्रमणाला हातभार लावत आहे.
- (५) धर्म हे संपूर्ण समाज जीवन उन्नत करणारे एक व्यापक तत्व आहे.

४.५ सारांश

भारतीय समाजरचना गुंतागुंतीची आहे. त्यामुळे भारतातील परिवर्तनाची प्रक्रियाही सहजासहजी समजण्यासारखी नाही. महानदीचा प्रवाह तळाशी वाहात असतो. वरवर पाहणाऱ्याला त्या वाहण्याचा थांगपत्ता लागत नाही त्याचप्रमाणे येथील समाजरचना, समाजव्यवस्था आणि समाजजीवन आहे. गेल्या पाच हजार वर्षांची प्रदीर्घ परंपरा लाभलेली परिवर्तन प्रक्रिया कोणत्याही काळात ठळक, ठसठशीत रूपात दिसत नसंली तरी ती अखंडपणाने झाली आहे असे आपल्या लक्षात येईल.

या घटकात आपण परिवर्तनाच्या प्रक्रियेच्या प्रकाशाच्या झोतात आपले आर्थिक प्रश्न आणि सामाजिक न्यायाच्या चळवळीचे स्वरूप समजून घेतले. अभ्यासासाठी निवडलेल्या सामाजिक चळवळीचे आपण ‘स्वातंत्र्यपूर्व’ आणि ‘स्वातंत्र्योत्तर’ असे कालखंड कल्पिले. वास्तविक हे कालखंड एकोणिसाव्या आणि विसाव्या शतकाच्या मर्यादित विभागता येतील. त्यावरून आपल्याला एकविसाव्या शतकाच्या परिवर्तनाची स्थिती, गती, प्रगती यांचे कल्पनाचित्र सहजपणाने रेखाटा येईल.

मूळात आध्यात्मिक संस्कृतीच्या आपल्या देशाला विज्ञान संस्कृतीचे नवे लेणे विसाव्या शतकात प्राप्त झाले. हे परिवर्तन क्रांतीस्वरूपी नसून उत्क्रांतीमय आहे असे आपण अनुभवत आहोत. भारतीय संस्कृतीचा कणा अत्यंत ताठ, चिवट आणि कणखर आहे. त्यामुळे भारतीय समाज जीवनात मूलभूत, मूलगामी अणिस दृष्टीसे उत्तरान घडणे अतिशय कठीण आहे. ते अशक्यप्रय असल्याचे ‘विविधतेतील एवता’ समजून घेतला आपल्या मनावर बिंबेल याची खात्री वाटते.

आपली प्रादेशिक वैशिष्ट्ये जतन करून भिन्न प्रांतीय, वंशीय, धार्मिक समुदायांनी भारतीय संस्कृतीचे वैभव वाढवले आहे. पूर्वीच्या राज्यकर्त्यांपेक्षा स्वातंत्र्योत्तर काळातील कल्याणकारी राज्याची संकल्पना अधिक सुस्पष्ट, उदार आणि लोकाभिमुख आहे. ती प्रत्यक्षात राबविण्याचा संविधानाचा अंग्रेज आहे. वाढती लोकसंख्या, प्रदूषण, पर्यावरणाचा न्हास, पाश्चात्यिकरण, इत्यादी सामाजिक प्रश्न आपल्यासमोर उभे आहेत. लाभ आणि हानी या दोन्ही दृष्टीनी प्रसार माध्यमांचे मूल्यमापन करणे आवश्यक होत आहे. आध्यात्मिकतेचा भरभक्कम पाया असलेल्या भारतीय संस्कृतीला वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची चौकट देणे ही आधुनिक काळाची गरज झाली आहे तसेच इहवादी विचारसरणीचा प्रचार, प्रसार आणि स्वीकारही अनिवार्य झाला आहे. धर्मनिरपेक्षता आणि सर्वधर्मसमभाव ही तत्त्वे केवळ संविधानात न राहता लोकाचारात आली पाहिजेत. भारतीय जीवनात उच्च वर्ण विरुद्ध कनिष्ठ वर्ण, श्रीमंत वर्ग विरुद्ध गरीब वर्ग, धार्मिक बहुसंख्याक विरुद्ध धार्मिक अल्पसंख्याक, उत्तर भारत विरुद्ध दक्षिण भारत, केंद्र सरकार विरुद्ध राज्य सरकारे अशी द्वंद्वात्मक अवस्था असली तरी तिच्यावर मात करून आपल्याला परिणत अवस्थेला जाऊन पोचायचे आहे अशी खूणगाठ प्रत्येक नागरिकाने बांधली पाहिजे.

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

- (०१) भारतापूढील आर्थिक प्रश्नांचा सविस्तर परामर्श घ्या.
- (०२) भारतातील सामाजिक प्रश्नांचे विविध पैलू स्पष्ट करा.
- (०३) सामाजिक न्यायाच्या चळवळीपैकी कोणत्याही दोन चळवळीची ओळख करून घ्या.
- (०४) विज्ञान संस्कृती आणि प्रसार माध्यमे यांचे परस्परसंबंध वर्णन करा.
- (०५) ‘इहवादी’ विचारसरणी म्हणजे काय? या विषयावर स्वतंत्र टिप्पण तयार करा.
- (०६) समताधिष्ठित समाजाच्या वाटचालीसाठी कोणकोणत्या गोर्टीची आवश्यकता आहे? चर्चा करा.
- (०७) समताधिष्ठित समाजाच्या वाटचालीत येणाऱ्या अडथळ्यांची माहिती घ्या.
- (०८) समतेची विविध रूपे कोणती? ते सविस्तर सांगा.
- (०९) ‘सर्वधर्मसमभावाचे महत्त्व’ या विषयावर टिप्पण तयार करा.
- (१०) ‘रत्नाची दिशधर्मस्कूले वाटचाल द्रुतगतीने चालू आहे’ या विधानाचे साधकबाधक परीक्षण करा.

४.७ क्षेत्रीय कार्य

- (१) किसान चळवळ, कामगार चळवळ, महिला चळवळ, दलित चळवळ या क्षेत्रांतील कार्यकर्त्यांची छायाचित्रे गोळा करून त्यांची माहिती लिहून काढा.
- (२) सामाजिक आशय असलेल्या एका चित्रपटाचे वृत्तपत्रासाठी परीक्षण लिहा.

४.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (०१) कोंडेकर ए. वाय : भारतीय समाज आणि सामाजिक समस्या.
- (०२) खडपेकर विनया : स्त्री स्वातंत्र्यवादिनी
- (०३) गर्गे स. मा. (संपा.), भारतीय समाजविज्ञान कोश

- (०४) घाटोळे रा. ना., : भारतीय समाजव्यवस्था
- (०५) जोगळेकर मृणालिनी : स्त्री अस्मितेचा आविष्कार
- (०६) जोशी, महादेवशास्त्री (संपा.), : भारतीय संस्कृती कोश.
- (०७) जोशी, लक्ष्मणशास्त्री (संपा.), : मराठी विश्वकोश.
- (०८) पंडित नंदिनी : धर्म, शासन आणि समाज
- (०९) पगारे हरिभाऊ, डोळस रंगनाथ : वैचारिकता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची
- (१०) लिमये मधू : स्वातंत्र्य चळवळीची विचारधारा
- (११) वरखेडे डॉ. मंगला : स्त्रीवादी साहित्य
- (१२) वाडेकर दे. द. (संपा.), : मराठी तत्त्वज्ञान महाकोश.
- (१३) सकाळ : महिला विशेषांक, मार्च १९९९.
- (१४) सरदार, गं. बा. (संपा.) : महाराष्ट्र जीवन
- (१५) यशवंतराव चवहाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ : सामाजिक परिवर्तन आणि सामाजिक चळवळी, पुस्तक पहिले ते आठवे.

Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University

(Estd. by the Government of Maharashtra and Recognised by the University Grants Commission)

उपलब्ध शिक्षणक्रम Programmes Offered

Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Gardening
- ❖ Foundation in Agricultural Science
- ❖ Preparatory (English Medium)
- ❖ Certificate in Fire & Safety Engg. Management
- ❖ Certificate in Beauty Parlour Mgmt. (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Fabrication (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Tourist Guide (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Tailoring (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Lathe Operator (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mason (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Plumber (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Two Wheeler Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Domestic Wireman (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Fitter General (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mechanic Radio & Tape Recorder (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Screen Printing (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Four Wheeler Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Refrigeration and Air Conditioning (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in TV & VCD Mechanic (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Industrial Security Guard (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Photography (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Motor Rewinding (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Computer Operating Skills (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Mobile Repairing (Suwarna Jayanti)
- ❖ Certificate in Beauty Parlour Management
- ❖ Certificate in German Language
- ❖ Certificate in French Language
- ❖ Certificate in English Language
- ❖ Certificate in Spanish Language
- ❖ Certificate in Arabic Language
- ❖ Certificate in Chinese Language
- ❖ Certificate in Japanese Language
- ❖ Certificate in Information Technology for School Students: Primary (5th to 7th Std)
- ❖ Certificate in Information Technology for School Students: Secondary (8th to 10th Std)
- ❖ MPSC/Upsc (Composite) Competitive Examination Guidance Program
- ❖ Foundation Course in Soft Skills Programme
- ❖ Preparatory (Marathi Medium)
- ❖ Certificate Programme in Human Rights
- ❖ Certificate Programme in Early Childhood Care and Education
- ❖ Certificate Programme for Self Help Group Facilitators

- ❖ Certificate Programme in Information & Communication Technology for Teachers
- ❖ Certificate Programme in Content Cum Methodology
- ❖ Certificate in Information Technology
- ❖ Patient Assistant
- ❖ Dai Prashikshan
- ❖ Arogyamitra
- ❖ Home Care Assistant

Online Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Programming Expertise in C
- ❖ Certificate in Data Structure using C
- ❖ Certificate in Oops and C++
- ❖ Certificate in Programming Excellence Through VB.NET
- ❖ Certificate in Building Web Portals through Asp.Net
- ❖ Certificate in Enterprise Solutions Using J2EE
- ❖ Certificate in Programming Excellence Through C#
- ❖ Certificate in Visual Programming
- ❖ Certificate in Computer Fundamentals
- ❖ Certificate in Office Tools
- ❖ Certificate in Linux
- ❖ Certificate in JAVA
- ❖ Certificate in Visual Basic
- ❖ Certificate in Oracle
- ❖ Certificate in Computerised Financial Accounting (New)

Offline Certificate Programmes

- ❖ Certificate in Computer Operations
- ❖ Certificate in Computer Preparatory Skills
- ❖ Certificate in Computer Operations for the Blind
- ❖ Certificate Programme in Counsellor Training

Diploma Programmes

- ❖ Agri Business Management
- ❖ Fruit Production
- ❖ Vegetable Production
- ❖ Floriculture & Landscape Gardening
- ❖ Agro Journalism
- ❖ Horticulture
- ❖ Co-operative Management
- ❖ Co-operative Management (Dairy)
- ❖ Co-operative Mgmt. (Agro-based Co-operatives)
- ❖ Co-operative Management (Banking)
- ❖ Fire Safety Engg. Management
- ❖ Co-operative Management (Self Employment Services Co-op. Institutions)
- ❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Windows 2000 Server)
- ❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Linux)

उपलब्ध शिक्षणक्रम
Programmes Offered

- ❖ Computer Hardware Maintenance and Networking Technologies (Windows Server 2003)
- ❖ Printing Technology and Graphic Arts
- ❖ Fashion Design
- ❖ Interior Designing and Decoration
- ❖ Electrician & Domestic Appliances Maintenance
- ❖ Automobile Techniques
- ❖ Cyber Security
- ❖ Fabrication
- ❖ Electronic Equipment Maintenance & Repairs
- ❖ Air Conditioning & Refrigeration
- ❖ In-Flight Cabin Crew Training & Air Travel Mgmt.
- ❖ Customer Care & Air Travel Management
- ❖ Paithani Weaving
- ❖ Civil Supervisor
- ❖ Mechanical Techniques
- ❖ Gandhi Vichar Darshan
- ❖ Mass Communication & Journalism
- ❖ School Management
- ❖ Communication Engineering
- ❖ Computer Technology
- ❖ Industrial Electronics
- ❖ Instrumentation Engineering
- ❖ Mechanical Engineering
- ❖ Production Engineering
- ❖ Automobile Engineering
- ❖ Thermal Engineering
- ❖ Yogashikshak
- ❖ Medical Laboratory Technician
- ❖ Ophthalmic Technical Assistant
- ❖ Computing
- ❖ Advance Diploma in Computing
- ❖ Bachelor of Arts in Mass Communication & Journ. Technologies
- ❖ Bachelor of Library & Information Science
- ❖ Bachelor of Education
- ❖ B.Ed. (e-Education)
- ❖ Bachelor of Science (Bio-Technology)
- ❖ Bachelor of Science (Bio-Informatics)
- ❖ Bachelor of Science (Actuarial Science)
- ❖ Bachelor of Science (Medical Laboratory Tech.)
- ❖ Bachelor of Science (Optometry)
- ❖ Bachelor of Science (Business Information Systems)
- ❖ Bachelor of Computer Applications
- ❖ Bachelor of Design (Interior Design)
- ❖ Bachelor of Architecture (2010 Pattern)
- ❖ B. Tech. in Marine Engineering (2010 Pattern)
- ❖ B. Tech. in Electronics & Telecommunication Engg. (2010 Pattern)
- ❖ B. Tech. in Mechanical Engineering (2010 Pattern)
- ❖ B.Sc. in Nautical Science

Degree Programmes

- ❖ Bachelor of Science (Horticulture)
- ❖ Bachelor of Science (Agriculture)
- ❖ Bachelor of Commerce (Marathi Medium)
- ❖ Bachelor of Commerce (English Medium)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Hotel and Tourism Management)
- ❖ Bachelor of Business Admin.(Insurance and Banking)
- ❖ Bachelor of Co-operative Management
- ❖ Bachelor of Business Administration (Airline Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Air Travel Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Airport Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Business Administration (Aviation Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Commerce (Finance and Accounts)
- ❖ Bachelor of Science (Hotel Mgmt.& Catering Operations)
- ❖ Bachelor of Science (Hotel and Tourism Mgmt.)
- ❖ Bachelor of Science (Media Graphics & Animation)
- ❖ Bachelor of Arts

Post Graduate Diploma Programmes

- ❖ Post Graduate Diploma in Advanced Pedagogy
- ❖ Hospital and Health Care Management

Post Graduate Programmes

- ❖ Master of Business Administration (Hospitality Mgmt.)
- ❖ Master of Business Admin. (Insurance and Banking)
- ❖ Master of Business Administration (General: HRD, Finance & Marketing)
- ❖ Master of Commerce
- ❖ Master of Business Administration (Air Travel Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Airline Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Airport Mgmt.)
- ❖ Master of Business Administration (Aviation Mgmt.)
- ❖ Master of Science (Hotel and Tourism Mgmt.)
- ❖ Master of Science (Food Processing & Preservation)
- ❖ Master of Library & Information Science
- ❖ Master of Education
- ❖ Master of Arts (Education)
- ❖ Master of Architecture (General)
- ❖ Master of Architecture (Construction Mgmt.)
- ❖ Master of Architecture (Environmental Architecture)
- ❖ Master of Architecture (Urban & Regional Planning)
- ❖ Master of Science (Bio-Technology)
- ❖ Master of Science (Bio-Informatics)
- ❖ Master of Science (Actuarial Science)
- ❖ Master of Science (Urban & Regional Planning)
- ❖ Master of Arts (Subject Communication)
- ❖ Master of Arts (Educational Communication)
- ❖ Master of Arts (Distance Education)
- ❖ Master of Commerce (Subject Communication)
- ❖ Master of Science (Subject Communication)